

JAARBOEKJE

VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1948

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING „OUD-LEIDEN”
DOOR A. W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN

LEIDS JAARBOEKJE
1948

HET RAPENBURG IN 1884

(Zie blz. 140 e.v.)

Foto P. Illingworth

JAARBOEKJE

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1948

VEERTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING „OUD-LEIDEN”
DOOR A. W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN

EEN WOORD VOORAF

Indien de omstandigheden het toelaten en dit Jaarboekje, gelijk ons voornemen is, nog in Februari 1948 verschijnt, dan zal dit de derde jaargang zijn, welke binnen een tijdsverloop van ruim een jaar in het bezit van de leden komt.

Onze Voorzitter, Mr. J. **SLAGTER**, heeft zich tot ons leedwezen met het verschijnen van de vorige jaargang teruggetrokken. Hier past een woord van oprechte dank voor zijn prettige en doeltreffende leiding. Thans berust het voorzitterschap bij de heer E. **PELINCK**.

Afhankelijk van het door onze medewerkers in te zenden materiaal, is het voor ons ieder jaar een zekere verrassing of het zal gelukken, naast een enkel minder gemakkelijk leesbaar, maar nochtans belangrijk artikel, de nodige afwisseling — een elk wat wils — te bieden.

Ten aanzien van het omvangrijkste artikel in dit boekje, dat velen een welkome samenvatting geeft van hetgeen bekend is omtrent het voor het oude Leiden zo typerende verschijnsel „het Hofje”, is hier een woord van bijzondere dank op zijn plaats voor de bejaarde schrijver, Ir. G. L. **DRIESSEN**, die, na het vele, dat hij reeds gedurende tal van jaren voor Oud-Leiden en het Leids Jaarboekje heeft verricht, hiermede opnieuw onze Redactie aan zich heeft willen verplichten.

Wat dit jaar de lezers geboden wordt, is nog voor een belangrijk deel product van onderzoekingen uit de oorlogsjaren. Wij spreken de hoop uit, dat niet alleen studiezijn maar ook lust tot publiceren leden en andere lezers er toe zal brengen het resultaat van hun overpeinzingen voor de komende jaargang in te zenden.

DE REDACTIE

Leiden, Februari 1948.

VERENIGING „OUD-LEIDEN”

OPGERICHT OP 5 NOVEMBER 1902

door

PROF. DR. P. J. BLOK EN MR. DR. J. C. OVERVOORDE.

BESTUUR :

DR. T. P. SEVENSMA (1943), *Voorzitter*.

DR. W. C. BRAAT (1931), *Onder- Voorzitter*.

Mevrouw **J. VAN LEUR-DE LOOS** (1946), Secretaresse. Plantage 5a, tel. 23782.

Mejuffrouw **F. A. LE POOLE** (1946), Penningmeesteres, Van Slingelandtlaan 5, giro 175228.

DR. J. E. KROON (1933).

A. BICKER CAARTEN (1936).

IR. H. A. VAN OERLE (1938).

N. J. SWIERSTRA (1943).

JHR. MR. F. H. VAN KINSCHOT, aangewezen door het Gemeentebestuur (1946).

IR. D. BOOGERD (1945), Directeur der Gemeentewerken.

A. H. KLOKKE, aangewezen door het L.S.C. (1945).

Mejuffrouw **MR. H. C. W. VAN WAGENINGEN**, aangewezen door de V.V.S.L. (1945).

Commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje.

Ingesteld December 1902.

E. PELINCK (1938), *Voorzitter*.

MR. N. KOLFF (1943), Secretaris, Beestenmarkt 14.

DR. J. E. KROON (1935).

Mej. **F. A. LE POOLE** (1937).

MR. R. VAN ROIJEN (1938).

Commissie inzake het herstel van Gravensteen.

Ingesteld op 23 December 1937.

Ere-Voorzitter :

MR. A. VAN DE SANDE BAKHUYZEN.

Werk-Commissie :

IR. G. L. DRIESSEN, Voorzitter.

IR. H. A. VAN OERLE, Secretaris.

A. BICKER CAARTEN.

IR. D. BOOGERD.

MR. L. H. N. F. M. BOSCH RIDDER VAN ROSENTHAL.

MR. DR. N. G. GEELKERKEN.

Commissie „Het Leidsche Woonhuis”.

(Beheerster van het gelijknamige Fonds, waarin
opgenomen het legaat **MR. E. RIJKE**).

Ingesteld op 1 Juni 1945.

PROF. MR. A. N. MOLENAAR, Voorzitter.

A. BICKER CAARTEN, Secretaris, Nieuwsteeg 13.

NOTARIS J. C. VAN ECK, Penningmeester, Breestraat 56,
giro 85873.

G. VAN DER MARK.

MR. J. SLAGTER.

Bestuurskamer : Regentenkamer van het Brouchovenhof,
Papengracht 16.

CORRESPONDERENDE LEDEN IN RIJNLAND

voor :

Aarlanderveen : Mevr. F. TH. VAN DER WIND-PEEREBOOM
VOLLER (1945).

Alkemade : G. M. ZOETEMELK (1946).

Alphen aan den Rijn : E. VAN ELK (1945).

Hazerswoude-Dorp : B. OFFRINGA (1936).

Hazerswoude-Rijndijk : J. D. DE KORT (1943).

Hoogmade : **MR. A. J. SORMANI** (1941).

Katwijk : Mevr. M. L. H. EERDBEEK-CLAASEN (1936).

Koudekerk aan den Rijn : J. W. VAN OMMERING (1938).

Leiderdorp : G. SCHEEPSTRA (1943).

Noordwijk : **PROF. L. OSWALD WENCKEBACH** (1941).

Noordwijkerhout : **J. A. M. PIJNENBURG** (1937).

Oegstgeest : W. J. VAN VARIK (1941).

Rijnsburg : S. C. H. LEENHEER (1945).

Voorhout : **MR. G. F. W. VAN BERCKEL** (1942).

Voorschoten : D. J. BRINKS (1940).

Warmond : **P. H. ROMIJN** (1936).

Wassenaar : **DR. H. J. HONDERS** (1942).

Zoeterwoude : A. H. J. PAARDEKOOPEL (1944).

Vertegenwoordiger van „Oud-Leiden” in de Monumenten-
commissie der Gemeente Voorhout :

E. PELINCK (1942).

Idem in die der Gemeente Rijnsburg :

IR. H. A. VAN OERLE (1944).

MUSEA, MONUMENTEN ENZ. TE LEIDEN

Stedelijk Museum De Lakenhal

Oude Singel 32

Geopend : van 1 Nov.—31 Jan. 10—15, van 1 Febr.—
31 Mei en van 1 Oct.—1 Nov. 10—16, van 1 Juni—30
Sept. 10—17 ; Zon- en Feestdagen, opening : 13 uur.
Entree : f 0.10. Maandag : f 0.25. Zon- en Feestdagen :
gratis.

Gemeente-archief

Boisotkade 2a

Geopend op werkdagen 9—12 en 14—17 uur. Zaterdags
9—12 uur.

Academiegebouw

Rapenburg 73

Bezichtiging vooraf aan te vragen ; in de vacaties van
9—12 en van 14—17.

Academisch Historisch Museum in Academiegebouw

Te bezichtigen Dinsdags en Vrijdags van 14—17 ; in de
vacaties na aanvraag.

Hortus Botanicus bij Academiegebouw

Geopend : Alleen werkdagen van 1 Oct. tot 1 Apr. 9—12
en 13.30—16 ; van 1 Apr. tot 1 Oct. 9—12 en van
13.30—17, Zondags 10—16.
Entree : gratis.

Prentenkabinet

Kloksteeg 25

Studiezaal en tentoonstellingen, buiten de universitaire
zomervacantie, geopend 14—17.

Rijksmuseum van Oudheden

Rapenburg 28

Geopend : van 1 Nov.—16 Febr. 10—16, van 16 Febr.—
1 Nov. 10—17 ; Zon- en Feestdagen, opening : 13 uur ;
1 Jan. en 3 Oct. gesloten.
Entree : f 0.10, Maandag : f 0.25.

Rijksmuseum voor Volkenkunde

Steenstraat 1A

Geopend : van 1 Apr.—1 Oct. 10—16, van 1 Apr.—1 Oct.
10—17. Zon- en Feestdagen, opening : 13 uur; 1 Jan. en
3 Oct. gesloten.

Entree : f 0.10, Maandag f 0.25.

Rijksmuseum van Natuurlijke Historie

Raamsteeg 2A

Geopend : Werkdagen 9—12 en 13.30—17 (behalve Zater-
dagmiddag).

Entree : gratis.

Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie

Garenmarkt 1B

Geopend : Werkdagen 9—12 en 13.30—16.

Entree : gratis.

Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen
(voormalig *Nederlandsch Historisch Natuurwetenschappe-
lijk Museum*)

Steenstraat 1A

Geopend : Op werkdagen, behalve Maandag, 10—16 ;
Zondag : 13-16. Gesloten 31 Augustus en 3 October.

Nederlandsch Legermuseum Generaal Hoefler, v.m. Pesthuis

Pesthuislaan 7

Bezichtiging in groepen van 10—15 personen vooraf aan
te vragen.

Pieterskerk

Ter bezichtiging geopend op werkdagen van 9—12 en
14—17.

(Woensdags doorgaans dienst).

Entree : f 0.25.

Hooglandse Kerk

Ter bezichtiging geopend op werkdagen van 9—17. (Woens-
dag doorgaans dienst).

Entree : f 0.25, bij groepen f 0.10.

St. Anna Hofje

Hooigracht g

Kapel te bezichtigen op werkdagen van 10—18.

Entree : f 0.25, bij groepen f 0.10.

Hofje Meermansbrug

Oude Vest 159

Regentenkamer te bezichtigen op werkdagen van 9—16.

Entree : f 0.25.

VERENIGING „OUD-LEIDEN”

VERSLAG OVER HET JAAR 1947

Er zullen weinig jaren in het leven van „Oud-Leiden” zijn geweest, waarin zo weinig lezingen zijn gehouden en zoveel excursies. De enige lezing van dit jaar nl. was in Februari de voordracht van Mr. B. VAN 'T HOF over de stedeatlassen van **JACOB VAN DEVENTER** en **JOAN BLAEU**. Daarna was het uit met den ernst en ging „Oud-Leiden” verder den boer op.

Op de jaarvergadering op 28 Maart werden de gebruikelijke jaarverslagen van penningmeesteresse en secretaresse uitgebracht en een kascommissie voor 1947 benoemd, bestaande uit de heren **FILIPPO en VAN VARIK**. Na een geanimeerde discussie werden enige wijzigingen in de statuten aangenomen, die, wanneer ze de Koninklijke goedkeuring hebben ontvangen, in het Leidse jaarboekje zullen worden gepubliceerd. Na het huishoudelijk gedeelte hield de heer **SWIERSTRA** een „praatje bij plaatjes”, d.w.z. vertoonde al pratende lantaarnplaatjes naar eigen foto's.

In April vond de eerste excursie van dit jaar plaats, naar Hofwijck, bij Voorburg, met $\pm$ 45 leden ; **14** Juni volgde, op den enigen regendag van dezen tropischen zomer, een boottocht naar Woubrugge, Brasem en Kaag, terwijl de vereniging in September uitgenodigd werd door de Katwijkse Oudheidkamer tot een bezoek aan Katwijk. Men had zich in Katwijk uitgesloofd om de Leidenaars goed te ontvangen ; het stadhuis, waar de Katwijkers trots op zijn, liet men in details zien; er kwamen thee en cake en na afloop hiervan een bus om de gasten geriefelijk naar de twee kerken in de beide Katwijken en een zeer bezienswaardig redershuisje te brengen.

In November en December dicht bij huis blijvende, zagen wij de laatste restauraties van de oude en steeds nieuwe Pieterskerk en het stadhuis.

De 45ste verjaardag van „Oud-Leiden” werd op 5 November

in kleinen kring gevierd in een feestelijke vergadering van Bestuur, Commissie voor redactie van het Leidse Jaarboekje en Commissie „Het Leidsche Woonhuis”. Bij deze gelegenheid hield Mr. VAN ROIJEN een boeiende voordracht. Zoals het behoort op verjaardagen, werden geschenken aangeboden, o.a. door Mr. DE Loos het boekje van J. LE FRANÇO VAN BERCKHEY, Het Verheerlijkt Leyden, enz. (1774).

Op instigatie van „Oud-Leiden” is in April een gevelsteen aangebracht in het huis Rapenburg 66, om het feit te memorialiseren, dat hier JOHAN en JAN VAN MUSSCHENBROEK woonden en hun wetenschappelijke instrumenten vervaardigden, welke zij merkten met de Leidse sleutels en een Oosterse lamp. Helaas is de oude gevelsteen verloren gegaan, zodat een nieuwe gemaakt moest worden, die tijdens een korte samenkomst ten huize van Notaris HOLTkamp onthuld werd.

Een nieuw terrein van werkzaamheid heeft de Vereniging aangeboord door een opgraving te doen, welke verricht is door Dr. BRUNSTING. Hiervoor kende het Rijk ons een subsidie van f 500.— toe, terwijl in 1948 andermaal subsidie kan worden aangevraagd.

De opgraving werd gedaan van 16—26 Juli 1947, op de Woerd te Valkenburg en aanleiding was een rechthoekige vlek aan een lange streep, volgens den heer C. A. J. VON FRIJTAG DRABBE, hoofd van den opnemingsdienst bij den Top. Dienst, te zien op een luchtfoto. Vermoed werd hier de aanwezigheid van een Romeins weg met een daaraan liggend gebouw. De oorzaak van deze verkleuring is niet gevonden. Een greppel, dwars door het vermoede gebouw, bracht homogene, zanderige klei boven. Evenmin werd van den weg iets gevonden. In deze greppel werd enig paalwerk aangetroffen met Karolingische scherven. In een sleuf over het nu nog hoogste punt van de Woerd werden wel grondsporen van afvoergoten e.d. uit Romeins tijd gevonden, maar van gebouwsporen slechts enkele paalgangen. Op dieper niveau (± 60 à 80 cm -N.A.P.) werd nog een woonvlak aangetroffen ¹⁾.

De vereniging zette ook dit jaar haar strijd tegen het vandalisme voort ; op herhaald aandringen van onzen kant werd het erf d’Hoogeboom opgeknapt.

Verder rapporteerde onze correspondent te Hazerswoude in

¹⁾ Verslag van het onderzoek van den Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden.

Foto : G. van der Mark, April 1947

Foto : Rijksbureau v. d. Monumentenzorg, Maart 1947

Boerderij Bronstee, Koudekerk a/d Rijn

Februari, dat het mooie hek van de Hofstede **Bronstee** gevaar liep. De dienst van de Monumentenzorg te 's-Gravenhage, waaraan dit onmiddellijk doorgegeven werd, houdt zich met dit geval bezig.

Dat steeds meer winkeltjes op het Rapenburg komen, is „Oud-Leiden” een doorn in het oog, al is het een schrale troost, dat hier niet licht echte étalageramen aangebracht zullen worden. Het bestuurslid Ir. D. **BOOGERD** beloofde aan dit representatieve stadsdeel bijzondere aandacht te schenken.

Beplanting van Middelste Gracht, Uiterste Gracht en andere oude weversgrachtjes, die er zo onooglijk uitzien, zoals een lid bij de rondvraag op de jaarvergadering 1947 opmerkte, is niet mogelijk, daar de meeste grachtjes te smal zijn en bomen de huizen te donker zouden maken.

Het bestuur trachtte, als van ouds, bij vreemdeling en stadgenoot belangstelling voor de stad te wekken door rondleidingen : 19 Januari voerde mej. **VAN WAGENINGEN** een groep deelneemsters aan het weekeinde van het landelijk college voor vrouwelijke studenten door de stad ; de heer **SWIERSTRA** leidde op verzoek van de International Friendship League een schare buitenlandse studenten rond, terwijl hij deze wandelingen herhaalde in September voor de novieten en groenen, dezen laatsten een rustigen middag bezorgend. De V.V.S.L. daarentegen knoopte aan de wandeling een opstellenwedstrijd vast, waarbij „Oud-Leiden” voor de beste enige jaarboekjes uitloofde.

Op 21 September zagen een tiental Belgische archivariissen de stad onder beproefde leiding van mej. **LE POOLE**, terwijl 15 November de zustervereniging Haerlem een dag op bezoek kwam. De Haarlemmers werden, onder een felle hagelbui, afgehaald door de dames **LE POOLE** en **VAN WAGENINGEN**, op het stadhuis door den burgemeester ontvangen en gelaafd met warme koffie, waarna bezichtiging van het stadhuis en de Burcht en middagmaal in Het Gulden Vlies volgden en men den dag eindigde met het zien van de Pieterskerk en de academie onder leiding van den heer **SWIERSTRA**.

„Oud-Leiden” werd op den dies van de V.V.S.L. vertegenwoordigd door de secretaresse ; op de algemene vergadering van „De Hollandsche Molen” op 1 Maart door den heer **BICKER CAARTEN** ; op de receptie van den heer **J. P. MULDER** Sr, die 3 Mei 25 jaar lid van de Gemeentecommissie van de

Hervormde Kerk was, eveneens ; bij de opening van de tentoonstelling Oud-Voorschoten ter ere van de jaarlijkse paardenmarkt op 22 Juli door mej. **LE POOLE** en op de jaarlijkse ledenvergadering van den bond Heemschut op 5 September wederom door den heer **BICKER CAARTEN**.

Op 19 Maart woonden enige bestuursleden op uitnodiging van de plaatselijke Commissie van Toezicht op de bioscopen een filmvoorstelling bij van films uit het archief van deze commissie. Daarbij viel op hoeveel bomen Leiden in vroeger jaren bezat.

Van de belangstelling in het werk van „Oud-Leiden” bleek op verschillende manieren, o.a. door geschenken : foto's van den heer **KRET**; een pakket kostelijke foto's van $\pm$ 1900 van Leiden en Katwijk van den heer **LOUIS DRIESSEN** te Hengelo ; tekening door een weesjongen van verschillende Leidse stadsgezichten op één blad, van dokter H. A. **SCHOUTEN** ; een daguerreotype van 1855 van de Nieuwe Rijn tussen Hartesteeg en Beschuitsteeg, gezien van de Botermarkt af, van den heer W. A. A. J. baron **SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE** ; een foto van het gerestaureerde huis Oude Singel 58 van den heer J. P. **WASSENAAR** en van Dr. W. C. **BRAAT** : een foto van het Rijnlandhuis in den ouden toestand, voordat de gevel door restauratie bedorven was.

Een der leden sloeg alarm over den toestand van het Leidse Tolhek ; bij navraag ter plaatse bleek het juist in het beginstadium van reparatie te zijn. In dit geval dus was het alarm niet nodig, doch het bestuur is den leden buitengewoon erkentelijk voor dergelijke blijken van liefde voor de schoonheid en karakteristiek van de stad en kan den leden niet genoeg op het hart drukken waakzaam te blijven en roekeloos vandalisme te rapporteren.

In het jaar 1947 heeft de Commissie voor de Redactie van het Leidse Jaarboekje met onvermoeiden ijver en activiteit twee jaarboekjes doen verschijnen. Het jaarboekje 1948 zal den leden toegezonden worden, zodra de jaarvergadering heeft plaats gehad, zodat thans de achterstand van den oorlog is ingehaald, wat weinig oudheidkundige verenigingen ons kunnen nadoen.

Het ledental in dit jaar is, tengevolge van duurte en andere moeilijke omstandigheden, teruggelopen ; op 1 Januari bedroeg het aantal 842 en 2 donateurs. Van de zijde der studen-

ten is voor „Oud-Leiden” tegenwoordig, helaas, niet meer de vroegere belangstelling, de onvermoeide uitstapjes van den heer **SWIERSTRA** ten spijt.

Ondanks deze laatste, wat zorglijke vooruitzichten, kan Oud-Leiden toch in het algemeen tevreden terugzien op het afgelopen jaar en met moed het nieuwe tegemoet gaan.

J. VAN **LEUR-DE** Loos, Secretaresse

VERSLAG VAN DE COMMISSIE „HET LEIDSCHÉ WOONHUIS” OVER DE JAREN 1945, 1946 EN 1947.

De Commissie „Het Leidsche Woonhuis”, ingesteld door het Bestuur van de Vereniging „Oud-Leiden” op 1 Juni 1945, heeft tot taak het dienen van advies aan genoemd bestuur met betrekking tot het aankopen van woonhuizen, het beheeren en onderhouden en, zo nodig, het restaureren van door de Vereniging „Oud-Leiden” in eigendom verkregen woonhuizen, alsmede het beheeren van de gelden van het op 26 November 1943 ingestelde „Fonds Het Leidsche Woonhuis”.

De Commissie werd aanvankelijk als volgt samengesteld : Prof. Mr. A. N. **MOLENAAR**, Voorzitter, A. **BICKER CAARTEN**, Secretaris, Notaris J. C. **VAN ECK**, Penningmeester en Mr. J. **SLAGTER**, lid. Hieraan werd in 1946 als lid toegevoegd de heer G. **VAN DER MARK**.

De statuten en bepalingen van het Fonds en van de Commissie heeft het Bestuur van „Oud-Leiden” op 12 Juli 1945 vastgesteld.

Na haar installatie op 25 October 1945 heeft de Commissie onmiddellijk een aanvang gemaakt met het opmaken van een lijst van voor aankoop in aanmerking komende typische Leidse woonhuizen. Toen bleek, dat een hierop vermeld pand met een merkwaardige 16de-eeuwse indeling, nl. het woonhuis Kloksteeg 2, in gevaar verkeerde, werd, mede gelet op de betrekkelijk gave 17de-eeuwse voorgevel en de gunstige ligging — tussen Academie en Pieterskerk —, getracht dit pand aan te kopen. Reeds op 21 December 1945 werd het voorlopig koopcontract getekend, waarna spoedig de overdracht volgde. Deze aankoop was mogelijk door het beschikbaarstellen van het aan „Oud-Leiden” vermaakte legaat van wijlen Mr. E. **RIJKE**, groot f 1000.—, een bijdrage van vermelde Vereniging en door het verkrijgen van vele bijdragen van particulieren.

Het huisje, dat thans vrij op naam van de Vereniging staat,

heeft enige ernstige gebreken, waarin op korte termijn dient te worden voorzien. Het dak en de vóór- en achtergevels zijn bouwvallig, terwijl inwendig noodzakelijk enkele verbeteringen moeten worden aangebracht.

Bij *contrôle* is gebleken, dat de huurder zich heeft veroorloofd verscheidene houtwerken uit het huis te verwijderen. Op grond hiervan werd de huur opgezegd en een eis tot ontruiming ingesteld. In het door de Kantonrechter gewezen vonnis is bepaald, dat de huurder het pand op 8 April 1948 moet hebben ontruimd.

De heer **VAN DER MARK** heeft thans een restauratieplan met begroting opgemaakt, welke bescheiden door de *Rijkscommissie* voor de Monumentenzorg zijn goedgekeurd. De Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen verklaarde zich bereid een Rijksbijdrage van 50% in de kosten van het herstel tot een maximum van *f* 4400.— te verlenen. Ook aan de Provincie Zuid-Holland en de Gemeente Leiden is een subsidie in de herstelkosten aangevraagd. Indien op deze verzoeken gunstig wordt beschikt, zal waarschijnlijk de voorgenomen restauratie in 1948 doorgang kunnen vinden. De beschikbare gelden zijn, met inbegrip van de vermelde subsidies, evenwel niet toereikend, zodat verdere steun van particuliere zijde onontbeerlijk zal zijn. De Commissie vertrouwt evenwel, dat het haar aan verdere belangstelling bij haar pogen om een merkwaardig Leids woonhuis voor het nageslacht te behouden, niet zal ontbreken.

A. **BICKER CAARTEN**, Secretaris

OVERZICHT

VAN DE FINANCIËN VAN DE COMMISSIE „HET LEIDSCHÉ WOONHUIS”
OVER DE JAREN 1946 EN 1947

20

ONTVANGSTEN		UITGAVEN	
1946		1946	
Van de Vereniging „Oud-Leiden”	f 3.128.17	Koopsom van het pand Kloksteeg 2 te Leiden	f 3.551.96
Van idem : de helft van het batig saldo dier vereniging over het jaar 1945	„ 190.50	Overdrachtskosten idem	„ 233.75
Giften	„ 2.625.17	Kosten circulaires	„ 106.66
Huur van het pand Kloksteeg 2 te Leiden	„ 215.—	Kosten waterverbruik	„ 15.84
		Geplaatst op de Leidsche Spaarbank	„ 2.161.86
		Saldo	„ 88.77
	f 6.158.84		f 6.158.84
1947		1947	
Saldo A.ºPº.	f 88.77	Kosten waterverbruik	f 18.60
Huur van het pand Kloksteeg 2 te Leiden	„ 68.25	Reparatiekosten	„ 31.76
Van de Vereniging „Oud-Leiden” : de helft van het batig saldo dier vereniging over het jaar 1946	„ 142.08	Brandverzekeringspremie	„ 4.13
	-	Grondbelasting 1947	„ 42.36
		Straatbelasting 1947	„ 14.88
		Saldo	„ 187.37
	f 299.10		f 299.10
Inleg Leidsche Spaarbank			f 2.161.86
Rente 1946 en 1947			„ 52.63
			f 2.214.49
Kassaldo per 31 December 1947			„ 187.37
Beschikbaar per 31 December 1947 voor de restauratie van het pand Kloksteeg 2 te Leiden			f 2.401.86

De Penningmeester:

I C VAN DER

KRONIEK

KORTE KRONIEK

VAN LEIDEN EN OMSTREKEN VAN 1947

JANUARI

8 Molentocht, uitgeschreven door het Hollands Meren-district van de Zuid-Holl. IJsbond.

g Intrede van Ds. J. **PLOMP** als predikant bij de Gereformeerde Gemeente te Leiden, vroeger predikant te Soerabaja.

Te Leiden overleden, oud 51 jaren, de Heer J. **TER HAAR**, directeur van de Leidse textielfabrieken Gebr. **VAN WIJK en Co. N.V.**

Van 15 tot en met 17 Jan. vindt te Leiden een interacademiaal Theologencongres plaats.

12 Ds. C. A. **VAN HARTEN** neemt afscheid van de Ned. Herv. Gemeente te Katwijk, welke hij sedert 1941 heeft gediend. Toogdag der C. H. Unie.

14 Afkondiging van de Grondwetswijziging. Overleden in Indonesië tengevolge van een ongeluk Mr. W. **BRIËT C.zn**, vele jaren vertegenwoordiger van het Leidsche Studenten-Corps in het bestuur van Oud-Leiden.

18 De vroegere verlichting van de Zaterdagavondmarkt te Leiden in ere hersteld.

21 Afscheid van Mr. S. **MOK** als Voorzitter van de Raad van Arbeid en installatie van de nieuwe Voorzitter Mr. D. J. **GORTER**.

25 Installatie van Mr. J. W. **LAMBOOY** als burgemeester van Lisse.

27 Herdenkingssamenkomst en druk bezochte receptie ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het krankzinnigengesticht „Endegeest”.

FEBRUARI

- 3 Benoemd tot Gemeente-ontvanger van Leiden, de heer **F. VERSTEGEN**.
- 8 Ter gelegenheid van de Dies der Leidse Universiteit wappert van vele openbare gebouwen de nationale vlag. Grote bloembollententoonstelling te Noordwijkerhout wegens het 50-jarig bestaan van de Alg. Vereniging voor Bloembollencultuur.
- Wegens kolengebrek bij de nog steeds aanhoudende strenge vorst zijn reeds geruime tijd de scholen gesloten ; de hoogste klassen van de middelbare scholen worden in enkele gebouwen gecombineerd, teneinde het onderwijs aldus enigermate voortgang te doen hebben.
- 15 De Heer J. A. **BAKHUIZEN**, burgemeester van Leimuiden, Rijnsaterwoude en Nieuwveen, herdenkt zijn zilveren ambtsjubileum.
- Dr. S. **DRESDEN**, leraar aan het Amsterdams Lyceum, benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de moderne Franse Letterkunde.
- Verschillende **Rijks-** en Gemeen te-instellingen wegens kolennood gesloten. De straatverlichting 's **nachts** gedoofd.
- 17 Zilveren ambtsjubileum van de heer W. A. **VAN HARTEVELD** als secretaris van Alkemade.
- 18 Wegens de bittere koude wordt de geboorte van prinses Maria Christina met weinig openbare feestelijkheden gevierd. — De nieuw benoemde burgemeester van Alkemade, de Heer J. M. **HOYNCK VAN PAPENDRECHT**, aanvaardt zijn ambt.
- 21 De Heer S. W. **HAGEDOORN**, waarn. commandant van de brandweer te Rotterdam, benoemd tot commandant van die dienst te Leiden.
- 25 Dr. H. D. **KLOOSTERMAN**, sinds 1930 lector aan de Rijks-universiteit te Leiden, benoemd tot gewoon hoogleraar in de Faculteit der Wiskunde en Natuurkunde. Prof. Dr. 1. M. **VAN DER VLERK**, buitengewoon hoogleraar aan de

FEBRUARI

Rijksuniversiteit te Leiden, benoemd tot gewoon hoogleraar.

Herdenking van het 50-jarig bestaan van het Diaconessenhuis in een bijeenkomst in de Marekerk.

Ter nagedachtenis aan zes door oorlogshandelingen of tengevolge van maatregelen van de bezettende macht om het leven gekomen Leidse agenten van Politie wordt een gedenkplaat in het hoofdbureau van Politie onthuld.

28 Overleden, oud 59 jaren, de Heer **CORNELIS HOGENDOORN**, in leven een op de voorgrond tredende figuur in de kringen der Ned. Herv. Gemeente.

28 Dr. H. H. MAAS neemt afscheid als directeur van het academisch ziekenhuis te Leiden.

MAART

6 Prof. Dr. E. **DINGER**, hoogleraar aan de hogeschool te Batavia, benoemd tot hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden in de Faculteit der Geneeskunde. Prof. Mr. A. N. **MOLENAAR**, bijzonder hoogleraar vanwege de stichting „Labor”, benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Op 66-jarige leeftijd overleden de Heer T. **GROENEVELD**, van 1919 tot aan het ogenblik waarop de Gemeenteraad door de Duitse bezettende macht ter zijde werd gesteld, lid van de Leidse Gemeenteraad.

7 De Indonesische studentenvereniging „Roepi” heropgericht.

14 Dr. C. J. F. **BÖTTCHER**, conservator van het Laboratorium van de Anorganische Scheikunde, benoemd tot gewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden in de Faculteit der Wis- en Natuurkunde om onderwijs te geven in de Fysische Scheikunde.

15 Met ingang van 1 April benoemd tot burgemeester van Voorhout de Heer C. J. N. **DE GRAAFF** te Borne.

MAART

- 26 Benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de Parasitologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden Dr. P. H. **VAN THIEL**, conservator bij de Hygiëne, Bacteriologie en Tropische Hygiëne.

Tot buitengewoon hoogleraar in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid om onderwijs te geven in het Luchtrecht Mr. D. **GOEDHUIS**, burgerlijk luchtvaartattaché aan de Ned. ambassade te Londen.

Overleden op 72-jarige leeftijd de Heer J. M. Mazurel, gedurende vele jaren onderwijzer aan de U. L.-school aan de Pieterskerkgracht, oud-voorzitter en erelid van de Kon. Vereniging Litteris Sacrum.

- 29 Op 47-jarige leeftijd plotseling overleden Dr. H. **VAN GENT**, observator bij de Sterrewacht alhier, die vele jaren werkzaam was als leider van de Leidse afdeling van de Sterrewacht te Johannesburg in Zuid-Afrika.

- 31 Grootse huldiging van de Heer B. **DE KONING**, gedurende tal van jaren voorzitter van de 3-Oct.-optocht-commissie op zijn 70ste verjaardag.

Overleden te Oegstgeest op 84-jarige leeftijd mejuffrouw R. A. **DRIESSEN**.

APRIL

- 1 Honderdjarig bestaan gevierd door de N. V. Leidsche Caramelfabriek v/h. **BACKER & Co.**

- 9 De Burgemeester van Leiden ontvangt op het Stadhuis de Engelse hockeyspelers uit Oxford, die ingevolge de sportuitwisseling hier vertoeven.

- 12 Eerste steenlegging door de Burgemeester van Leiden voor een in aanbouw zijnd complex arbeiderswoningen bij de Tomatenstraat, met welk werk de bouwnijverheid, door de oorlog tot stilstand gekomen, wordt hervat.

Huldiging van de Heer **JAC. WILBRINK** bij zijn 25-jarig lidmaatschap van de Gemeente-commissie der Ned. Herv. Kerk.

APRIL

- 13** Afscheid van Ds. H. C. Touw, Ned. Herv. predikant alhier, wegens vertrek naar Utrecht.
- 16** Huldiging van Mr. P. G. **KNIBBE** bij zijn 25-jarig jubileum als secretaris van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland.
- Van het vliegveld Valkenburg af oefent het Britse straalvliegtuig „Gloster Meteor IV”, een snelheid bereikend van **1070** km per uur.
- 19** Mr. D. A. van **ECK**, een der pioniers van de socialistische arbeidersbeweging te Leiden, wordt 80 jaren en wordt gehuldigd in het instituut voor arbeidersontwikkeling.
- 24** Tot buitengewoon hoogleraar in de Microbiologie bij de Faculteit der Geneeskunde van de Rijksuniversiteit te Leiden benoemd Dr. **J. D. VERLINDE**, thans hoofd van de afdeling Bacteriologie en Experimentele Pathologie van het Instituut voor Preventieve Geneeskunde alhier.
- Vanwege het Leidsch Universiteitsfonds benoemd tot bijzonder hoogleraar in de Afrikaanse Volkenkunde, Dr. S. **HOFSTRA**, directeur van het Museum voor Land- en Volkenkunde en het Maritiem Museum „Prins Hendrik” te Rotterdam.
- 30** De Regering draagt aan Prof. Mr. E. M. **MEYERS** alhier op het ontwerpen van een nieuw burgerlijk wetboek.
- De Heer H. J. **VAN LEEUWEN** herdenkt onder grote belangstelling in de Oosterkerk de dag, waarop hij voor 50 jaren het ambt van organist in die kerk aanvaardde.

MEI

- 3** Nationale herdenking van de tijdens de oorlog gevallen Nederlanders te Leiden in een bijeenkomst in de Stadsgehoorzaal en bij het tijdelijk monument aan de Steenstraat.
- 5** Feestelijke herdenking van de bevrijding van de Duitse bezetting. Opening door de Burgemeester van Leiden van de nieuwe speelweide van de buurtvereniging „De Professorenwijk”.

MEI

- 7 Huldiging van de Heer J. P. **MULDER Sr.** bij zijn 25-jarig jubileum als lid van de Gemeente-commissie der Ned. Herv. Kerk, van welke hij sedert 15 jaren als voorzitter fungeert.
- 10 De wereldoorlog, die voor Nederland voor zeven jaren begon, wordt herdacht. Door het 4de regiment infanterie worden te Katwijk en Valkenburg bloemen gelegd op de graven van de gevallen kameraden.
- 16 Sedert 1944 voor het eerst verschenen een begroting van inkomsten en uitgaven der Gemeente Leiden, nl. voor het jaar 1947, een nadelig saldo van ongeveer 2 miljoen gulden aanwijzende.
- 20 Uitgaande van de classis Leiden van de federatie van diaconieën in de Ned. Herv. Kerk wordt op 21 Mei een streekvergadering gehouden waarin diaconale vraagstukken worden besproken.
- 23 Afscheid van de Heer W. F. E. **SMELIK** als hoofd van de Leidse-Houtschool wegens zijn benoeming tot inspecteur van het Hernhutteronderwijs in Suriname.

Met ingang van 1 Juni benoemd tot burgemeester van 's-Gravezande de Heer H. B. N. **MUMSEN**, burge-meester van Waddinxveen, daarvoor van Woubrugge.
- 24 Overleden te Rijpwetering in de ouderdom van bijna 77 jaren de heer **JAN VERWEY**, lange jaren verdienstelijk raadslid van de A.R. raadsfractie.
- 28 Aan de in restauratie zijnde molen De Valk te Leiden zijn de molenroeden weer aangebracht.
- 30 Plotseling op 61-jarige leeftijd overleden de Heer F. H. N. **BLOEMINK**, gepensionneerd hoofd der Centrale School voor het 7de en 8ste leerjaar te Leiden, met wie een onderwijsman van grote gaven is heengegaan.
- 31 Mevr. A. **VAN NIEUWENHOVEN-geb.GINJEUR**, kraamverzorgster te Leiden, moeder van acht kinderen, bakert het duizendste kind.

JUNI

- 3 Overleden te Leiden, waar hij de laatste jaren aan de Hortus verbonden was, de Heer E. J. H. **CUNAEUS**, oud-hortulanus van de Cultuurtuin van de Technische Hogeschool te Delft en bekende figuur in tuinbouwkringen, oud 75 jaren.
- 15 Met Mejuffrouw Da. M. H. **VAN EVERDINGEN**, hulppredikante bij de Ned. Herv. Gemeente te Leiden, ter vervanging van Ds. **GEURSEN** doet voor het eerst een vrouwelijk prediker haar intrede bij die Gemeente. In de Marekerk wordt zij in haar ambt bevestigd door Ds. **KUILMAN**.
- 22 De Synagoge wordt weder in gebruik genomen na het gereedkomen der restauratie. Installatie van de Heer M. **SEYFFERS**, als voorganger in plaats van wijlen de Heer **BLOEMKOPER**.
- Beroepen in de vacature Ds. H. C. Touw tot predikant bij de Ned. Herv. Gem. te Leiden, Ds. H. J. **ACHTERBERG** te Holten.
- 27 De N. V. Brandstoffenhandel v/h. E. G. **WIJNTJES**, Plantage 8 te Leiden herdenkt het feit dat honderd jaren geleden **JACOB WIJNTJES** zich alhier aan de Heerengracht 122 vestigde en de grondslag legde voor de latere vennootschap.
- 25 Het eerste schip met 700 m³ rondhout, voldoende voor de afbouw van 80-100 arbeiderswoningen, uit het Schwarzwald alhier aangekomen.
- 28 Wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd neemt de Heer W. M. **DE RUIJTER** afscheid als districts-bouwkundige te Leiden van de Rijksgebouwendienst.
- Hare Majesteit de Koningin bekrachtigt de benoeming tot gewoon lid van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, afd. Natuurkunde, van Dr. P. J. **GAILLARD** en Prof. Dr. C. J. **VAN DER KLAUW**, beiden te Leiden.

JULI

- 1 Mr. C. S. **MENALDA**, oud-griffier der Staten van Friesland, te Leeuwarden, vóór 60 jaar aan de Leidse Universiteit gepromoveerd tot doctor in de Rechtswetenschap.

De Gemeente Warmond koopt de buitenplaats „Groot Leerust” aan, gelegen tussen de Dorpsstraat en de Leede, voor *f* 50000.

Onder aanwezigheid van een vertegenwoordiger van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen is het internationaal Vacantieoord te Noordwijk aan Zee „De Lichtboei” geopend, waar 1000 jeugdige gasten per seizoen worden opgenomen.

Te Leiden zal worden gevestigd een nieuwe Rijksdienst voor oudheidkundig bodemonderzoek.

- 5 De Heer C. v. D. **KROGT**, meesterknecht bij de N. V. Kon. Zeep-, Eau-de-Cologne- en Parfumeriefabriek v/h **SANDERS** en Co. wordt begiftigd met een koninklijke onderscheiding voor 50 jaren trouwe dienst bij voorn. firma.
- 6 In de vacature Ds. H. A. **WIERSINGA** beroepen als predikant der Geref. kerk te dezer stede Ds. G. F. **HAJER**, Geref. predikant te Ede.
- 12 Samenkomst te Leiden van de leden van de Bond van Oud-onderofficieren, die in grote getale langs het tijdelijk monument voor de in de oorlog omgekomen Leidse ingezetenen aan de Steenstraat defileerden.
- 65 j. huw. feest te Alphen van het echtpaar van **ZWIETEN-HAZEBROEK**.
- Ds. S. **TOORNVLIET**, predikant der Geref. kerk te Groningen, houdt zijn intrede bij die gemeente te Leiden, bij welke hij speciaal met de arbeid onder de studerenden belast zal zijn.
- Intrede van Mej. Da. H. M. **VAN EVERDINGEN**, beroepen hulppredikante bij de Ned. Herv. Gem. alhier, in de Kooikapel.
- 13 180 buitenlandse studenten uit Amerika en vrijwel alle landen van Europa zijn te Leiden gearriveerd voor het

JULI

volgen van een cursus van drie weken gewijd aan de bestudering van de ontwikkeling der Nederlandse steden.

- 15 25-jarig jubileum van de Leidse Buitenschool te Katwijk aan Zee herdacht.

Als opvolger van Dr. T. P. **SEVENSMA**, bibliothecaris der Universiteitsbibliotheek te Leiden, benoemd Dr. A. H. M. C. **KESSEN**, conservator aan de Universiteitsbibliotheek te Groningen.

Een vijfhonderdtal Franse jongens en meisjes van de Centres de Vacances uit Parijs vertoeft te Leiden, waar zij een maand de gasten zullen zijn van de St. **Paulus**-groep der R. K. H. B. S. De meisjes bivakkeren op de Burcht, terwijl de jongens in een tentenkamp op **Oud-Poelgeest** zijn ondergebracht.

- 20 Intrede van Ds. D. **BOUMAN** als predikant bij de Ned. Herv. Gem. te Katwijk, gekomen van Arnhem.

Intrede van Ds. J. **DE WAL**, Geref. predikant (art. 31) te Rijnsburg, gekomen van Noord-Bergum.

- 21 De herdenking van het 25-jarig pastoraat van de Zeer-eerwaarde Heer Th. M. **BEUKERS**, pastoor der St. Petrus parochie te dezer stede, is ingezet met een plechtige Heilige Mis en met op de vooravond een plechtig Lof in die kerk. Op 23 en 24 Juli vonden feestavonden plaats in de Stadsgehoorzaal.

- 23 Afscheid van de Heer D. **MEYER** als hoofd van de Chr. Nat. opleidingsschool aan de Hooglandse Kerkgracht wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.

- 29 Benoemd tot tweede hoogleraar in het Burgerlijk Recht aan de Rijksuniversiteit te Leiden Mr. G. **DE GROOTH**, adv. en proc. te Rotterdam.

Benoemd tot gewoon hoogleraar in de **Fac.** der Letteren en Wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit te Leiden om onderwijs te geven in de Psychologie Dr. A. M. **J. GHORUS**, thans lector aan de R. K. Universiteit te Nijmegen. De Senaat der Leidse Universiteit verleent het eredoctoraat in de Rechtsgeleerdheid aan **LORD MALCOLM**

JULI

HAILEY wegens bijzondere verdiensten op het gebied van Koloniaal Recht en Sociologie, in het bijzonder van Afrika.

- 30 Benoemd tot gewoon hoogleraar in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit te Leiden om onderwijs te geven in het Staats- en Administratiefrecht van Indonesië, Suriname en Curaçao Dr. J. H. A. **LOGEMANN**, oud-hoogleraar aan de Rechtshogeschool te Batavia en tot gewoon hoogleraar in de Faculteit der Wis- en Natuurkunde om onderwijs te geven in de Petrologie Dr. E. **NIGGLIE**, thans hoofd-assistent bij de Geologie te Leiden.

AUGUSTUS

- 6 Dr. C. C. **KRIEGER**, conservator aan het Rijksmuseum voor Volkenkunde alhier en lector in de Japanse taal aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de Kunstgeschiedenis van het Verre Oosten en van de Japanse taal aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Overleden op 60-jarige leeftijd de Heer G. **BAKEMA**, hoofd van de Christelijke school en daaraan verbonden opleidingsschool aan de Stadhouderslaan.

- 11 Benoemd tot gewoon hoogleraar in de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit te Leiden om onderwijs te geven in de Kunstgeschiedenis Dr. H. **VAN DE WAAL**, thans buitengewoon hoogleraar.
- 15 Pastoor J. G. **ONEL** te Roelofarendsveen viert onder grote belangstelling zijn gouden priesterfeest. Dezelfde dag herdenkt pastoor E. B. **DERKSEN** te Oud-Ade zijn veertigjarig priesterjubileum.
- 18 Te Voorschoten wordt, als gevolg van de geslaagde tentoonstelling in het Ambachtshuis tijdens de bekende paardenmarkt op 28 Juli en de daarop volgende dagen, een historische vereniging Oud-Voorschoten opgericht.
- 19 Ontvangst door de Burgemeester van Leiden op het Stadhuis van alle buitenlandse deelnemers aan het politie-sport-tournoi.

AUGUSTUS

- 20 Opening van het internationaal politie-sporttoernooi door Mr. F. R. **MIJNLIEFF** namens de Minister-president in de Lakenhal.

Oprichting **ener** Gemeentelijke commissie van **streek-**kennis, samengesteld uit vertegenwoordigers van „Oud Leiden”, leerkrachten, biologen en ambtenaren.

- 25 Einde van het internationale Politie-sporttoernooi. De Nederlandse voetbalploeg wint de médaille, beschikbaar gesteld door H. M. de Koningin.

- 26 Plechtige overdracht in het Nederl. Legermuseum van de vaandels van de voormalige regimenten 13, **14**, **17**, **18**, **21** en **22** R. 1. aan de directie van dit museum.

Ingesteld een Jeugdcommissie ter bevordering van het Jeugdwerk, bestaande uit vertegenwoordigers der plaatselijke jeugdorganisaties en instellingen, welke bemoeiingen op het terrein der jeugdzorg liggen.

- 29 Een **17000** badgasten per dag bezochten deze bij uitstek schone zomer naar ruwe schatting Noordwijk.

SEPTEMBER

- 1 De Leidse Schoolvereniging voor **25** jaar opgericht ; Mejuffrouw N. A. **VAN DER WERFF** herdenkt het feit, dat zij gedurende die periode als onderwijzeres aan die school werkzaam is geweest.

Eerlang zal te Leiden een landbouwschool worden opgericht, welke in beheer komt bij de Hollandse Mij. van Landbouw. ,

Te Krimpen a/d IJssel te water gelaten het stoomvrachtschip „Stad Leiden” groot **10000** ton, gebouwd in opdracht van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat. Voor de afbouw is door het gemeentebestuur van Leiden een smeedijzeren hekwerk toegezegd, waarin het wapen van Leiden zal voorkomen.

- 3 Huldiging **van** de heer D. **BOSMAN**, hoofd bij het Openbare Lager Onderwijs alhier, gedurende 25 jaren hoofd van de Langebrugschool A.

De leeropdracht van Prof. Mr. F. M. **BARON VAN ASBECK**, gewoon hoogleraar in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid

SEPTEMBER

aan de Rijksuniversiteit te Leiden gewijzigd: Volkenrecht en de Intern. politieke geschiedenis. Tot lector benoemd in dezelfde Faculteit, om onderwijs te geven in het wetenschappelijk notariaat J. C. H. **MELIS** en om onderwijs te geven in het Belastingrecht Mr. K. V. **ANTAL DE FELSÖGELÉR**.

- 6 Diamanten bruiloft van het echtpaar K. **PELT** en E. **SEGIJN** in het Tevelingshof alhier.

Benoemd tot gewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden in de Experimentele Weefselleer van de mens Dr. P. J. **GAILLARD**, conservator aan het Histologisch Laboratorium alhier, lid van de Koninklijke Ned. Academie van Wetenschappen te Amsterdam.

- 7 Bevestiging en intrede van Ds. J. **MAASKANT**, ziekenhuispredikant in de classis Leiden der Gereformeerde Kerken, voorheen predikant te Brussel.

- 8 Overleden te Amsterdam, oud 62 jaren, de Heer Ch. C. F. M. **LE Roux**, van 1936 tot 1943 conservator aan en van 1943 tot 1946 directeur van het Rijksmuseum voor Volkenkunde alhier.

Overleden te Leiden oud 68 jaren de Heer W. X. M. **GEENE**, gepensionneerd adjudant-onderofficier-instructeur bij het voormalige 4de regiment infanterie alhier.

Bij K. B. van 1 Aug. jl. benoemd tot hoogleraar in de Astronomie bij de Faculteit der exacte wetenschappen van de te Bandoeng gevestigde Universiteit van Indonesië Dr. C. H. **HINS**, observator aan de Sterrewacht te Leiden.

- 13 Het monument, waarmede Warmond de gevallenen uit de oorlog 1940-1945 eert, wordt met een rede van burge-meester Jhr. Mr. **VON FISENNE** onthuld.

- 15 Plotseling overleden op 68-jarige leeftijd Dr. H. W. Borgerhoff Mulder, sedert 1907 als geneesheer aan het gesticht Rhijngeest verbonden en nog als zodanig in functie zijnde, sedert 1928 waarnemend geneesheer-directeur van de gestichten Endegeest, Rhijngeest en Voorgeest.

SEPTEMBER

Herdenking te Boskoop van het 50-jarig bestaan van de tuinbouwcursus aldaar.

Intrede van **Ds. H. van RHIJN** als 2de predikant bij de Gereformeerde Kerk te Leiderdorp, gekomen van Nijmegen.

- 18 Een aangetekende zending van f 100.000. van het postkantoor te Alphen a/d Rijn naar dat te Leiden bevat bij aankomst slechts waardeloos papier.

Ingebruikneming van het gerestaureerde orgel, daterende van 1773, in de Doopsgezinde Kerk in een bijzondere wijdingsdienst.

- 2.5 Eéndaagse veetentoonstelling te Leiden.

- 27 De Katwijkse Oudheid-kamer ontvangt „Oud Leiden”. Rondgang door de vissersplaats.

- 29 De Leidse Gemeenteraad aanvaardt het onteigeningsplan in het belang van de woningbouw.

Mevrouw **BRAGGAAR-DE DOES** zo jaar Raadslid.

- 30 Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen aan de Steenstraat geopend.

OCTOBER

- 1 De N.V. autobus-onderneming „De Rijnstreek” te Boskoop opgenomen in de N. V. Autobus-onderneming „Citosa”, die haar hoofdkantoor tevens van Zoetermeer naar Boskoop verplaatst.

- 3 Gebruikelijke viering van het 3 October-feest.

- 5 In een straatrelletje heeft onder nog niet geheel opgehelderde omstandigheden de Heer **J. M. W. SCHELTEMA**, algemeen gezien lid van het Leidsche Studentencorps en erelid van het Coll. Civ. Acad. Lugd. Bat. Supr., op 26-jarige leeftijd, de dood gevonden.

In de op deze dag gehouden dienst in de Pieterskerk wordt door **Ds. J. SWIJNENBURG** het feit herdacht dat heden voor 375 jaren deze kerk voor het eerst als Hervormd bedehuis werd gebruikt.

- 7 De Stedelijke Lichtfabrieken te Leiden bestaan 40 jaar.

OCTOBER

- 8 In het Oosters Instituut aan het Rapenburg vindt des avonds in tegenwoordigheid van de Minister van Buitenlandse Zaken de ontvangst plaats van Prof. Dr. W. E. **HOCKING** van de universiteit van Harvard.
- Ds. H. P. **FORTGENS**, Ned. Herv. predikant te Voorschoten, gehuldigd ter gelegenheid van zijn **25-jarig** jubileum als zodanig.
- 11 Prof. Dr. B. G. **ESCHER**, hoogleraar in de Geologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden, viert zijn 25-jarig jubileum en wordt gehuldigd in het Geologisch Laboratorium.
- 12 Bevestiging en intrede van Ds. B. C. **VISSER**, Ned. Herv. predikant te Oegstgeest, gekomen van Hillegersberg .
- 17 Prof. Dr. D. J. **VERLINDE**, benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de Microbiologie, aanvaardt zijn ambt met het uitspreken van een rede over de specifieke preventie van virusziekten van de mens.
- 27 De Leidse Gem. Raad aanvaardt het afwijzend advies van B. en W. inzake het verzoek tot stichten van een R. K. Ambachtschool.
- Overleden op 52-jarige leeftijd de Heer **JOH. BROUWER**, boekhouder bij de Amsterdamse Bank, een bekende figuur in het verenigingsleven te Leiden.
- Afscheid van Ds. A. **VAN ROON** als predikant der Ned. Herv. Gemeente wegens vertrek naar Pijnacker.
- 28 Te Leiden wordt een **4-daags** congres van ex-politieke gevangenen uit de bezettingstijd gehouden.

NOVEMBER

- 1 De Burgemeester van Leiden en Mevrouw **VAN KINSCHOT-DORHOUT MEES** brengen een bezoek bij het echtpaar **BOOM** in de Baatstraat dat vóór 65 jaren is getrouwd.
- Viering van het **50-jarig** bestaan van de bekende aannemersfirma B. J. **HUURMAN** aan de Heerengracht no. **12**.
- 8 Onder de auspiciën van de Stichting „Vrienden van de Nederlandse tramwegen,” gevestigd te Oldenzaal, is een

NOVEMBER

drukbezochte protestvergadering te Haarlem gehouden tegen de voorgenomen opheffing van enkele tramlijnen van de N. Z. H. V. M., w.o. het traject Leiden-Haarlem.

14 De Heer A. **WARNAAR**, burgemeester van Hazerswoude, benoemd als zodanig te Waddinxveen.

20 Benoemd tot gewoon hoogleraar in de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit te Leiden om onderwijs te geven in de Maleise Taal en Letterkunde en de Algemene Taalkunde van de Indische archipel Dr. G. W. J. **DREWES**, oud-hoogleraar aan de Universiteit van Indonesië.

21 Prof. Dr. H. **KRAEMER**, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden sedert 1937 heeft als zodanig bedankt wegens zijn benoeming tot directeur van het Oecumenisch Instituut van de Wereldraad der Kerken te Genève.

A. M. W. **PITLO**, technisch ambtenaar 1ste kl. van de Gem. Reinigings- en Ontsmettingsdienst alhier benoemd tot directeur van de overeenkomstige instelling te Zwolle.

Prof. W. G. **DE GROOTH** aanvaardde het ambt van gewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden in het Burgerlijk Recht met het uitspreken van de rede : Enige beschouwingen over conflicten tussen rechtszekerheid en levend recht.

De Heer N. J. **SWIERSTRA**, bestuurslid van Oud-Leiden, slaagt op 68-jarige leeftijd voor het kandidaats-examen Letteren en Wijsbegeerte (Kunstgeschiedenis).

Onder Sassenheim wordt in de nacht van 18 op 19 een auto gevonden, met het lijk van de Rotterdamse taxi-chauffeur A. G. **GLOBUS**, op lafhartige wijze door twee onbekende passagiers nabij Rotterdam vermoord ; enige tijd later werden de daders gevat.

24 Door de stichting Tram Archief is te Hillegom een protestvergadering gehouden tegen de reorganisatieplannen van de N.Z.H.V.M.

25/26 Voor het Tribunaal te Leiden staat de N. S. B.-burgemeester uit de oorlogsjaren, Mr. R. N. **DE RUYTER VAN STEVENINCK**, terecht.

NOVEMBER

- 30 Dr. E. **JANSEN SCHOONHOVEN** wordt als predikant in algemene dienst in de **Marekerk** bevestigd, tot taak hebbend zich te wijden aan de opleiding van zendingspredikanten, die in dienst der Ned. Herv. Kerk naar Indonesië worden uitgezonden.

DECEMBER

- 6 Ter gelegenheid van haar 35-jarig bestaan biedt de woningbouwvereniging „De Eendracht” aan de gemeente een fraaie parkbank in het Kooikwartier aan.
- 9 De oud-burgemeester van Leiden Mr. **R. N. DE RUYTER VAN STEVENINCK** door het Tribunaal te Leiden veroordeeld tot ontzetting uit de beide kiesrechten, het recht tot het bekleden van openbare ambten, tot dat van het dienen bij de gewapende macht en tot 10 jaren internering. Prof. Mr. E. M. **MEYERS** alhier benoemd tot ere-doctor aan de Sorbonne .
- Benoemd tot commandeur in de orde van Oranje Nassau Mr. A. **VAN DE SANDE BAKHUYZEN**, oud-voorzitter van het College van Curatoren der Rijksuniversiteit te Leiden ; alsvoren tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw Prof. Dr. B. G. **ESCHER**, Prof. Dr. H. A. **KRAMERS** en Prof. Dr. P. N. **VAN EYCK**, tot officier in de orde van Oranje Nassau Dr. T. P. **SEVENSMA**, oud-bibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek te Leiden.
- 12 De bekende figuur in de socialistische beweging, de heer J. **OUDEGEEST**, wonende te Oegstgeest, herdenkt met zijn echtgenote zijn 50-jarig huwelijksfeest en wordt bij die gelegenheid door zijn partijgenoten gehuldigd.
- 13 In de gevel van het perceel Rapenburg 45, laatstelijk bewoond door wijlen Prof. Mr. B. M. **TELDERS** en door deze aan het Leidsch Universiteitsfonds vermaakt, worden overstaan van genodigden door de voorzitter van de Universiteitsraad Jhr. Mr. A. C. D. **DE GRAEFF** ter herinnering aan de schenker een gedenkplaat onthuld.
- 17 Oud 84 jaren te Leiden overleden, de heer H. A. **ANTONY**, die zich jaren lang verdienstelijk heeft gemaakt in het College van collectanten van de Ned. Herv. Kerk aldaar.
- 20 In de Pieterskerk wordt het 150-jarig bestaan van de Zending herdacht.

J. TER HAAR

7 JULI 1895—6 JANUARI 1947

Wie JAN TER HAAR goed gekend heeft, zal met diepe weemoed zijn heengaan gedenken. Er is nu bijna een jaar verlopen sinds die droevige dag, waarop wij hem naar zijn laatste rustplaats geleidden, maar levend staat hij nog voor mij, met die rustige klare oogopslag, zijn ferme handdruk, zijn hartelijke belangstelling.

De traditie van zijn familie is er een van dienst aan de gemeenschap, wijde belangstelling voor Nederland, de vaderlandse samenleving en haar beschaving, haar godsdienstige grondslagen. Iets van dat echt levende, dat Amsterdam aan zijn kinderen weet mee te delen, was ook hem eigen. Vele jaren, gelukkige en voorspoedige, heeft hij in 's Rijks hoofdstad doorgebracht. Wij moeten dat in het voorbijgaan noemen. Toen werd hij inwoner, en meer dan dat : burger, actief en meelevend, van onze Sleutelstad.

In dit Jaarboekje gedenken wij onze vriend **TER HAAR** natuurlijk als Leidenaar. Hoe heeft hij zich gewaardeerd en bemind weten te maken in de firma **VAN WIJK EN Co.** Man van een warm sociaal besef, ferm en vastberaden, is hij, als directeur van ons bekende textielbedrijf, een uitnemend man in het bedrijfsleven geweest, wiens vroeg overlijden — het was uit de warme woorden van de heer **VERHEY VAN WIJK** goed te merken — voor de zaak zulk een ernstig verlies betekende.

Hoe hebben wij allen hem diep gewaardeerd voor zijn houding tijdens de bezetting ! Ook daar rustig, manlijk, zuiver te werk gaande, is hij voor menig een een baken in zee geweest.

Na de bevrijding had het werk van wederopbouw in onze stad, ondanks de vele beslommingen, die hem als directeur wachtten, zijn gestadige en actieve belangstelling. Voor het culturele werk van Volksherstel is hij een grote hulp geweest. Ook daar betekende zijn overlijden een ernstig verlies.

Maar men kent een mens niet, als men hem niet in zijn gezin kent. Wat was **TER HAAR** dáár een man van waarde, als echtgenoot en vader, als gastheer en vriend. Hoe goed kunnen wij begrijpen, dat het een onoverkomelijke ramp betekende voor zijn vrouw en zoons, dat hun man en vader zo ontijdig uit hun midden werd weggenomen ; en zo vreselijk plotseling. Want al had hij zich in de herfst van '46 wel eens minder wel gevoeld, dat het einde zo snel zou komen, daarop was niemand voorbereid ; zijn gezin allerminst. Het moge voor hem die heengaat de meest benijdenswaardige manier van sterven zijn, voor de omgeving is het ontstellend zo zonder afscheid te kinnen nemen toch afscheid te móéten nemen. Wij willen hier nog eens ons hartelijk meeleven met zijn vrouw en kinderen uitspreken, met de bede, dat God hun het licht van Zijn vrede moge schenken in hun groot verdriet.

Zo nemen wij ook hier afscheid van een trouwe vriend, een rechtschapen en beminnelijk mens. Het is inderdaad een voorrecht, hem te hebben gekend, en wij moeten dankbaar zijn voor het vele goede, dat door hem in zo veler leven kwam.

v. H.

J. M. MAZUREL

28 JULI 1874—27 MAART 1947

Na een ziekbed van slechts enkele dagen overleed op 27 Maart 1947, in de ouderdom van 72 jaar, **JOHANNES MARTINUS MAZUREL**, die in de kringen van het onderwijs en van het amateurtoneel een bekende en geziene Leidse figuur was.

De heer Mazurel begon zijn loopbaan bij het openbaar lager onderwijs te Leiden op 1 September 1893; hij heeft, behalve een viertal maanden in Den Haag, steeds in onze stad gewerkt. Op 1 Januari 1901 werd hij benoemd tot onderwijzer aan de Jongensschool voor U.L.O. in de Pieterskerkstraat en daar heeft hij tot zijn pensionnering in 1936 honderden jongens les gegeven. Zij ontvingen niet alleen de schoolse lessen, doch ook de steun, de warme vriendschap en de hartelijke belangstelling van een man, die oprecht meeleefde met zijn jongens. Hij was streng en niet gemakkelijk voor hen — vandaar zijn bijnaam „Jan zonder Genade” — doch zijn eerlijkheid en zijn liefde voor de jeugd maakten deze bijnaam tot een erenaam en hij was dan ook een der meest geziene onderwijzers van zijn school.

Daarnaast was de heer **MAZUREL** vele jaren adjunct-directeur en leraar aan de avondschool „Kenniſ is Macht” en ook daar liet hij vele honderden van zijn onderwijsgaven profiteren. Want hij was docent in hart en nieren; hij hield van het onderwijs als weinigen en kon het, ook na zijn pensionnering, niet loslaten. Hij greep daarom met beide handen de gelegenheid aan, om aan werklozen, die zich wilden ontwikkelen, cursussen te geven; in de bezettingsjaren was hij, na de gewelddadige dood van de heer **DOUMA**, nog geruime tijd waarnemend hoofd van de Eerste Leidse Schoolvereniging, terwijl hij, toen er groot gebrek aan leerkrachten was, bovendien nog als tijdelijk onderwijzer aan zijn oude school optrad.

Naast het onderwijs genoot het Toneel de grote belang-

stelling van de heer Mazurel. Hij was, sinds 1897, werkend lid van de Leidse Toneelvereniging „Litteris Sacrum” en heeft daar in de loop der jaren verschillende rollen vervuld. Het waren geen grote rollen, doch ook de bijfiguren in een stuk zijn belangrijk en Mazurel heeft dan ook de kleinste rol steeds met zorg en toewijding gespeeld.

Toch lag zijn verdienste voor het Leidse toneelleven meer nog in de bestuursfuncties, die hij bekleedde ; van 1902—1906 was hij penningmeester, van 1916-1931 voorzitter van „Litteris”. Hij heeft in die functie een belangrijk aandeel gehad in de groei van zijn vereniging ; hij heeft spelers en speelsters zien komen en gaan, doch hij bleef. Hij was de man, die de trait d’union vormde tussen oude en nieuwe leden.; „Ome JAN” wist met zijn gemoedelijkheid en door zijn liefde voor zijn vereniging conflicten bij te leggen en steeds weer voort te werken aan de opbouw van „Litteris”. Hij was dan ook gezien bij jong en oud en ik geloof te mogen zeggen, dat hij geen enkele vijand had. In 1932, toen hij de voorzittershamer in andere handen gelegd had, werd hij benoemd tot Erelid, een onderscheiding, die slechts zelden verleend wordt en die hij daarom op hoge prijs stelde. Hij heeft tot zijn dood geen vergadering en geen uitvoering verzuimd ; steeds was hij vol belangstelling voor de vereniging, die hem zo lief was. Op 18 Januari 1947 werd hij, ter gelegenheid van zijn gouden jubileum als Litterislid, hartelijk toegesproken in de Leidse Schouwburg en door de werkende leden in de bloemetjes gezet.

Weinig konden dezen vermoeden, dat zij hem twee maanden later zouden vergezellen op zijn laatste tocht naar Westerveld, waar zijn stoffelijk overschot op 31 Maart werd verast.

In hem verloor Leiden een bescheiden, doch zeer geziene en hartelijke figuur, aan wie steeds met eerbied, warmte en dankbaarheid zal worden gedacht.

L.B. 27 September 1947.

HAN DE WILDE

ROSALIE DRIESSEN

27 DECEMBER 1862-31 MAART 1947

Op 31 Maart 1947 stierf in haar huis te Oegstgeest **ROSALIE AUGUSTA DRIESSEN**, „Tante Roos”.

Welk een rijk en gelukkig vrouwenleven werd hierdoor afgesneden en welk een leegte liet dit plotselinge heengaan na.

Geboren op 27 December 1862 te Leiden bracht Tante Roos 62 jaar van haar leven in het ouderlijk huis Breestraat 125 door, zorgende voor haar ouders, haar zeer uitgebreide familie, de talrijke vrienden, zieken en hulpbehoevenden. Ook het jaar, hetwelk zij op 28-jarige leeftijd in Indië doorbracht, stond in dit teken : hulp verlenen aan haar broer en schoonzuster.

Na de dood van haar Moeder in 1927, bouwde zij te Oegstgeest een huis, niet voor zichzelf, maar om het tot een haven te maken voor het opgroeiende geslacht, voor allen die behoefte hadden vreugde en leed uit te zeggen aan iemand die wist te luisteren. Begaafd met een zeer goed verstand, wist zij in haar huis een sfeer te scheppen, waarin geleerden en ongeletterden zich thuis voelden, waar culturele avonden even veelvuldig waren als huiselijke feesten, waar tijd was voor ieder en niemand ongetroost heenging, waar duizenden poststukken per jaar verwerkt werden en toch nog tijd overbleef voor maatschappelijk werk. Was zij niet jarenlang lid van Armenzorg, van de Elisabethsvereniging, ettelijke jaren presidente van de R.-K. Vrouwenbond, secretaresse van de vereniging „Autotochten ouden van dagen”, penningmeesteresse van het St.-Ignatiusgilde, bestuurslid van de vereniging van tuinliefhebbers te Oegstgeest enz.? Naast veelvreugde werd ook het leed haar niet bespaard, vooral in oorlogstijd. Toch verloor zij de moed niet, hielp waar zij kon en beleefde op 83-jarige leeftijd gelukkig nog het einde van de gehate bezetting.

En zo, ongebroken naar de geest, hoewel het lichaam reeds

maandenlang de strijd had moeten opgeven, kwam plotseling het einde voor een vrouw die haar taak in dit leven had opgenomen, met voorbijzien van eigen verlangens en wensen, waardoor zij een liefde en aanhankelijkheid won, zoals maar weinig vrouwen ten deel valt, en een voorbeeld ter navolging werd voor de ontelbaar velen die haar gekend hebben.

J. VAN DEN ABELEN

HERBERT WOUTER BORGERHOFF MULDER

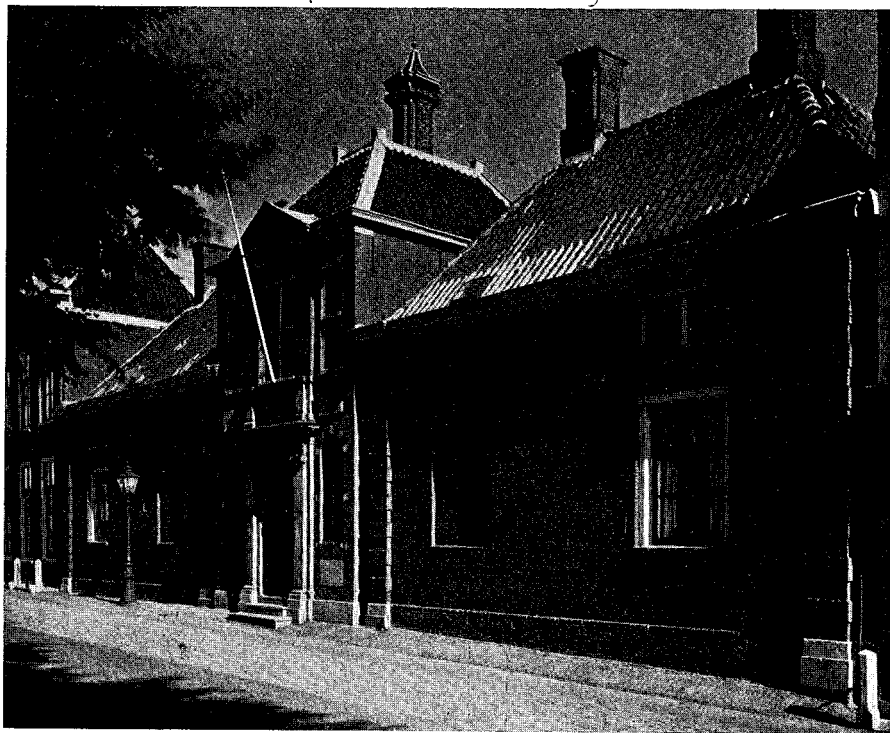
23 SEPTEMBER 1878-15 SEPTEMBER 1947

Op de vijftiende September van het vorige jaar overleed Collega **BORGERHOFF MULDER**, 68 jaar oud. Degenen, die hem vlak vóór zijn heengaan hebben gezien, kunnen zich moeilijk voorstellen, dat deze nog zo vitale persoonlijkheid aan het einde van zijn jaren gekomen was. Kaarsrecht van houding, levenslustig van inborst, jeugdig en gezond van uiterlijk, vol belangstelling met alles en allen meelevend scheen hij voorbestemd voor een krasse ouderdom. Geboren op 23 September 1878 te Maastricht als zoon van een militaire vader, toonde hij in optreden en houding steeds iets van de militair. Eensdeels vormelijk en correct met een aangeboren gevoel voor verhoudingen, tactvol en plooibaar, kon hij anderdeels op zijn stuk blijven staan wanneer iets hem tot heilige overtuiging was geworden. In zijn hoffelijkheid lag een respect voor de mening of de levenshouding van anderen besloten en nooit drong hij anderen iets op. Zijn eigen houding imponeerde anderen, terwijl heerszucht en eerezucht hem vreemd waren. Hij leefde met een zekere zwier, waarin echter een ernstige achtergrond niet te miskennen viel. Hij had een afschuw van klein-burgerlijk gedoe en kon met de hem zo kenmerkende humor de bekrompenheid van anderen vaak treffend belichten zonder ooit te kwetsen. Ofschoon gevoelig van aard wist hij kwetsingen te verdragen en aanvaardde deze met wijsgerige berusting. Zo was hij in zekere zin levenskunstenaar en verstond de kunst zich te plaatsen boven kleinzieligheid, afgunst en kwaadgezindheid. Hij was een Mens van wie men als Mens kon leren.

BORGERHOFF MULDER had sinds zijn jeugd psychiater willen worden, daar hij zijn medemens wilde leren verstaan. Na zijn Gymnasiumtijd in Den Haag te hebben beëindigd, studeerde hij aan de Leidse Universiteit. Hij was een vlot student en gevoelde zich overal thuis. Op 25-jarige leeftijd

huwde hij een jonge vrouw, welke hem tot het einde een trouwe en toegewijde levensgezellin zou blijven. Terstond na zijn artsexamen (1908) werd hij benoemd tot geneesheer-assistent aan het Gemeentelijk Sanatorium Rhijnegeest te Oegstgeest. Jaren achtereen werkte hij hier samen met zijn oudere collega **OORT**. Na diens dood werd hij benoemd tot eerste Geneesheer. Van toen af drukte hij op het Sanatorium een eigen stempel. Tijdens de zo uiterst moeilijke oorlogs-jaren, waarin aan tact en vastberadenheid zo hoge eisen werden gesteld, had hij de leiding. Ontgoochelingen bleven hem niet gespaard, maar ook deze kwam hij te boven. Toch zullen de laatste jaren zijn fysieke gezondheid zeker hebben ondermijnd en telkens moest hij — zij het voor korte tijd — zijn werk onderbreken. Van ziek-zijn wilde hij echter niet weten en na elke inzinking veerde hij weer op, al zagen sommigen wel hoe hij telkens meer dan te voren op zijn stok begon te steunen. En op een zekere morgen ging hij eensklaps heen, een leegte achterlatend, welke nog nauwelijks is aangevuld. Op maatschappelijk gebied bewoog **BORGERHOFF** zich gaarne. Zeer vele jaren achtereen bekleedde hij de functie van secretaris der Commissie tot opleiding van verplegend Gestichtspersoneel, en verrichtte hierin werkelijk baanbrekend werk. Ook in zijn naaste omgeving toonde hij zijn warme belangstelling voor velerlei sociaal werk. In zijn vrije tijd las hij veel. Hij was een aangenaam causeur en vertelde gaarne van zijn reizen naar Italië, meegemaakte avonturen en belevenissen. Hij was een gezellig man en toch hield hij van het alleen-zijn in een eigen wereld van overpeinzing. Een ieder mocht hem gaarne. Hij verdiende de dank van zeer velen, niet het minst van hen, die zich tot zijn naaste medewerkers mochten rekenen.

E. A. D. E. CARP

Afb. I. JEAN PESIJNSHOFJE

Cliché Monumentenzorg

Afb: 2. MEERMANSBUKG

Cliché Monumentenzorg

DE LEIDSE HOFJES

Zoals men van 's-Gravenhage van de „hofstad” spreekt, zou men Leiden de „hofjesstad” kunnen noemen. Leiden, oudtijds Holland's tweede stad, telt niet minder dan 35 van deze instellingen, vroeger ook „pieuse gestigten” genoemd. Amsterdam staat uiteraard bovenaan met **50**, in Haarlem zijn er 24, in de hofstad slechts 8, in Gouda 7, in Delft 5. In het Noorden staat Groningen aan de spits met ruim 30, aldaar gasthuizen geheten. In de andere provincies van ons land komen ze slechts in geringen getale voor en in het buitenland sporadisch. Wel heeft men aldaar, vooral in Vlaanderen, de in hun oorsprong oudere begijnhoven. Mogelijk hebben de Noord-Nederlandse hofjes hieraan hun beslotenheid en grondvorm ontleend. Terwijl echter de bewoonsters der begijnhoven zich aan vrome bespiegelingen en fraaie vrouwelijke handwerken konden wijden, zonder dat zij zich aan een bepaalde geestelijke orde bonden, behield de bevolking der Noord-Nederlandse hofjes haar volle vrijheid in het wereldse leven en stonden kerkelijke plichten voor haar niet op de voorgrond.

Sedert de verschijning van **VAN MIERIS'** en **VAN ALPHEN'S** werk : „Beschrijving der stad Leyden” in 1762 ontbreekt een systematisch overzicht van alle hofjes in onze stad. Enkele zijn in de loop der tijden verdwenen, hetgeen bewijst dat de overgrote meerderheid bij de oprichting behoorlijk gefundeerd is geweest en van goederen voorzien en dat de administratie der fondsen in het algemeen niet te wensen heeft overgelaten. Gelukkig bleven de instellingen gespaard voor oorlogsgeweld, de gevolgen van opstand en vernieling.

Bijna alle hofjes danken hun ontstaan aan de godsdienst- en naastenliefde van gegoede personen, die tijdens hun leven hun vermogen of een deel er van bestemden om ergens een aantal huisjes te doen bouwen ter bewoning door ouden

van dagen of behoeftigen. Vaak speelden bij de stichter een zekere ijdelheid en eigenliefde een rol. Dit bewijzen de wijdlopige opschriften en verzen boven sommige ingangen, waarin de namen der stichters zijn vereeuwigd en hun goede daden in dankbare herinnering worden herdacht.

Sommige hofjes kwamen bij het leven van de stichters tot stand, andere werden ter uitvoering van hun uiterste wil door executeurs gebouwd. Alleen het Elisabethshofje is niet door milde gevers tot stand gekomen, doch moet worden beschouwd als een complex van z.g. proveniershuisjes, behorende bij het in 1428 gestichte Elisabethsgasthuis. Misschien mag men uit het jaartal 1623 boven de toegangspoort afleiden, dat omstreeks die tijd deze huisjes als eigenlijke hofjeswoningen werden aangewezen. Een der kleinste en onaanzienlijkste hofjes, het Miereveltshof of Mierenest (Hooglandse kerkgracht 38), dat slechts 5 woningen telt, is gebouwd op de plaats, waar vroeger het St. Pancrasbegijnhof stond. Dit werd ook Gerrit Lamsbegijnhof genoemd naar **GERRIT LAM**, kanunnik van St. Pieter, die reeds vóór 1500 een paar huisjes aan het bestaande begijnhof had toegevoegd. Uit de overbevolking later van deze buurt moet de naam Mierenest, ook wel Ruypenest (d.i. Rupsennest) worden verklaard. Hier kocht **DIEDERIK van LEYDEN (1695-1764)** in 1732 een zevental percelen, die hij enige jaren later deed verbouwen tot een hofje voor 5 echtparen. Sedert die tijd is dit hofje particulier eigendom gebleven ¹⁾.

Het Jerusalemshofje is het oudste, doch feitelijk is er nog één ouder geweest, nl. dat in het midden der 14de eeuw door zekere **MEYNE UYT DEN WAARD**, dochter van ridder **DIRCK** van die naam in haar huis op het Rapenburg voor weduwen en arme meisjes zou zijn gesticht. De pastoor van St. Pieter had het recht van begeving der plaatsen en deed voor het beheer en onderhoud zorgen. Volgens mej. Dr. C. **LIGTENBERG**: „De armenzorg te Leiden tot het eind der 16de eeuw”, verschenen als acad. proefschrift in 1908, zou dit tevens het oudste Nederlandse hofje zijn geweest. Lotgevallen zijn verder van deze instelling niet bekend, dan dat zij verdwenen

¹⁾ „De **geslachten** VAN LEYDEN en **GAEL** en het perceel Breestraat 125” door schrijver dezes, blz. 17.

is ; mogelijk is de oprichting niet met de nodige zorg en omzichtigheid geschied ¹⁾ .

Nog enige andere hofjes gingen in de strijd om het bestaan ten onder, nl. dat van **WARNAAR VAN DER DOES**, die een aantal „Aalmoeshuisjes” in 1564 in de Vrouwekamp had gesticht. Ze verdwenen in 1592. Veel later was dit ook het geval met het R.-K. Barbarahofje in de Wielmakerssteeg bij het Levendaal, dat voor enige tientallen jaren bij gebrek aan fondsen werd opgeheven, en met het in **1641** gestichte Klein Sionshofje in de Lange Schoolsteeg, welks gebouwen in het begin van deze eeuw onbewoonbaar werden verklaard. Mede is verdwenen het door de Oud-Katholieke Gemeente beheerde St. Odulphus en Fredericushofje aan de Middelste Gracht, dat toegang verleende tot het kerkgebouw dier gemeente aan de Hooigracht. Voor een 25-tal jaren heeft het voor de uitbreiding van het St. Elisabethsziekenhuis plaats gemaakt. Overigens hebben de Leidse hofjes zich kunnen handhaven. Wel zijn enkele verplaatst, nl. het Groot Sionshof, het Cathrijn Jacobsdr. hofje, het Cathrijn Maartensdr. hofje, het Bethlehemshofje, en het Heilige Geesthofje, gelijk hierna bij de desbetreffende instellingen is vermeld.

De oorspronkelijke inrichting der hofjeswoningen was zeer eenvoudig. De huisjes bevatten slechts één woonvertrek, tevens keuken, met alkoof. Op het binnenplein stond veelal de pomp voor de watervoorziening van het gehele hof en één, hoogstens twee privaten voor gemeenschappelijk gebruik. Ook thans verkeren enkele hofjes nog in deze primitieve toestand, doch de meeste zijn in de loop der jaren aanmerkelijk verbeterd, o.a. door de inrichting van een slaapvertrek op zolder en een kookgelegenheid aan de vrijgekomen alkoof, de aanleg van waterleiding, gas, naderhand elektrische verlichting, eigen privaat, enz. Twee hofjes worden zelfs centraal verwarmd.

De algemene grondvorm is tot drie typen terug te brengen.

Bij het eerste en oudste type komt men van de straat door een lange nauwe poort op een binnenplein of tuin, waaromheen langs drie of vier zijden een aantal huisjes is gebouwd,

¹⁾ „Het Salvatorshof 1639—1939” door Mr. A. J. SORMANI. L. Jaarb. 1941 blz. III.

o.a. St. Annahofje aan de Hooigracht, Samuel de Zee-hofje.

Het tweede in de 17de eeuw toegepaste en rijkere type kent geen poort, doch bevat een ruime hal of vestibule, leidende naar de binnenplaats of tuin. Boven de hal is eenverdieping opgetrokken, waarin veelal de regentenkamer. De tegen de straatkant gebouwde huisjes hebben hun toegang uit de binnenplaats. De achtergevels aan de straatzijde hebben òf blinde raamvakken, zoals het Loridanshofje en het Tevelingshofje, of zijn ook met glasramen bezet, zoals het St. Janshofje, het Heilige Geesthofje, doch hebben geen toegang uit de straat.

Bij het derde type is geen poort of hal, doch is het hof bereikbaar door de onmiddellijk aan de straat gelegen tuin, zoals bij het Jerusalemshofje en het Woudendorpshofje.

Een vierde bouworde, waarbij de woningen van het hofje in één rij met de voorgevels aan de openbare straat liggen en ieder huisje daarop uitkomt, kent Leiden niet. Deze vindt men o.a. in Delft en Utrecht.

Van oudsher was het bestuur der hofjes opgedragen aan regenten, ook wel meesters, regierders, genoemd, al of niet door een rentmeester bijgestaan, wier benoeming reeds door de stichter bij de desbetreffende akte was geregeld. Veelal werden daarvoor diens naaste familieleden en hun nakomelingen aangewezen. Ook thans, twee tot drie eeuwen na de stichting, bevinden zich onder de bestuurders van drie hofjes (Bethlehems-, H. Geest- en Miereveltshofje) nog afstammelingen van de stichters.

De bemoeienis der eerste regenten betrof vooral het vrijmaken der **conventualen** van drukkende belastingen, zowel van de stedelijke accijnzen als van de gemeenelandsmiddelen. De armhuizen van Jerusalem, Bethanie, Joostenpoort, Sion, Stevens, St. Jan en St. Anna werden in 1591 vrijgesteld van accijnzen op het bier ; dezelfde hofjes, alsmede Bethlehem en St. Pieter, genoten in de 17de eeuw vrijdom van vlees- en turfaccijnzen ; bij weer andere hofjes was het brood onbelast. Tot omstreeks 1823 bleven deze voorrechten der hofjes gehandhaafd.

Het toezicht op het beheer der regenten geschiedde of van stadswege of door de kerkelijke overheid, al naar gelang van de inhoud der stichtingsakte. Na de Hervorming hield het kerkelijk toezicht op en brak voor de Katholieke be-

woonsters een moeilijke tijd aan. Vele hofjes werden door het kerkbestuur van de Ned. Herv. Gemeente in bezit genomen en door aanhangers van de nieuwe religie bevolkt. In de loop der 17de eeuw werden nog meer hofjes aan andere kerkgenootschappen toegewezen, weer andere werden als stichtingen door het stadsbestuur of door onafhankelijke regenten beheerd, één hofje ging over aan de gemeente Leiden. Thans worden er g beheerd door diakenen der Ned. Herv. Gemeente, 3 door de Waalse Gemeente, 2 door de Geref. Gemeente, 2 door de Remonstrantse Gemeente, 1 door de Doopsgezinde Gemeente, 3 door Rooms-Kath. regenten of de bisschop van Haarlem, 9 door zelfstandige regenten, 4 door B. en W. van Leiden, 1 is eigendom der gemeente Leiden en 1 is particulier bezit gebleven. De kerkelijke besturen vragen uiteraard naar de beleden wordende godsdienst. Armlastige personen worden doorgaans niet opgenomen. De gegadigden moeten in de regel een inkoop-som betalen, die zelfs tot f 1000.— kan stijgen, terwijl zij bovendien hebben te bewijzen in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. Oorspronkelijk is dit niet de bedoeling van sommige stichters geweest. Tegenover deze eisen staan de voorrechten, bestaande in vrije woning, licht, water, soms uit verstrekkingen in natura, van ouds preuven genoemd, zoals brandstof, soms omgezet in geld.

De bewoners der hofjes zijn gebonden aan reglementen, merendeels van zeer oude oorsprong, welke in de loop der tijden weinig verandering ondergingen. Zij omschrijven de verplichtingen onderling, de verhouding tot regenten, enz. Voor het Justus Carelhuis aan de Witte Rozenstraat, dat, hoewel geen eigenlijk hofje, toch in aard en strekking daarmede overeenkomt, geldt geen reglement, doch een „woon-contract”, waarin de wederzijdse rechten en plichten op meer moderne wijze zijn vastgelegd.

Behalve de in de bijlage genoemde 35 hofjes zijn in Leiden kleine wooncomplexen, die in de wandeling „hoven” worden genoemd, niet door kerkbesturen of regenten bestuurd, doch door particulieren gebouwd en door dezen tegen lonende prijs verhuurd. Voorbeelden zijn o.a. het „Huighof” in de Huigstraat, het „Komkommerhof” aan de Doelengracht, het „Koninginnehof”, gebouwd in 1892/3 aan de Lange-gracht, het „Hof van Venetië” uit 1898 aan de Uiterste

gracht, het „Vollebregtshof” aan de Vijfde Binnenvestgracht, het „Vredenhof” aan de Langegracht, enz.

De meeste schrijvers over de Leidse hofjes in het algemeen hebben hun licht uitsluitend ontstoken bij het reeds genoemde standaardwerk van **VAN MIERIS** en **VAN ALPHEN**, waarin doorgaans de stichtingsakten in extenso zijn opgenomen ; hun mededelingen zijn dus vaak gelijkloidend. Studies over speciale hofjes zijn hierna bij de desbetreffende instellingen vermeld. Voor afbeeldingen van fraaie hofjes zie men o.m. H. J. **JESSE** : „De Leidsche hofjes” in „Het Huis Oud en Nieuw” 1908, „Leidsch Prentenboek, keur van 60 afbeeldingen van oude gebouwen” in hetzelfde periodiek van **1910**, en ten slotte : Mr. A. **LOOSJES** : „Leiden”, in „Buiten” van 16 en 23 Mei 1925 en dezelfde : „Zuid-Holland in Beeld”, uitgave Scheltema en Holkema's Boekhandel, Amsterdam 1926.

1. *Jeruzalemhofje* (Kaiserstraat 49).

Dit hofje werd gesticht door koopman **WOUTER IJSBRANDSZ.** voor **13** oude arme mannen. Ter herinnering aan zijn pelgrimstocht naar Jeruzalem in 1462 bouwde hij een kruiskapel bij het hof, waarin hij een uit het Oosten meegebracht afbeeldsel van het H. Graf deed plaatsen.

Het huwelijk met zijn **vrouw ALYT** bleef kinderloos. Na zijn overlijden, op de avond vóór Kerstmis 1467, zagen de weduwe en de verdere familie van alle rechten op hof en kapel af en werd het beheer daarover gevoerd door de Commandeur en pastoor van St. Pieter, na de Hervorming door Huiszittenmeesters dezer kerk, sedert door diakenen der Ned. Herv. Gemeente.

De kruiskapel werd tot 1613 gebruikt door de Lutherschen, dezen betrokken toen een eigen gebouw op de Hooglandse Kerkgracht. In 1622 kwam de Engelse gemeente in de kapel ; in 1644 verhuisde die naar de kerk der Falyde begijnen, waar nog een deel van over is in de Universiteitsbibliotheek. Daarna werd de kapel alleen voor wereldse doeleinden benut, aanvankelijk voor opstelling van lakenpersen, vervolgens door de hoofdlieden van het Bierdragersgilde, sinds **1811** als turfbergplaats en ten slotte als wijnkelder. In 1887 werd de bouwvallige kapel afgebroken en vervangen door **2** huisjes.

Vernieuwingen en verbouwingen vonden plaats in 1892, **1901, 1930** en 1936, zodat dit hofje met zijn goed onderhouden tuin, grenzende aan die van Bethanien, een vriendelijke indruk maakt. De Lakenhal bevat bouwfragmenten, inscripties en schilderijen uit de vroegere kapel ¹⁾.

2. Groot *Sionshofje* (Sionsteeg 4).

HUGO VAN ZWIETEN en diens huisvrouw **LUYDGAERT CLAESDR. VAN BOSSCHUYZEN** stichtten dit hofje in de 15de eeuw voor **14** behoeftige oude echtparen. Het kreeg herhaaldelijk legaten.

In 1668 werd het hofje wegens bouwvalligheid verplaatst van de Papengracht, die toen juist was gedempt, naar de Josephsteeg, die heette naar de patroon der timmerlieden. Het werd gevestigd in het St. Pietersbagijnhof (vroeger St. Michielsklooster). Ook dit hofje werd aanvankelijk beheerd door de Commandeur en pastoor van St. Pieter, later door Huiszittenmeesters en thans door de Ned. Herv. Gemeente.

In 1913 is het hofje onder de regenten A. J. van **HOEKEN** en D. **PANDER** Jzn, blijkens een gedenksteen, hersteld.

Aan de binnenzijde der toegangspoort wapens der families **VAN GAESBEEK**, **BROUWER** en **CINGELSHOEK**, vroegere regenten ²⁾.

3. *St. Stevenshofje* of *Convent van Tetterode* (Haarlemmerstraat 50).

Stichters waren **WILLEM VAN TETTERODE** en **CHRISTIJN ARENDSR.**, zoals een opschrift boven het houten toegangshek getuigt, ten dienste van **13** arme eerbare mannen. Het bestuur was opgedragen aan de Heilige-Geestmeesters van O. L. Vrouwekerk ; twee hunner „omtrent die hujsinge woonagtig, zijn gesteld die dit huys bewaren en sorg voor

¹⁾ VAN **MIERIS** blz. 246-255. Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE: Het hof en de kapel van Jeruzalem gesticht in 1467. L. Jb. 1904.

S. J. LE POOLE L. G. ZN : Het oudste reglement van het oudste hofje binnen Leiden. L. Jb. 1911.

F. A. LE POOLE : Uit het archief van het Jeruzalemhofje. L. Jb. 1931.

²⁾ VAN **MIERIS** blz. 255—260. F. A. LE POOLE : Het Sionshofje. L. Jb. 1942.

de armen dragen om Gods wille. Ook zullen zij een goet eerbaar priester stellen, die alle Vrijdaags misse zal doen in onse Lieve Vrouwen Kerk en met die dertien arme mannen zal bidden voor onze zielen”.

Thans geschiedt het beheer door of namens Burg. en Wethouders van Leiden. Het hofje werd vernieuwd in 1777 ¹⁾.

4. St. *Annahofje* of *-Aalmoeshuis* (Hooigracht 9).

Blijkens de opschriften boven de toegangspoort en op de altaarsteen der kapel geschiedde de stichting door de brouwer **WILLEM CLAESZON** en diens **vrouw HILLEGOND WILLEMSDR.** in 1492, doch de eigenlijke ingebruikneming vond volgens de stichtingsbrief plaats eerst in **1507**, toen het contract van het kerkbestuur met de beide zonen der omstreeks 1492 overleden erflaters inzake het gebruik der kapel werd gesloten ; in 1509 werd de kapel plechtig ingewijd.

Nakomelingen der stichters, o.a. **PAULUS PAULUSZ. VAN THOORENVLIIET**, hebben dit hofje aanmerkelijk verrijkt.

Geleidelijk werden dezen als bestuurders vervangen door leden van het kapittel, die aanbleven tot 1587, toen nieuwe regenten door de stad werden aangesteld, t.w. **LOURYS HUYGENSZN GAEL** en **WILLEM WILLEMSZN. OUWELANT** ; tijdens **VAN MIERIS** waren regenten **PIETER CORNELIS VAN LEYDEN**, secretaris van Rijnland, en **Y. VAN DAM**, wier wapens op de stenen pomp in het tuintje zijn afgebeeld.

De poort met opschrift aan de Hooigracht dateert van 1685, toen ook de huisjes werden hersteld ; in het begin der 18de eeuw vond wederom restauratie plaats.

Geleidelijk werden de woningen echter zeer bouwvallig, nog verergerd door de bouw van het aangrenzend St. **Elizabethgesticht** in 1926, zodat ten slotte algehele vernieuwing en modernisering van 1939 tot 1941 door Ir. H. A. **VAN OERLE** geschiedde met krachtige financiële hulp van het Rijk, waarbij nochtans het intieme en besloten karakter van het hof in allen dele bewaard bleef.

Uit bouwkundig oogpunt is merkwaardig de kapel, de enige benoorden de Moerdijk, die bij de beeldenstorm ge-

¹⁾ VAN MIERIS blz. 260—261.

spaard bleef, en haar inventaris (altaar, kandelaars, schilderijen enz.), ook de regentenkamer ¹⁾).

5. *St. Annahofje of Joostenpoort* (Zegersteeg 14).

Stichters waren **GEERTRUIT JOOST HENDRIKSWEDUWE** en haar kinderen **HENDRIK** en **WIGGERS JOOSTZONEN** ten behoeve van **13** „weduwen of maagden out boven veertigh jaeren goet van fame en getuigenissen”.

Opschriften vermelden het jaar van stichting (1503), van vernieuwing (1637), en van overgang op de diaconie der Ned. Herv. Gemeente (1862).

Herbouwing vond plaats in 1876 en verdere vernieuwing in 1907.

Aan het einde der Doelengracht (ten onrechte aldaar vijfde Binnenvestgracht geheten) staat een eenvoudig poortje, tevens achter-uitgang met het jaartal 1627 (van vernieuwing ?) ²⁾).

6. *St. Jans- of Van der Laanshofje* (Haarlemmerstraat 264).

Stichters waren **JAN STOOP KERSTIANTSZ.** en **KLAARTJE PIETERS JAN KLARENSZNOCHTER**. In 1565 droegen de erfgenamen der stichters het hofje over aan Mr. **GERRIT VAN DER LAAN**, rentmeester van de abdij de Leede, die de huisjes heeft doen vernieuwen en de gelden hiertoe verstrekt.

De oude naam is ontleend aan het vroegere St. Jansklooster aldaar.

Volgens aangebrachte gedenktafels zijn de huisjes aan de Haarlemmerstraat in 1901 verbouwd door de regenten wethouders H. C. **JUTA** en Dr. M. C. **DEKHUYZEN** en die aan de achterzijde in 1909 door de regenten J. **KOREVAAR P. AZN.** en J. A. **VAN HAMEL**. Behoud van het oorspronkelijke en intieme karakter van het hofje heeft toen niet op de voorgrond gestaan ; de gemetselde togen, wellicht nog afkomstig van de originele bouw, zijn daarbij verloren gegaan ³⁾).

¹⁾ VAN MIERIS blz. 277-282. F. A. IE POOLE: Het St. Annahofje. L. Jb. 1942.

²⁾ VAN MIERIS blz. 261-267.

³⁾ VAN MIERIS blz. 267—277.

7. *Bethanien- of Emmaushofje* (Kaiserstraat 43).

Dit door **AGATHA VAN ALKEMADE**, weduwe van **JOHAN VAN CULENBORGH** vóór de Hervorming gestichte hofje was niet bestemd voor „bedelaars, creupelen ofte blinden, die van quader secte is (m.a.w. de bewoners moesten Katholiek zijn), dronkaerts, noch onvreetsamen, noch die eenigh lichamelijck ghebreck heeft, die met kinderen ofte schulden belast zijn ende die bij de huizen om broot gaan”. Tot 1709 werd het hof beheerd door nakomelingen der stichters, doch toen van stadswege overgedragen aan Huiszittenmeesters. Een gedenksteen vermeldt de vernieuwing der huisjes in 1907 door de Diaconie der Ned. Herv. Gemeente.

Van de oorspronkelijke opzet is niets meer aanwezig. Tuin en woningen grenzen onmiddellijk aan die van het in dezelfde trant vernieuwde Jeruzalemhofje en vormen daarmee een fraai en aantrekkelijk geheel ¹⁾ .

7a. *Aalmoeshuisjes van Warnaar van der Does* (Vrouwenkamp).

Alleen de „Inventaris der Leidsche hofjes” in het Gemeente-archief, samengesteld door mej. **J. BRESNEE** in 1920, vermeldt het bestaan van dit hofje ; zelfs **VAN MIERIS** zwijgt daarover. Het dankte zijn ontstaan aan genoemde **VAN DER DOES**, heer van Cattendijk, rentmeester van Leuven, schildknaap van de graaf van Holland en gehuwd met **ELIZARETH DEVER VAN MINNEN**; de stichter stierf kinderloos in 1565. Het hofje was ergens in de Vrouwenkamp gelegen en bestond slechts uit drie huisjes, die reeds in 1592 werden verkocht, waarmede dit hofje ophield te bestaan.

8. *Cathrijn Jacobsdr. hofje* (Kaarsenmakerstraat 1).

De naamgeefster van dit hofje, weduwe van de kleermaker **FRANS JANSZN.**, stichtte deze instelling achter in de Zegersteeg tegenover het St. Annahofje of Joostenpoort ten behoeve van „eerlijcke scamele weduwen, die zich daartoe bij de aalmoezeniers moesten aanmelden”, en voorts van „geechte arme luyden ofte eerlycke arme maegden,

¹⁾ **VAN MIERIS blz. 282-287.**

ten minste over de vyftigh jaren oudt sijnde," bij voorkeur nakomelingen der stichtster.

In 1939 werd dit hof wegens uitbreiding der naburige fabriek gesloopt en overgebracht naar de Kaarsenmakerstraat, waar door de architect A. VAN DER HEYDEN 14 nieuwe huisjes, elk voor 2 à 3 personen en van alle gemakken voorzien, werden gebouwd, doch waarbij niettemin het karakter van Oud-Hollands hofje werd herkrege. Een gedenksteen noemt het stichtingsjaar, een andere steen de verplaatsing en vernieuwing in 1939 ¹⁾ .

g. Cathrijn Maartensdr. hofje (Pasteurstraat 2A).

Werd gesticht door CATHRIJN MAARTENSDR. aan de Zijdgracht ter plaatse van de vroegere St. Jorisdelen. De stichtster, weduwe van de kleermaker JAN HARMENSZN. en eigenares van 8 huisjes ter plaatse, liet er nog 4 bijbouwen. Volgens het jaartal in de gedenksteen had de voltooiing of ingebruikneming van het hof in 1621 plaats; een ander opschrift noemt het jaar 1646 voor een verdere vergroting.

In verband met de verbetering der volkshuisvesting werd het hof in 1910 verplaatst naar de Pasteurstraat/hoek Marsingel ²⁾ .

10. Jan de Laeterehofje (Tweede Binnenvestgracht 13) .

Werd gesticht door de uit Comene in Vlaanderen afkomstige mutsenmaker J. DE LAETER, die in zijn testament van 1612 bepaalde dat zijn vermogen moest worden verdeeld onder oude arme Gereformeerde personen. De erven gaven echter de voorkeur aan de oprichting van een eigen hofje om aldus nut van meer blijvende aard te stichten. Zij kochten daarom in 1616 na de vierde stadsuitbreiding grond nabij de nieuwe Rijnsburgerpoort en bouwden daarop 9 huisjes, elk bestemd voor „twee eerlijcke gehuwde of ongehuwde personen, sonder daarvoor jaarlijks iets uittereicken ofte eenige huere te betalen”.

In 1888 werden de huisjes verenigd tot één gebouw met

¹⁾ VAN MIERIS blz. 287—290.

²⁾ VAN MIERIS blz. 290—297.

afzonderlijke kamertjes in moderne trant, waardoor de karakteristieke vorm van het hofje ernstig heeft geleden. Op de binnenplaats is een eigen lijkenhuis aanwezig.

In de regentenkamer hangt een geschilderd portret van **MAGDALENA VIJNS**, tweede vrouw van de stichter, die tot haar dood in het hof woonde ¹⁾).

10a. *St. Barbarahofje* (Wielmakersteeg 23).

JACOB AERTSZN. endienschuysvrouw **BEATRIX HUI JSMANS DR.** stichtten dit hofje in **1615**, doch blijkens opschrift van een gevelsteen werd het eerst in **1618** voltooid. Het was bestemd voor „**R.K.** eerlycke schamele personen, in het bijzonder voor haar respectieve vrienden ende magen, indien eenige van hen tot armoede mogten geraecken”.

Omstreeks **1930** werd het hofje uit armoede opgeheven ; de huisjes werden verkocht, gesloopt en ter plaatse werd een garage gebouwd.

II. *St. Elizabethshofje* (Oudevest 23).

Zoals hiervoor reeds gemeld, is dit hofje te beschouwen als een complex van proveniershuisjes van het vroegere Gasthuis, waarvan nog enige restanten aanwezig zijn, t.w. de zaal der Oude Kapel, thans in gebruik als **kleuterschool**-lokaal, en de regentenkamer, thans keuringslokaal.

Tegen de voorgevel van dit vertrek prijken in frisse kleuren de wapens en namen van vroegere regenten.

Er zijn twee binnenpleinen, onderling verbonden door een doorgang met kruisgewelf, die voorheen het gasthuis scheidde van het St. Ursulaklooster.

Het voorste pleintje is grotendeels in beslag genomen als speelplaats voor de bewaarschool.

Het hof zelf is thans eigendom van de gemeente Leiden en wordt beheerd door de „Stichting tot Beheer en Exploitatie van woningen te Leiden”, die haar kantoor in een der vrij armoedig uitzierende huisjes heeft gevestigd ²⁾).

¹⁾ VAN MIERIS blz. 298—300.

²⁾ VAN MIERIS blz. 181—188.

12. *Van Assendelfthofje* (Langegracht 49).

Werd gesticht door de houtkoper **BARTHOLOMEUS WILLEMSZ. VAN ASSENDELFT** in 1624. Uit het legaat moesten **15** huisjes gekocht of gebouwd worden, bestemd voor onvermogene huisgezinnen, zo mannen als vrouwen, „prefererende altoos d'arme vrunden van hem comparant voor vreemden”.

Ook thans bestaat deze stichting nog uit **15** ouderwetse lage huisjes, vooralsnog verstoken van moderne gemakken, niettemin een aangename indruk makend door intieme beslotenheid en verzorgde beplanting van het binnenplein. Ze worden bewoond door een of twee, een enkel huisje zelfs door drie gezinsleden. Het hofje wordt bestuurd door twee regenten buiten kerkelijk verband ¹⁾.

13. *St. Salvatorshofje* (Steenstraat 17).

PAUWELS CLAESZ., bijgenaamd de Goede, bepaalde bij testament dat zijn executeurs een hofje moesten doen bouwen ten behoeve van **14** R.-K. eerbare behoeftige vrouwen, dat de naam zou dragen van **Salvator Mundi** of Salvatorhof. De stichter, R.-K. priester, die ook bij andersdenkenden in hoog aanzien stond, overleed in 1635. Het hofje werd in **1639** voltooid.

De eerste regenten waren familieleden van de stichter, met name uit het geslacht **VAN VELDEN**, dat in 1762 uitstierf.

Van **1792** tot **1818** was er een afzonderlijke rentmeester, daarna traden de regenten als rentmeester op, t.w. Dr. **VAN DER MONDE** en Mr. **VAN BOMMEL**. In 1824ginghetbeheer over aan de regenten der R.-K. Armen en Wezen, op welk besluit in **1884** werd teruggekomen. Sinds **1926** is het hofje onder bisschoppelijk toezicht geplaatst, evenals alle andere R. K. instellingen van Weldadigheid.

In de aanvang der **19de** eeuw had het hofje met grote financiële moeilijkheden te kampen, zodat een viertal huisjes moesten worden afgebroken, de regentenkamer verhuurd, de oude schilderijen verkocht enz. Later herstelde zich de toestand, vooral tijdens het regentschap van de heer **VAN WENSEN**.

¹⁾ **VAN MIERIS** blz. 303.

In 1884 werden de in 1809 gesloopte huisjes herbouwd en in 1931 vond algehele restauratie van het hof plaats ; toch mist het nog vele geriefelijkheden der moderne hofjes.

Uitgezonderd de 4 vernieuwde huisjes vertonen de woningen nog de oorspronkelijke vorm met spitsbogen boven de ramen en deuren als gevelversiering; een enkel huisje bezit nog een kruiskozijn.

Het portret van de stichter bevindt zich in de regentenkamer van het St. Jacobshofje ¹⁾).

14. *Bethlehemshofje* (Levendaal 109-III).

Stichter van het aan de Langegracht gebouwde hofje was de koopman **GERRIT FRANKENSZ. VAN HOOGMADÉ** ten behoeve van 12 leden der Waterlandsche Doopsgezinde Gemeente, zowel mannen als vrouwen.

In 1686 werd de van het Stadsbestuur verkregen vrijdom van accijns uitgebreid tot „impositien van alles, hetgeen zij om Godswil aan de behoeftigen zouden uitdelen”.

In 1694 tijdens het regentschap van Dr. **JACOBUS VAN HOOGMADÉ**, kleinzoon van de stichter, en diens neef **BALTHAZAR**, rees een geschil omtrent de benoeming van regenten, welk recht volgens bewering van de Kerkeraad aan deze en niet aan de regenten toekwam. Het stadsbestuur handhaafde echter de regenten in hun benoemingsrecht „mits dat de approbatie van de verkiezingen der regenten zal blijven aan die van den Geregten”.

In 1811 werd het hof verplaatst van de Langegracht naar het Levendaal waar zich het hofje „de Houcksteen” van de Vlaamsche Doopsgezinden bevond. **CRIJN COLUAART** en **ABRAHAM VAN LIMBURGH**, „opzienders van de Menonisten gemeente”, hadden aldaar een terrein gekocht voor de bouw van 16 bewaamde woningen voor eerlijke arme oude of gebrekkige personen. Aldus werd het hofje der Waterlandsche verenigd met dat der Vlaamsche Doopsgezinden.

Inwendig vertoont dit hofje nog de oude aantrekkelijke vorm, doch in 1897 werd het voorgedeelte geheel vernieuwd. Een opschrift boven de oorspronkelijke poortdeur herinnert

¹⁾ VAN MIERIS blz. 307. — A. HENSEN. Het Sint-Salvatorshofje te Leiden, in : Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem 1925. Mr. A. J. SORMANI: Het St. Salvatorshofje 1639—1939. L.Jb. 1941.

aan het oude hofje „de Houcksteen”, nl. „de steen, dien de bouwlieden verworpen hebben is hoeksteen geworden” (ps. 118, vers 22). Van het hofje aan de Langegracht (thans nr. 216) rest slechts de dichtgemetselde toegangspoort met het opschrift „Bethlehem”¹⁾).

15. *Brouchovenhofje* (Papengracht 16).

Dit hofje werd in 1631 gesticht door burgemeester **JACOB VAN BROEKHOVEN** en diens zuster **ANNA**, huisvrouw van **WILLEM JANSZN. VAN BAARSDORP**, en voltooid in 1640 naast Groot Sion, dat later naar de Jozefsteeg verhuisde.

De namen der stichters zijn vereeuwigd op de gedenksteen boven de monumentale toegangspoort.

Het hofje met zijn klassieke gebeeldhouwde gevel, fraaie tuin, forse stenen pomp en gerieflijke rijzige huisjes is blijkbaar zeer welvarend.

De vroegere in de regentenkamer aanwezige schilderijen, antiek meubilair, enz. zijn verhuisd naar de Lakenhal²⁾.

15a. *Emerantia Banning- of Klein. Sionshofje* (Lange Schoolsteeg 3).

EMMERANTIA BANNING, huisvrouw van Leiden's burgemeester **JACOB VAN BROEKHOVEN**, stichtte dit hofje ten einde een onderkomen te verschaffen aan de weduwen van de in het achter gelegen Groot Sionshof overleden mannen, welke vrouwen volgens het reglement het hof moesten verlaten en dus van alles berooid op straat werden gezet.

De omvangrijke gedenksteen boven de poort vermeldt het jaar van stichting van Groot Sion (1480), van de verrijking der inkomsten door **GIJSBERT KORSTENSZN.** (1505), door **JAN LOURENSZ. BACKER** (1568) en van de stichting van Klein Sion (1641).

Het hofje heette eertijds ook Weduwen- of Van Zwietenhof naar de stichter van Groot Sion.

In de aanvang dezer eeuw werd het uit slechts 4 huisjes bestaande hofje wegens onbewoonbaarheid opgeheven³⁾.

¹⁾ VAN MIERIS blz. 304—306, 331—332.

²⁾ VAN MIERIS blz. 308—311.

³⁾ VAN MIERIS blz. 311—313.

16. *Woudendorpshofje* (Vsouwenkeskkoossteeg 17).

JAN WILLEMSZ. VAN WOUDENDORP stichtte dit hofje met 7 huisjes en bestemde het voos arme kinderloze mannen van de Gereformeerde Religie. Aanvankelijk was het beheer opgedragen aan diakenen des Gereformeerde Duitsche Gemeente, of, „bij vervallen van deze religie”, aan **Huiszittenmeesters**.

De stichter bepaalde dat boven de poost en vóór enige huisjes een gedenksteen moest worden aangebracht „met drie korenaren en zijn en zijns huisvsouws wapen”; **inderdaad** is deze thans tegen een blinde muur geplaatste steen nog aanwezig.

In de loop des tijden is de poost verdwenen en vervangen doos een deus met tralievulling tussen gemetselde penanten. (Zie de afbeeldingen in : „Leidsch Prentenboek” in : Het Huis Oud en Nieuw. 1910); thans vormt een ijzeren hek over de volle breedte de enige afsluiting.

Overigens behoort dit hofje tot de eenvoudigste en maakt het met zijn lage simpele huisjes een enigszins sombere indruk¹⁾.

17. *St. Pieters- of Van der Spekhofje* (Pietesskeskhof 42).

PIETER GERRITSE VAN DER SPEK, rentmeester van de kerkgoederen des Ned. Herv. kerk te Leiden, stichtte dit hofje ten behoeve van „arme eeslijke deugdzame luiden, professie doende van de Gereformeerde Religie”; de vrienden en magen van de stichter zullen daarbij voorrang genieten.

De huisjes stonden indertijd op een erf achter de aan de Langebrug gelegen woning van de stichter en hadden, evenals thans, gemeenschap met het Pietesskerkhof doos een lange gang, die wordt afgesloten doos een poostdeur met opschrift. Het hofje bevat 8 eenvoudige huisjes, bewoond doos even zovele vrouwen, van wie es een is gehuwd met de portier; het wordt rechtstreeks beheerd doos regenten namens Burg. en Weth. van Leiden.

¹⁾ VAN MIERIS blz. 313—315.

18. *Eva van Hoogeveenhofje* (Doelensteeg 7).

EVA VAN HOOGEVEEN stichtte dit hofje in de Doelensteeg ten behoeve van **12** of **13** vrouwspersonen boven de 40 jaar. Volgens het opschrift boven de monumentale toegangspoort kwam het eerst in 1659 tot stand ; de wapens der **VAN HOOGEVEENS** en een latijns vers tot lof der stichtster versieren deze poort.

Het regentenhuis met antieke tuitgevel aan de Doelengracht 7a heeft een eigen toegangspoort met opschrift „t hofken van **EVA VAN HOOGEVEEN**”, doch wordt niet meer als zodanig gebruikt.

Inwendig is dit hofje uitermate aantrekkelijk. De zorgvuldig onderhouden huisjes hebben een gemeenschappelijke gevelijst, die gesteund wordt door gemetselde gele pilasters ; ook het plaveisel in afwisselend rode en gele steen verhoogt het levendige aanzien van het hofje. Elk huisje is voorzien van een opklapbare bloementafel. In het midden van de tuin is een hardstenen pomp met zware koperen tuit en een paar gekrulde zwengels ; een stenen lam boven op de pomp herinnert aan het wapen van de stichtster ¹⁾.

19. *Pieter Loridanshofje* (Oude Varkenmarkt 1).

De Waalse lakenverver **PIETER LORIDAN** stichtte dit hofje aan het Zand voor 12 echtparen van de Waalse Gereformeerde Gemeente, bij voorkeur eigen arme bloedverwanten. De vier regenten van het te bouwen hofje waren in het testament aangewezen, o.w. **PIETER DE LA COURT**. Hun opvolgers moesten door de kerkeraad der Waalsche Gemeente worden benoemd.

Veertien dagen na de opstelling van het testament overleed de erflater.

De bouw werd in 1657 voltooid, in welk jaar tevens het eerste reglement voor de bewoners werd vastgesteld. Sedertdien herhaaldelijk gewijzigd, is het thans nog van kracht.

In de loop der tijden is de gratis opnemning vervallen.

De monumentale toegangspoort met aan weerskanten drie blinde en één open raamvak bevat een toepasselijk

¹⁾ VAN MIERIS blz. 317-318.

vers ter herdenking van de stichter ; boven de regentenkamer is een fronton met dak en windvaan.

De twaalf huisjes zijn ruim en gerieflijk, tegen de achterwand staat een houten zuilengalerij als wandelplaats voor de bewoners.

Twee gedenkstenen in de hal herinneren aan het 40-, resp. 50-jarig regentschap van W. F. **VERHEIJ VAN WIJK** (1883-1933), aan wie het hofje belangrijke verbeteringen (waterleiding, electrisch licht enz.) te danken heeft.

De regentenkamer bevat, behalve oude en nieuwe regentenlijsten en een gekleurde foto van het regentencollege, tal van antieke merkwaardigheden, zoals „spaense stoelen”, schouw met muurplaat, enz. ¹⁾.

zo. *Jean Pesijnshofje* (Kloksteeg 21).

Stichters waren de uit Frankrijk verdreven Hugenen koopman **JEAN PESIJN** en diens huisvrouw **MARIA DE LANNOY**, ten behoeve van arme oude Waalse mannen en vrouwen, Daarna kochten de in het testament aangewezen executeurs de benodigde grond naast het vroegere **Comman-deurshuis** der Duitsche Orde en bouwden daarop de 12 huiszen van het hof.

Het opschrift der toegangspoort uit 1683 herinnert aan de vroegere bestemming van het terrein. Een andere gedenksteen wijst op de uit Engeland verdreven **JOHN ROBINSON**, die op deze plaats van 1611 tot 1625 woonde, leraarde en stierf. Zijn geloofsgenoten verlieten Leiden en zeilden met de Mayflower als „pilgrimfathers” in 1620 via Plymouth naar Amerika om elders een nieuw vaderland te stichten, zoals een gedenksteen in de muur van de doopkapel der St. Pieterskerk uitvoerig vermeldt.

De 12 huisjes, thans alleen door vrouwen bewoond, zijn ruim en modern ingericht.

De fraaie regentenkamer bevat o.a. de geschilderde portretten van de stichter (overleden 1666) en van zijn echtgenote (overleden 1681), alsmede dat ener onbekende be-

¹⁾ VAN **MIERIS blz. 319—322.** Mr. Dr. J. W. VERBURGT : **Het Loricandshofje, L.Jb. 1932.**

woonster, regentenlijsten, antieke gebeeldhouwde schouw, oud meubilair, enz.

In de tuin staat een zonnewijzer als herinnering aan het 40-jarig regentschap van N. F. **REYST** (1884-1924).

21. *Tevelings- of Karel Tevelshofje* (Vierde Binnenvestgracht 7).

De koopman **CHARLES TEVEL** stichtte dit hofje aan de vroegere Pakstraat voor **12** „eerlijke en nugtere egteluiden, zonder kinderen, zijnde boven de 40 jaren oud en professie van Gereformeerde religie doende”. Zijn broeder **JACOB** en diens vrouw **ELISABETH VAN DER VINCT** voegden na **CHARLES'** dood in **1661** daaraan nog 8 huisjes toe, waardoor van 1666 af **20** echtparen aldaar onderdak konden vinden.

De stichtingsbrief van **1655** hield de bepaling in, dat de inkomsten van het legaat voor $\frac{1}{3}$ zouden worden genoten door het Huiszittenhuis en voor $\frac{2}{3}$ door de Waalse of Franse gemeente. Daaruit ontstonden moeilijkheden met de regenten, welke door een schikking in **1691** werden opgelost.

Een eigenaardigheid van dit hofje is de scheve plattegrond, die nergens is weggemoffeld, doch overal tot in de geringste détails aan de dag treedt. Zelfs de pomp in het tuintje, de randen der tuinpaden, de deksels der rioolputten zijn scheef. Deze pomp draagt een versiering, aan weerskanten voorzien van familiewapens der eerste beide regenten **VAN ASSENDELFT** en **VROMANS**.

De huisjes hebben, trots inwendige modernisering, hun oorspronkelijk karakter behouden. Opmerkelijk is de fraaie toegangspoort met toepasselijk inschrift, doch vooral de regentenkamer met tal van portretten, w.o. die der stichters, regentenlijsten met namen van ook nu nog bekende Leidse families, tekeningen van het scheve hofje, antiek meubilair en dgl. ¹⁾.

22. *Schachtenhofje* (Middelstegracht 27).

Werdgesticht door **ANTHONIS JACOBZ. VAN DER SCHACHT**, van beroep „nastelingmaecker”, oud-verpleegde van het

¹⁾ VAN MIERIS **blz.** 325—331.

Weeshuis, ten behoeve van „12 paar menschen, echte mannen en vrouwen, alle oud boven de veertig jaren”, bij voorkeur afstammelingen van de stichter of van diens huisvrouw **NEELTJE CORNELISDR. VAN DER COOP.**

Het klassieke poortgebouw, bekroond door een fronton met cartouche, waarboven een windwijzer in de vorm van een zwaan, bevat in de boog boven de deur allerlei emblemen, betrekking hebbende op het beroep van de stichter.

In 1771 werd het eerste eeuwfeest glansrijk gevierd.

Armlastig geworden, wordt het hof thans beheerd door de diaconie der Gereformeerde kerk.

De ruime hal voert door een gang naar het tuintje, waarin een fraaie hardstenen pomp met het jaartal 1730, die blijkens de letters *P* en *R* vroeger put- en regenwater verschaftte, doch thans buiten dienst is gesteld.

Voor ieder huisje ligt een vierkant wit geplaveid stenen vloertje.

De regentenkamer wordt verhuurd.

Met zijn kleine goed onderhouden huisjes ziet dit eenvoudige hofje er toch aantrekkelijk uit ¹⁾.

23. *Joost Fransen van der Lindenhofje of Remonstrantenpoort* (Grevenstraat 16).

J. FR. VAN DER LINDEN stichtte dit hofje ten behoeve van „arme eerlijke luyden, die 12 huisjes geheel en al om niet zouden mogen bewonen”.

Voorheen had het hof door een poort verbinding met de Marendorpsche Achtergracht (Van der Werfstraat), doch door het vervallen van de Bouwelouwensteeg, in verband met nieuwe straataanleg, is deze poort verdwenen en grenst de tuin van het hofje thans onmiddellijk aan de Grevenstraat ²⁾.

24. *St. Jacobs- of Crayenboshofje* (Douzastraat 25).

De stichtingsbrief dateert van 1672, doch volgens het opschrift op de poortsteen in de Douzastraat schijnt de

¹⁾ VAN MIERIS blz. 333-335.

²⁾ VAN MIERIS blz. 335-336.

voltooiing eerst in **1681** te zijn geschied. De stichter was **GOMMARUS VAN CRAYENBOSCH**, die 12 te bouwen huisjes bestemde voor R.-K. arme deugdzame mans- of vrouwspersonen, het hofje is genoemd naar de vader van de stichter.

Een lange gang, aan weerskanten afgesloten door een poortdeur, leidt naar een binnenplein, waaromheen de eenvoudige geel gekleurde huisjes zijn gegroepeerd. De hoge ramen bewijzen dat verbouwing en verbetering in de loop der tijden heeft plaats gevonden; toch heeft dit hofje zijn ouderwets karakter niet verloren.

Gedenkstenen vermelden de jaren van restauratie.

De regentenkamer, die niet meer als zodanig wordt gebruikt, bevat een portret van de stichter, alsmede van die van het St. Salvatorshofje, **PAUL CLAESZ. VAN VELDEN**, genaamd de Goede ¹⁾).

25. *Meermanshofje* of *Meermansburg* (Oude Vest 159).

Dit hofje is gebouwd ter plaatse van het vroegere klooster van Nazareth, later ingenomen door de krotwoningen van het z.g. Mierennest.

Stichters waren **MAARTEN MEERMAN**, bewindhebber der 0. 1. Compagnie, en diens **VROUW HELENA VERBURG**, die het terrein alsmede 8 aangrenzende particuliere woningen voor 8500 gld. van de stad kochten; in Mei 1681 ging de grond met opstallen aan de stichters over.

In 1683 schonken dezen 75.000 gulden als stamkapitaal en bepaalden dat hun „conterfytself” met dat hunner dochter **ADRIANA** ten eeuwigen dage in het hof aanwezig moesten zijn, zoals dan ook tot heden het geval is. Tegelijkertijd werd het eerste „Reglement, Ordre en Instructie” vastgesteld.

Het hof was bestemd voor „eerbare, nugtere weduwen of vrouwspersonen, ten minste 40 jaren oud”. Nieuwe bewoonsters zouden bij toerbeurt door een der drie regenten of toekomstige rentmeester worden aangewezen.

Terecht heette Meermansburg „het kapitale hof”, ook „het prachtige hof voor weduwen en vrijsters van de gantsche stad”. De voorgevel maakt een rijke en grootse indruk;

¹⁾ VAN MIERIS blz. 336—340.

de binnenplaats met monumentale pomp, waarop een meer-man en burg zijn gebeeldhouwd, is ruim en royaal van aanleg. De 30 huisjes zijn ruim en gerieflijk. De statige regentenkamer met aangrenzend vertrek is een bezichtiging over waard en bevat talrijke portretten van de stichters en hun nakomelingen, alsmede fraaie regentenlijsten en schilderijen ¹⁾.

26. *François Houttijnhofje* (Hooigracht 81).

Genoemde **HOUTTYN** vermaakte zijn bezittingen aan zijn dochter en broeder, en na hun eventueel kinderloos overlijden aan ouderlingen der Remonstrantse gemeente, onder beding dat dezen een hofje moesten bouwen met 8 huisjes voor behoeftige ouden van dagen. De dochter **MARIA** overleed in 1689 en de broeder **PIETER** in 1691, beiden zonder nakomelingen. De ouderlingen meenden in de geest van de overledene te handelen door de renten van het kapitaal te besteden voor steun van arme Leidse Remonstranten. Eerst in 1736 werd besloten tot stichting van een hofje, waartoe een terrein aan de Oostzijde der Hooigracht werd aangekocht; in 1737 was dit hofje voltooid, zoals twee gedenksteden tegen de buiten- en binnenpoort nader bevestigen.

Het hofje is klein van omvang en slechts aan één zijde bebouwd, doch maakt niettemin een intieme knusse indruk, o.a. door het pompgebouwtje en de twee gemakshuisjes in het tuintje, dat wordt afgesloten door een houten galerij, de z.g. „beurs”, waarin tot zeer onlangs het oude verbleekte Reglement voor de bewoners was opgehangen ²⁾.

27. *Jean Michelshofje* (Pieterskerkstraat 10).

Werd gesticht door juffrouw **CATHARINA GESCHIER**, weduwe van koopman **JAN MICHIELSZ**, aan de „Kerkstraat tegenover de kerk der Doopsgezinden”.

De betekenis van het jaartal op de poort, **1610**, d.i. 77 jaar

¹⁾ VAN MIERIS blz. 341—349. Dr. G. KNUTTEL : Schilderijen in Meermanshof te Leiden. Oud Holland 1914. Mr. Dr. J. W. VERBURGT : Meermansburg, Jaarb. Ned. Herv. Gem. te Leiden; 1928.

²⁾ VAN MIERIS blz. 350—351.

vóór de eigenlijke stichting, was ook **voor VAN MIERIS** een raadsel (bl. 354).

Oorspronkelijk werden in dit hofje opgenomen 4 echt-paren en 8 oude vrouwen of weduwen van Gereformeerde religie ; mannen, behoudens de portier, zijn thans ook uit-gesloten.

Het wordt beheerd door regenten, leden van de kerkeraad der Waals Hervormde Gemeente.

De 12 huisjes zien er ouderwets proper uit en worden goed onderhouden. De regentenkamer wordt niet meer als zodanig gebruikt en bevat ook geen merkwaardigheden ¹⁾.

28. *Hl. Geest- of Cornelis Spronghshofje* (Douzastraat **1A**).

Aanvankelijk stond dit hofje aan de Breestraat bij de Vrouwensteeg, waar het in 1690 was gesticht door **CORNELIS SPRONGH VAN HOOGMADE**, die een hem toebe-horend huis „waar de H. Geest boven in de gevel staat” en gelegen naast zijn eigen (van 1582 tot **1585** door de beroemde drukker **CHRISTOFFEL PLANTYN** bewoonde ²⁾) woning (hoek Vrouwensteeg), bestemde ter opneming van 7 R.-K. vrouws personen, „sijnde weduwen of vrijsters, ende oud boven de vijftigh jaaren”, die niet alleen daar voor niet zullen mogen wonen, doch bovendien „sullen trecken een jaarlijcks onder-houd van mondkost ofte brandinghe, uit de eerste helft van het inkomen van mijn inboedel”.

Aan de executeurs was overgelaten „nog meerdere plaats te maken voor nog oude luyden, als het de kas kan lijden”. Bovendien was o.a. bepaald dat „de oude luyden op den 21 September en den 21 October, sijnde mijns en mijns vrouws geboortedag, sullen hebben een glaesje wijn”, welke uitdeling ook de huidige bewoners nog steeds ten deel valt.

De R.-K. families, waaruit de executeurs en latere regenten moesten worden gekozen, waren in het testament genoemd ; bij meningsverschil moest de stadspensionaris de zaak beslissen ; zo nodig mocht deswege worden geprocedeerd.

Blijkens een gedenksteen aan de Rapenburggevel van

¹⁾ VAN MIERIS blz. 352—254.

²⁾ cf. H. J. JESSE: CHR. PLANTIYN te Leiden 1582—1585. L.Jb. 1934 en Mr. A. J. SORMANI: Het huis van PLANTIYN te Leiden. L.Jb. 1944.

het nieuwe hofje aan de Douzastraat schijnt het Breestraathofje van 1706-1712 als zodanig te zijn ingericht. In 1851 verhuisden de bewoonsters, wegens toenemende bouwvalligheid van het hof, van de Breestraat naar het terrein van de Grote Ruïne aan het Rapenburg, hoek Koepoortsgracht, thans Douzastraat ; het gebouw zelf bleef staan tot 1875, toen het moest verdwijnen in verband met de vernieuwing en uitbreiding der aangrenzende sociëteit Minerva.

Wegens de grote architectonische waarde van de uit ± 1540 daterende Renaissance-voorgevel werd deze door Prof. Gugel, architect van Minerva, overgebracht naar de binnenplaats der vroegere Polytechnische School te Delft, waar hij thans in staat van verval is geraakt ¹⁾.

Het Rapenburghofje werd in 1920 en 1926 door Ir. **JAN VAN DER LAAN** vernieuwd en uitgebreid tót 23 woningen ; het verkreeg toen een ingang aan de Douzastraat en behoort door de uiterst gerieflijke huisvesting, de royale preuven, de beschikking over een eigen bibliotheek en andere voorrechten ongetwijfeld tot de meest gezochte instellingen van die aard.

In de poort herinnert een gedenksteen aan de dag der eerste-steenlegging door de oudste regent Dr. E. B. F. F. Baron **WITTERT VAN HOOGLAND**, een verre nakomeling van de vrouw van de stichter.

Tegen voor- en binnengevels zijn wapens en zinspreuken aangebracht van regentenfamilies, t.w. **WITTERT VAN HOOGLAND**, **SPRONGH-WITTERT**, **VAN HUGENPOTH TOT AERDT** en van den Rentmeester Mr. A. J. **SORMANI**.

Er is een fraaie rentmeesterskamer, behangen met kaarten en tekeningen van het dorp Hoogmade, de vrije heerlijkheid, die nu nog ruime baten voor het hof oplevert, alsmede een regentenvertrek met portretten van de stichter, diens vrouw en verdere familieleden, wapens en lijsten van regenten, enz. Een monumentaal trappenhuis, dat echter geen enkele bestemming heeft, is versierd met tal van familieportretten van het geslacht **WITTERT VAN HOOGLAND** ²⁾.

¹⁾ cf. Mr. A. J. **SORMANI** in L.Jb. 1938 en 1944

²⁾ VAN MIERIS blz. 354-358.

29. *Samuel de Zee's-hofje* (Douzastraat 16).

Werd gesticht door **SAMUEL DE ZEE**, waarvoor hij „sekere huysinge en kaetsbaan” heeft doen slopen en vervangen door 10 woningen voor arme en behoeftige mensen, allereerst eigen familieleden en nakomelingen.

Tegelijkertijd stichtte hij een beurs van 200 gld. voor twee behoeftige studenten in de theologie.

De poortdeuren aan weerskanten van de lange gang dragen toepasselijke opschriften. Er zijn twee binnenpleintjes, waaromheen de 21 huisjes schilderachtig zijn gegroepeerd. Een steen met inscriptie op een dezer pleintjes herinnert aan de eerste-steenlegging der uitbreiding in 1743 door **JOOST MARCUS**.

In het midden staat de regentenkamer, later schoolgebouw, dat ook voor godsdienstoefeningen werd gebruikt.

De laatste verbouwing van 1883 heeft het antieke karakter van het hofje geenszins geschaad ¹⁾).

30. *Barend van Namenshofje* (Oude Hoefstraat 12).

Koopman **BAREND VAN NAMEN** stichtte dit hofje in de Kijfhoek voor Gereformeerde kinderloze echtparen boven de 50 jaren.

In 1788 werd het verbouwd en in 1915 op kosten van de regent C. W. J. W. **PAPE** geheel vernieuwd, zodat het thans een rijke, voorname indruk maakt en terecht het „villahof” wordt genoemd. In het tuintje nodigen twee ronde zitbanken tot rusten en verpozen uit.

Gedenkstenen buiten tegen de poort en binnen tegen de gevel vermelden de jaren van stichting en vernieuwing.

Er is een ruime regentenkamer met granieten schoorsteenmantel, doch zonder historische merkwaardigheden, en een afbeelding der tegenwoordige regenten, die tevens het Justus Carelhuis beheren ²⁾).

31. *Miereveltshofje of Mierennest* (Hooglandse Kerkgracht 38).

De oorsprong en stichting van dit hofje werden reeds hiervoor beschreven (bldz. 48).

¹⁾ VAN MIERIS blz. 358—361.

²⁾ VAN MIERIS blz. 361-362.

De 5 huisjes werden aanvankelijk om niet bewoond door leden van de Gereformeerde religie. De naaste familieleden van de stichter traden als regenten op. De tiërcering van 1809 ontredde de financiën, daar het kapitaal uitsluitend was belegd in staatspapieren. Er bleef echter voldoende geld voor onderhoud, doch de rijke preuven van voorheen moesten belangrijk verminderen, tot zo gld. voor de vier voorste huisjes en tot 4 gld. voor het laatste huisje, „zijnde de regent verplicht deze bedragen uit eigen zak bij te passen, indien ook daartoe de inkomsten onvoldoende mochten zijn”. Het poortje aan de Hooglandse Kerkgracht, zonder jaartal of opschrift, waarschijnlijk uit het derde kwartaal der 17de eeuw, dateert dus nog uit de tijd van het overbevolkte Mieren-nest.

Het hofje met zijn 5 onaanzienlijke huisjes is wel zeer primitief ; o.a. moeten de bewoners zich nog met gaslicht behelpen.

De tegenwoordige eigenaar is een afstammeling in een zijlinie der **VAN LEYDENS**.

32. *Coninckshofje* (Oude Vest 15).

Werd gesticht door **CECILIA CONINCKS** in 1773 en ingewijd in 1777, het staat gedeeltelijk op grond van het vroegere Ursulaklooster.

Aanvankelijk bestond het uit 6, later uit 7 huisjes ten gevolge ener schenking (oude stichting), waaraan in **1861** door een legaat groot f 24000.— van de familie **DEL COURT VAN KRIMPEN** 4 huisjes werden toegevoegd (nieuwe stichting). Beide stichtingen bezitten eigen kapitaal en worden administratief gescheiden beheerd. Een daartoe aangewezen lid van genoemde familie heeft zitting in het bestuur en kan desgewenst zelf een bewoonster voor de nieuwe huisjes aanwijzen.

De ruime, fraaie regentenkamer bevat regentenportretten, een lijst van ontvangen liefdegiften enz.

33. *Groeneveldstichting* (Oude Vest 41).

Werd in 1882 gesticht uit een legaat van de in 1879 overleden predikant Ds. **GROENEVELD** ten behoeve van bejaarde

en behoeftige (doch niet armlastige) predikantsweduwen en dochters.

Het beheer berust bij 6 regenten, nl. **2** predikanten, **2** ouderlingen en **2** diakenen, die rekenplichtig zijn aan de kerkeraad der Ned. Herv. Gem. te Leiden.

Aan de binnenplaats grenzen 8 ruime, moderne woningen, de 9de woning is toegankelijk uit de poorthal.

In de regentenkamer boven de hal hangen lijsten van regenten en schenkingen, een groot portret van de erflater Ds. **GROENEVELD**, doch overigens zijn er geen historische herinneringen.

34. *Juffrouw Maashof* je (Kalvermarkt 6).

Mej. H. **MAAS**, overleden zo Juli 1899, legateerde **11** percelen, w.o. haar woonhuis en 8 woningen aan de Kalvermarkt, benevens een bedrag groot f. 25.000, onder beding dat binnen twee jaren na haar dood van deze percelen een hofje zoude worden gesticht met kosteloze bewoning door leden van de Gereformeerde Kerk ; als architect van de bouw was aangewezen B. E. **SPIJKER**. De opbrengst der niet voor de bouw benodigde huizen zoude strekken tot onderhoud van het hofje, alsmede voor jaarlijkse preuen in geld en kledingstukken aan de leerlingen der destijds in het Noordeinde gehouden Zondagsschool.

In 1901 kwam dit doelmatig ingerichte hofje tot stand.

In de vestibule bevindt zich een gedenksteen ter herinnering aan het 25-jarig bestaan in 1926.

In de regentenkamer zijn photo's van het hofje en van andere percelen, aan de stichting toebehorende, voorts portretten en naamlijsten van regenten sinds 1901.

35. *Justus Carelhuis* (Witte Rozenstraat 51a).

De welbekende philanthropen gebroeders **JUSTUS** en **KAREL PAPE**, aan wie Leiden ook de grootse uitbreiding van de Lakenhal te danken heeft, legateerden aan het Barend van Namen hof een bedrag van f. 70.000. voor de houw ener stichting ter huisvesting van Protestantse echtparen of dames uit de betere stand. Deze bouw werd opgedragen aan de architect **BERN. BJURMAN**, die op een terrein tussen

Witte Rozenstraat en de Trekvliet een complex van 12 keurige huisjes deed verrijzen, van alle moderne gemakken, centrale stookinrichting inbegrepen, voorzien. Terrein voor latere uitbreiding is aanwezig.

Hoewel geen eigenlijk hof, komen aard en strekking toch daarmede overeen. „Wooncontracten”, omschrijvende de wederzijdse rechten en verplichtingen van huurders en verhuurster, vervangen de vroegere hofjesreglementen, die veelal op sterk verouderde toestanden en voorschriften zijn ingesteld.

Het beheer wordt gevoerd door bestuurders van het Barend van Namenshof.

G. L. DRIESSEN

ALGEMENE LITERATUUR

- J. J. ORLERS. Beschryvinge der **Stadt Leyden. (Deel I, 1641.)**
Mr. S. VAN LEEUWEN. Korte Beschryving van het Lugdunum Batavorum. (1672.)
D. VAN ROYEN. Register der Hoffies of Pieusse Gestigten binnen Leiden. (1738.)
F. VAN MIERIS en MR. D. VAN ALPHEN. Beschryving der Stad Leyden. (Deel 1, 1762.)
MR. DR. J. C. OVERVOORDE. Oude Gebouwen te Leiden. (1907.)
H. L. JESSE SR. De Leidsche Hofjes. (In „Het Huis Oud en Nieuw”, 1908.)
C. LIGTENBERG. De Armenzorg te Leiden tot het einde van de 16de eeuw: (Academ. Proefschrift 1908.)
P. G. Leidsche Hofjes. (In „Op de hoogte”, 1915.)
W. H. R. De Leidsche Hofjes. (In „Ons Nederland”, Februari 1920.)
MET. J. BRESNEE. Inventaris der Hofjes. (1920. Gemeente-Archief.)
MR. A. LOOSJES. Leiden. (1925.)
HELENA MULLER MASSIS. Leidsche Hofjes. (In „Eigen Haard”, 1929.)
REPERTORIUM betreffende Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst (deel 1, 1901—1934, blz. 388—389), uitgegeven door de Nederlandse Oudheidkundige Bond.
L. C. J. ROOZEN. Dit is Leiden. (1940.)
JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL. Nederlandsche Hofjes. (Heemschutserie nr. 28, 1943.)
IR. H. A. VAN OERLE. Oud-Leiden. (Heemschutserie nr. 37, 1943.)
DR. E. H. TER KUILE. (In „de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst”, Deel VII, Leiden en Westelijk Rijnland, 1944).

ALGEMEEN OVERZICHT DER LEIDSE HOFJES NAAR DE TOESTAND IN 1945

Benaming	Jaar van stichting, bouw of voltooiing.	Bestuurd door :	Aantal huisjes :	Aantal bewoners, bestemd voor vrouwen (V) mannen (M) of echtparen (E).	Voorwaarden van opnemings :	Genot van voorrechten :	Grondvorm, regentenkamer.
1. Jeruzalemschhofje	1467	regenten namens Diae. Ned. Herv. Gem.	15 en 2 huurhuisjes Kaiserstr. 45-47	— V.M.E.	Ned. Herv. inkoopssom f 900 nieuwe huisjes, f 650 oude huisjes 60 jaar	vrij wonen	uintype
2. Sionshofje (Groot)	1480	als boven	15	— V.M.E.	Ned. Herv. inkoopssom f 600.— voor echtparen, f 500.— voor één persoon 60 jaar	als boven	uintype regentenkamer
3. St. Stevenshofje of Convent van Tetterode	1487	B. en W. van Leiden	15	— V.M.E.	Ned. Herv. inkoopssom f 250.— voor echtparen, f 150.— voor één persoon gevorderde leeftijd	als boven	uintype
4. St. Annahofje of Aalmoeshuis	1492-1509	regenten	13	13 v.	Ned. Herv. inkoopssom f 600.— weduwen of ongeh. vrouwen ong. 60 jaar	vrij wonen en centr. verwarming	poorttype, regentenkamer
5. St. Annahofje of Joostenpoort	1503	regenten namens diae. Ned. Herv. Gem.	16 en 2 huurhuisjes Zegersteeg 12-16	— V.M.E.	Ned. Herv. inkoopssom f 700.— echtparen, f 500.— voor één persoon	vrij wonen	uintype
G. St. Jans- of Van der Laanshofje	1504	B. en W. van Leiden	15	23 V.M.E.	Geen inkoopssom doch bijdrage van f 250.— in de kosten van vernieuwing ong. 50 jaar	geen vrij wonen doch huur verschuldigd van f 2.— p. W voor echtparen en f 1.75 p. w. voor alleenwonenden	uintype
7. Bethaniën- of Emmaushofje	1563	regenten namens diae. Ned. Herv. Gem.	12 en 2 huurhuisjes Zegersteeg 8-10	— V.M.E.	Ned. Herv. inkoopssom f 750.— echtparen, f 600.— alleenwonenden	vrij wonen	uintype

Benaming	Jaar van stichting, bouw of voltooiing.	Bestuurd door :	Aantal huisjes :	Aantal bewoners, bestemd voor vrouwen(V) mannen(M) of echtparen (E).	Voorwaarden van opnemings :	Genot van voorrechten :	Grondvorm, regentenkamer.
8 . Cathrijn Jacobsdr. hofje	1898	regenten namens diac. Ned. Herv. Gcm.	14	— V.M.E.	Ned. Herv. inkoop som f 700.— echtparen, f 600.— alleenwonenden 60 jaar	geen vrij wonen, doch huur verschuldigd van f 3,75—f 4 p. w.	tuintype —
9 . Cathrijn Maartens dr.-hofje	1608-1621	als boven	14	— V.M.E.	gelijk aan die onder no. 8.	vrij wonen	tuintype —
10. Jan de Latere-hofje	1612-1618	regenten	19	— V.M.E.	Protestant inkoop som f 300.— 60 jaar of ouder	vrij wonen toelage in geld	haltype —
11. St. Elisabethshofje	1623	namens gem. door „Stichting tot beheer en Expl. v. woningen te Leiden” regenten	17	— V.M.E.	geen bepaalde voorwaarden, huisjes worden gewoon verhuurd	geen voorrechten	poorttype, regentenkamer in gebruik als keuringslokaal
12. Van Assendelfts-hofje	1624	regenten	15	ong. 30 V.M.	geen bepaalde voorwaarden, R.K. uitgesloten 50 jaar of ouder	vrij wonen jaarlijks kleine schenking in geld	poorttype —
13. St. Salvatorshofje	1625-1639	regenten onder toezicht van bisschop van Haarlem	14	14 V.	Rooms Katholiek inkoop som f 200.— ong. 60 jaar	vrij wonen uitkering van f 20.— p. j., vrij water enz	poorttype —
14. Bethlehemshofje „de Houoksteen”	1630	regenten namens doopsgezinde gemeente	16	18 V.M.E.	bij voorkeur doopsgezind inkoop som f 500.— boven 60 jaar	vrij wonen f 50.— p. j. en Kerst. gave	haltype, regentenkamer is verhuurd
15. Brouchovenshofje	1631-1640	B. en W. van Leiden	16	32 E.	Ned. Herv. inkoop som f 250.— gevorderde leeftijd	vrij wonen uitkering f 45.— p. j.	haltype, regentenkamer
16. Woudendorpshofje	1645	regenten namens diac. Ned. Herv. gem.	7 in 2 huurhuisjes Vrouwenkerk-oorstr. 19-21	— V.E.	Ned. Herv. inkoop som f 450.— voor echtparen, f 300.— voor alleenwonenden	vrij wonen	tuintype —

Benaming	Jaar van stichting, bouw of voltooiing.	Bestuurd door :	Aantal huisjes :	Aantal bewoners, bestemd voor vrouwen (V) mannen (M) of echtparen (E).	Voorwaarden van opneming :	Genot van voorrechten :	Grondvorm, regentenkamer.
17. St. Pieters- of v. d. Spek-hofje	1645	B. en W. van Leiden	8	— V.E.	Protestant leen inkoop-som, looch huur van f 1.25 p.w. gevoerde leeftijd		oorttype —
18. Eva van Hoogeveens hofje	1650-1659	regenten en rentmeester	12	12 V.	bij voorkeur protes- tant, huur f 2.— p.w. ouder dan 50 jaar	uitkering van f 40 n. i. aan hen, die vroeger een inkoop- som hebben gestort	haltype, egentenkamer verhuurd
19. Pieter Loidanshofje	1655-1657	regenten namens Waalsch Herv. gem.	12	15-20 V.M.E.	Waalsch Herv. inkoop-som f 500.— f 600.— gevoerde leeftijd	vrij wonen jaarlijkse uitkering f 12 p. p. en f 15 p. huisje	haltype, egentenkamer
20. Jean Pesijnshofje	1655-1683	sls boven	12	8 huisjes, waarvoor ich geen Valen heb- ben inge- locht, wor- ten bij voor- keur aan Ned. Herv. verhuurd V.M.E. 40 E.	bij voorkeur Waalsch Herv. inkoop-som afhanke- lijk van tijdsomstan- digheden ouder dan 50 jaar	vrij wonen jaarlijkse uitkering	haltype, egentenkamer
21. Tevelings- of Karel Tevelshofje	1655-1666	regenton	20	40 E.	Herv., bij voorkeur Gereform. inkoop-som f 500.— Herv., bij voorkeur Geref. geen inkoop- som gevoerde leeftijd	vrij wonen uitkering 2 maal f 60 p. j. geen voorrechten, huisjes worden ver- huurd tegen f 1.75 p. w.	haltype, egentenkamer
22. Schachtenhofje	1664-1671	diac. der Geref gem.	12	24 V.M.E.	Geref. geen inkoop- som gevoerde leeftijd	vrij wonen en uitkering	haltype, egentenkamer verhuurd
23. Joost Fransen van der Linden- of Remonstrantenhofje	1668	regenten namen! Remonstr. gem.	12	— E.M.	bij voorkeur Remon- strant inkoop-som f 700.—, dubbel f 450.— enkele huisje! boven 50 jaar		tuintype —
24. St. Jacobs- of Cray enboshofje	1672-1681	regenten onder toezicht van bisschop van Haarlem	17	34 E.	R.K. inkoop-som f 400.— f 600.— ong. 65 jaar	vrij wonen uitkering ong. f 110 p. j. vrij water, enz	poorttype, egentenkamer

Benaming	Jaar van stichting, bouw of voltooiing.	Bestuurd door :	Aantal huisjes :	Aantal bewoners, bestemd voor vrouwen (V), mannen (M), of echtparen (E).	Voorwaarden van opnemering :	Genot van voorrechten :	Grondvorm, regentenkamer.
25. Meermansburg- o. Meermanshofje	1680-1683	regenten	30	30 V. met inwonende dochters	bij voorkeur protestant inkoopson f 600.— boven 40 jaar, beh. getrouwde portier boven 45 jaar	vrij wonen uitkering f 48 p. j.	haltype, regentenkamer
26. François Houttijnhofje	1685-1737	regenten namens Remonstr. gem.	9	18 E.M.	bij voorkeur Remonstrant, inkoopson voor Remonstr. minstens f 500.—, voor anderen minstens f 600.—	vrij wonen en uitkeringen	poorttype
27. Jean Michelshofje	1687	regenten namens kerkeraad Waalsche gem.	12	16 V.E.	protestant, bij voorkeur Herv., inkoopson f 200.— gevorderde leeftijd	vrij wonen uitkering f 52.50 p. j.	poorttype, regentenkamer
28. Hl. Geest- of Cornelis Sprongshofje	1690-1712	R.K. regenten en rentmeester	23	25 V.	R.K. inkoopson f 1000.— ong. 65 jaar	vrij wonen f 1 p. w. toelage, f 25 p. j. voor brandstoffen, uitkeringen in geld of natura	poorttype, regentenkamer
29. Samuel de Zee'shofje	1724	regenten	21	23 V.M.E.	protestant inkoopson f 200.—	vrij wonen uitkeringen van f 10 en f 20 per kwartaal	poorttype, met 2 binnenplaatsen
30. Barend van Namenshofje	1728-1730	regenten der stichting „het hofje van Barend van Namen“.	12	24 E.	Ned. Herv. inkoopson f 300.— rustende personen op leeftijd	vrij wonen veranderlijke uitkeringen, thans f 25 p. j.	poorttype, regentenkamer
31. Miereveltshofje of Mierennest	1737	particulier eigendom	5	10 V.M.E.	inkoopson voorheen f 100.— thans zijn 2 huisjes verhuurd	vrij wonen uitkering f 20	poorttype
32. Coninckshofje	1773-1777 nieuwe stichting 1861	regenten namens Ned. Herv. gem.	1 oude. 4 nieuwe huisjes	11 V.	Ned. Herv. inkoopson f 500. oude stichting, f 600. nieuwe stichting gevorderde leeftijd	vrij wonen uitkeringen f 50—76 p. j. oude stichting, f 170 p. j. nieuwe stichting	haltype, regentenkamer

Benaming	Jaar van stichting, bouw of voltooiing.	Bestuurd door :	Aantal huisjes :	Aantal bewoners, bestemd voor vrouwen (V) mannen (M) of echtparen (E).	Voorwaarden van opneming:	Genot van voorrechten :	Grondvorm, regentenkamer.
33. Groeneveldstichting	1882	regenten onder toezicht kerkeraad Ned. Herv. gen.	9	18 V.	Ned. Herv. predikant%weduwen en dochters inkoopsom / 300.— leeftijd onbepaald	vrij wonen uitkering / 25 per kwartaal en gaven met Pasen, Pinksteren en Kerstmis	haltype, regentenkamer
34. Juffrouw Maashofje	1899-1901	ouderlingen en diakenen Gereform. kerk	6	12 V.E.	Gereformeerd geen inkoopsom 65 j. en ouder	vrij wone" vuur en licht, Kerstgave en verjaarsgeschenk	haltype, regentenkamer
35. Justus Carelhuis	1936	regenten der stichting, het hofje van Barend van Namen".	12	24 V.M.E.	Protestant inkoopsom / 800.— leeftijd minstens 123 j. voor een echtpaar en 58 j. voor een vrouw	geen voorrechten, een geringe huur veelal / 50 per kwartaal wordt gevorderd voor genot centrale verwarming, water enz.	tuintype —

EEN FOSSIEL BOS BIJ ZOETERWOUDE UIT HET BEGIN VAN ONZE JAARTELLING

De graafwerken, verricht voor de aanleg van een nieuwe verkeersweg ten oosten van Leiden, brachten in de loop van 1946 een groot aantal stammen en stobben van bomen aan het licht aan weerszijden van de Vrouwenvaart onder Zoeterwoude. De talrijke, in de klei stekende wortelstelsels deden direct zien dat de bomen ter plaatse moeten hebben gegroeid. Wat waren dit voor bomen, hoe lang geleden groeiden ze hier en hoe moeten we ons de omgeving van Leiden in die tijd voorstellen ? Door welke oorzaken ging het bos te gronde en hoe werd het zo goed bewaard aan ons overgeleverd ? Zie hier enige vragen, die ik wil trachten zo beknopt mogelijk te beantwoorden.

De plaats waar de bomen te voorschijn kwamen ligt op de grens van de betrekkelijk smalle kleistrook van de Oude Rijn en het grote Hollandse veengebied. De bomen wortelden in een kleilaag, die rustte op een veenlaag van 4 m dikte. D.w.z., de plaats waar het bos zich later ontwikkelde, behoorde voordien tot het veenlandschap en lag buiten de strook, die door de iets noordelijker stromende Oude Rijn voortdurend met klei werd opgehoogd. Maar nadat die 4 m veen waren gevormd, breidde de invloed van de rivier zich blijkbaar over het veen uit. Men kan daaruit direct al iets afleiden over de ouderdom van de kleilaag op het veen en dus ook over de ouderdom van het bos zelf. Daarvoor is het nodig even stil te staan bij de jongste geologische geschiedenis van dit deel van ons land.

Vóór de historische tijd vormden de Oude Rijn en de Utrechtse Vecht de belangrijkste twee Rijnarmen. Beide zochten zij hun weg naar zee door een groot veengebied, dat vrijwel het gehele westen en noorden van ons land bedekte ; de Oude Rijn ging westwaarts, de Vecht noordwaarts. Hoewel de rivieren dus door een laag en vlak landschap

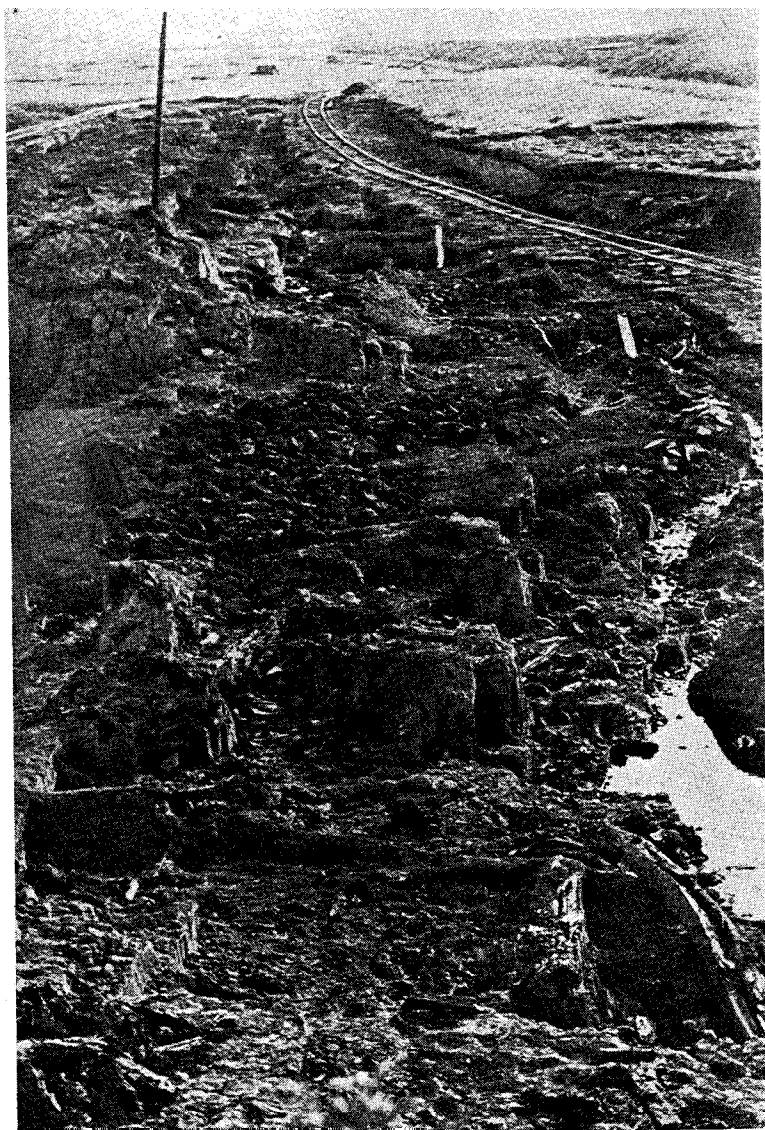
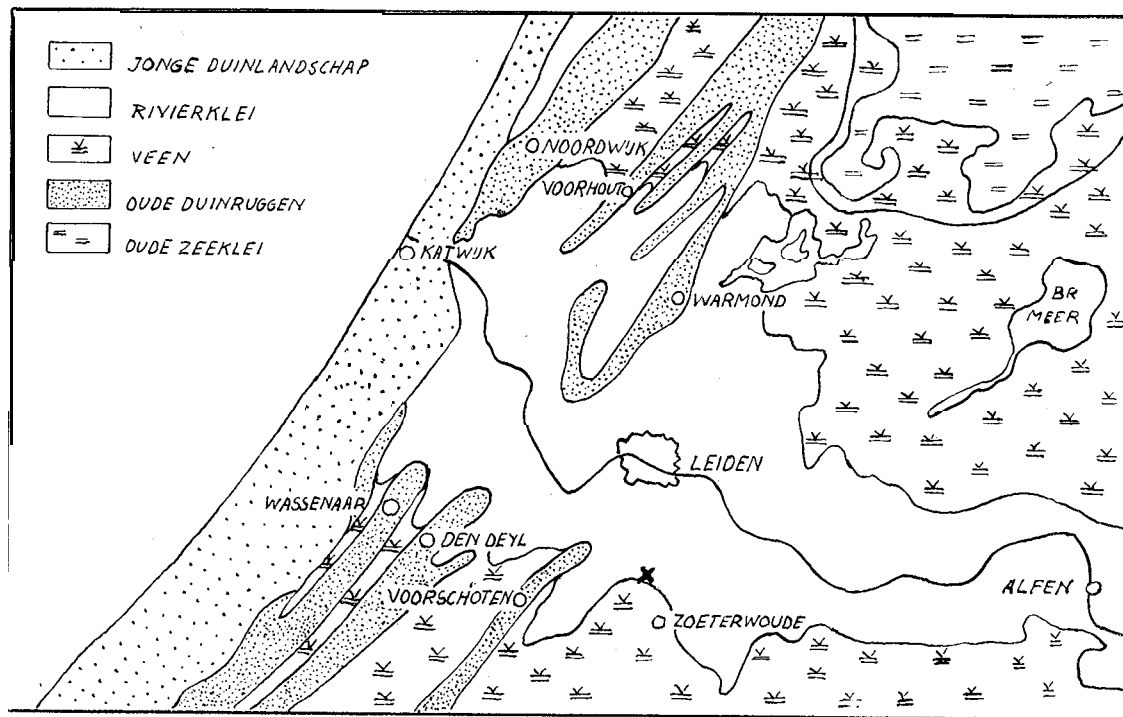

Foto : G. van der Mark

Het fossiel bos bij Zoeterwoude

Geologisch schetskaartje van de omgeving van Leiden (naar de geologische kaart van Nederland). De plaats van het bos is met een X aangegeven.

stroomden, hadden ze niet veel bewegingsvrijheid, want aan weerszijden groeide het veen voortdurend omhoog. De op-hoging, die de rivierstrook onderging door afzetting van zand en klei, hield daar ongeveer gelijke tred mee, ging in ieder geval niet sneller dan de groei van het veen, zodat de rivieren tussen haar veenoevers gevangen bleven en geen kans kregen om haar loop door het veengebied geheel te verleggen. Tegen de zee werd het veengebied beschermd door een brede duinkust. Dat was niet de duinkust, die wij tegenwoordig kennen en die eerst later is ontstaan. De oude duinkust bestond uit een aantal evenwijdige duinruggen, gescheiden door oude strandvlakten. Sommige van die ruggen hadden op zichzelf reeds een aanzienlijke breedte. Hoewel het oude duinlandschap later sterk afgesleten is — vermoedelijk is het ook oorspronkelijk niet zo hoog geweest als de tegenwoordige zeeduinen — zijn de zandruggen nog duidelijk in het landschap te herkennen. Op de oostelijke loopt de weg van de Vink over Voorschoten en Voorburg naar Den Haag, over de volgende gaat de nieuwe weg van het Haagse Schouw via Den Deyl naar Den Haag. Daartussen loopt de spoorweg over een oude strandvlakte. De strandvlakten zijn na de verzoeting van haar grondwater altijd door veengroei wat opgehoogd. Dwars door zulk een landschap zocht de Oude Rijn zijn weg naar zee. Ten N.W. van Leiden waren (en zijn) de oude duinruggen geopend om de Rijn door te laten. Aan de noordzijde kan men ze weer vervolgen in de zandstroken waarop Warmond en Voorhout liggen.

Zo moeten we ons ook de omgeving van Leiden nog in de Romeinse tijd voorstellen. Het is ook bekend dat de Oude Rijn lange tijd de noordgrens van het Romeinse Rijk heeft gevormd. Stellig moet de Rijn dus in die tijd nog een rivierarm van betekenis zijn geweest. Het jonge duinlandschap, dat tussen de 5de en de 9de eeuw na Chr. gevormd is, damde de mond van de Oude Rijn echter af. Tussen de romeinse tijd en de vorming van het jonge duinlandschap moet de Oude Rijn dus sterk in vermogen achteruit zijn gegaan, want het is niet goed denkbaar dat een zich vormend duinlandschap in staat was een enigszins belangrijke riviermond blijvend af te sluiten. De achteruitgang in vermogen ging gepaard met een aanzienlijke afzetting van rivierslib. Het hele bed van de Oude Rijn slibde dicht en werd zodoende zo snel op-

gehoogd, dat de rivier het veen langs haar oevers overstroomde en ook daar slib afzette. Tegelijkertijd namen de zuidelijker armen van het Rijnstelsel, vooral de Lek en de Beneden-Waal, in betekenis toe.

Het ligt nu voor de hand de snelle toedekking van de bomen, waaraan de goede conservering is te danken, omstreeks diezelfde tijd te plaatsen, dus in de eerste eeuwen van onze jaartelling. Met die veronderstelling moeten we voorlopig genoegen nemen. Archaeologische vondsten, die ons omtrent de datering hadden kunnen inlichten, zijn niet voor de dag gekomen.

Wel is het mogelijk de ouderdom van het bos nog op geheel andere wijze te benaderen, nl. door te letten op de in ontelbare hoeveelheden in het veen en in de klei voorkomende stuifmeelkorrels. Vooral die van bomen zijn voor ons doel van belang. Wel zijn ze microscopisch klein — vijf en twintig naast elkaar gelegd vormen nog slechts een rijtje van ongeveer één millimeter ! — maar haar wand bestaat uit stoffen die bijzonder grote weerstand bieden aan de verwoestende invloeden waaraan de meeste andere plantendelen spoedig ten offer vallen. Ieder jaar als de bomen bloeien daalt een regen van stuifmeelkorrels in de omgeving neer. Door haar geringe afmetingen worden de meeste door de wind gemakkelijk flink verspreid. Komen ze nu terecht op een veen- of kleigebied, waar ook geregeld een laagje veen of klei bijkomt, dan worden ze daarin keurig op volgorde bewaard. Men kan ze er later weer laagje voor laagje uit halen en aldus een indruk krijgen van de bomen die in de omgeving groeiden, toen ieder bepaald laagje werd gevormd. Het stuifmeel van de verschillende bomen is gemakkelijk van elkaar te onderscheiden. Men telt gewoonlijk uit een laagje 150 stuifmeelkorrels van bomen en drukt het aandeel dat de verschillende soorten bomen daarin hebben, in procenten uit. Doet men dat voor enige boven elkaar gelegen laagjes dan krijgt men dus een indruk van het aandeel dat verschillende bomen achtereenvolgens in de bossen hadden. Men kan het resultaat heel overzichtelijk samenvatten in een soort beeldstatistiek, een pollendiagram (pollen d.i. stuifmeel). Een pollendiagram van Zoeterwoude is hierbij afgebeeld. Het onderste laagje bevat 58% elzenstuifmeel, 22 % van eik, linde plus iep (men telt deze drie, de bestand-

delen van het gemengde eikenbos, wel afzonderlijk, maar vat ze in een diagram gewoonlijk samen), 10 % berkenstuifmeel, 8 % van de den, en van beuk en haagbeuk ieder 1 %, samen 100 %. In deze som wordt de hazelaar, die als ondergroei in de bossen voorkwam, niet meegeteld. Dat in het diagram nog 38 % hazelaarstuifmeel is aangegeven, wil zeggen dat op 100 stuifmeelkorrels van bomen bovendien 38 van de hazelaar werden geteld. Het volgende laagje dat onderzocht werd en dat dus iets jonger is, vertoont minder stuifmeel van elzen en meer van de bestanddelen van het gemengde eikenbos. Door de tekens van de verschillende boomsoorten (die internationaal zijn afgesproken) door lijnen te verbinden, is het diagram gemakkelijk leesbaar.

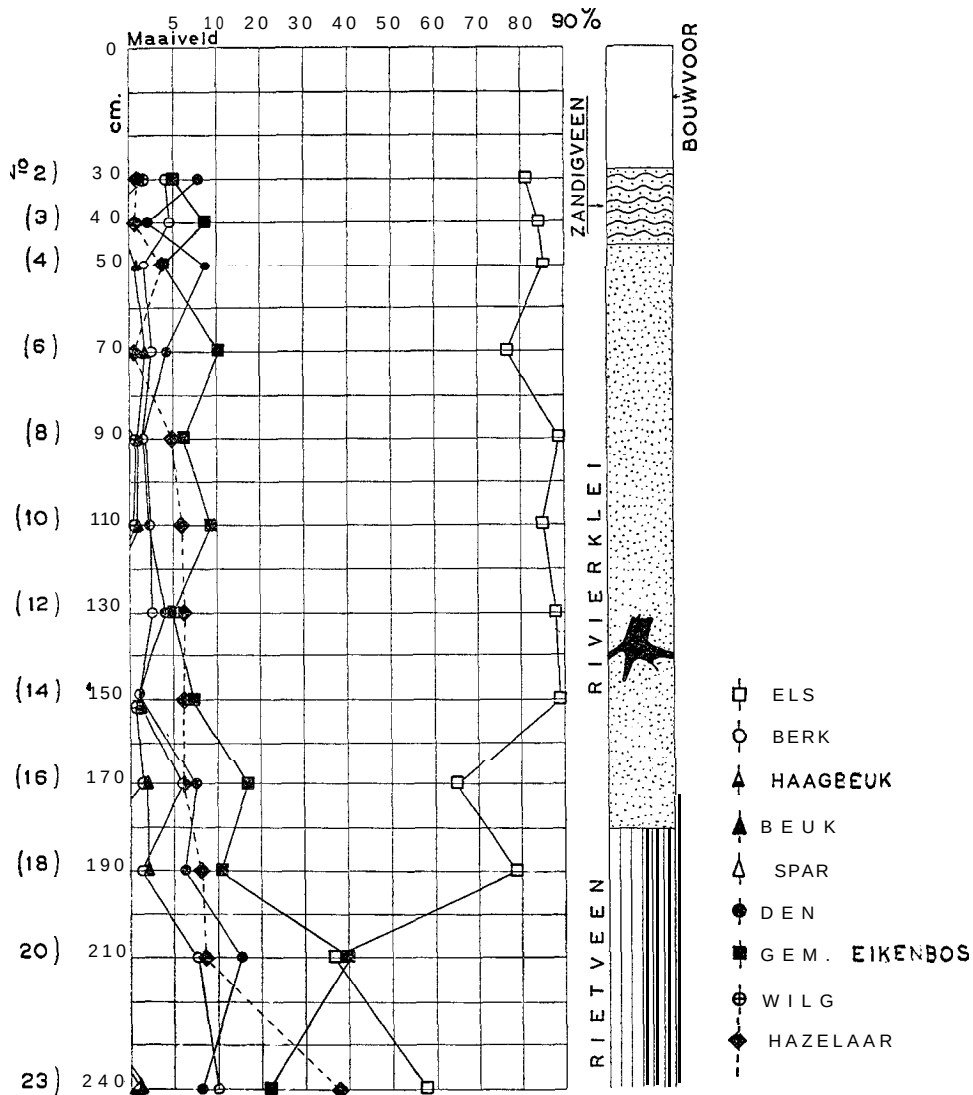
Men kan een dergelijk diagram gebruiken om iets te weten te komen over de ouderdom van de betreffende veen- en kleilagen, waaruit het profiel is opgebouwd. Want wel groeien op vochtige plaatsen andere bomen dan op droge gronden, maar dank zij de verspreiding die het stuifmeel door de wind ondergaat voordat het neervalt, worden die verschillen vrijwel geheel uitgewist. De geleidelijke veranderingen die een diagram vertoont, moeten dan ook op rekening van veranderingen in het klimaat worden geschreven. De laatste twintig jaar zijn er van allerlei plaatsen in ons land pollen-diagrammen bekend gemaakt en het blijkt dat ze in hoofdzaak steeds dezelfde ontwikkeling vertonen. Niet dat het beeld altijd zo eentonig is als dat van het diagram van Zoeterwoude. Wanneer ze een langere tijdsduur omvatten, is er verandering genoeg. Zo weten we dat de els pas gedurende de laatste 7000 jaar de overheersende boom is in de diagrammen. Daarvoor nam de den lange tijd de belangrijkste plaats in. In het diagram van Zoeterwoude vervult de den slechts een ondergeschikte rol: hij brengt het maar één keer tot meer dan 10 %. Daarentegen is de els verreweg de dominerende boom in ons diagram. We kunnen dus al direct zeggen dat de onderzochte veen- en kleilagen van Zoeterwoude jonger moeten zijn dan 5000 v. Chr. Maar we kunnen het nauwkeuriger nagaan wanneer we op een andere boom letten : de beuk. Uit diagrammen die ook de allerjongste tijd omvatten, weten we dat de beuk pas de laatste 1500 jaar in ons land een beetje betekenis heeft gekregen. Hij brengt het dan tot ongeveer 10%. Daarvoor is de beuk meestal al wel

enige tijd met enkele procenten vertegenwoordigd. Dat is ook hier het geval en men mag er uit afleiden dat het complex van veen en klei, ter dikte van bijna $2\frac{1}{2}$ m, dat onderzocht werd, enige tijd voor 500 n. Chr. moet zijn gevormd. Om de gedachten te bepalen kan men zeggen omstreeks het begin van onze jaartelling.

In ieder geval is er geen tegenspraak tussen deze uitkomst en wat we hierboven al konden afleiden uit de geschiedenis van de Oude Rijn.

We weten dus nu hoe oud de kleilaag is, waarin het bos wortelde en wij hebben gezien hoe de omgeving van Leiden er toen ongeveer uitzag. We dienen nu het bos en de directe omgeving daarvan nog iets nauwkeuriger te bekijken. De oppervlakte wordt ter plaatse van het oude bos op het ogenblik gevormd door een dun, veenachtig laagje van 2 dm. Daaronder ligt een kleilaag van ongeveer $1\frac{1}{2}$ m dikte, die op haar beurt weer rust op minstens 4 m veen. In de tijd, dat die dikke veenlaag ontstond, lag deze plaats dus buiten de directe invloed van de Rijn : klei werd er niet afgezet. Het veen bestaat echter grotendeels uit riet, dat in voedselrijk rivierwater moet hebben gegroeid. Indirect bespeurt men dus wel invloed van de Rijn : op grote afstand van de rivier bestaat het veen nl. niet meer uit riet, maar uit veenmossen, die in stilstaand, voedselarm water groeiden. Op den duur werd de invloed van de Rijn echter groter. We hebben al gezien hoe met het afnemen van het vermogen van de Rijn grote hoeveelheden klei het bed snel ophoogden en de Rijn in staat stelden zich over het aangrenzende veengebied uit te breiden. Op het veen ontstond een kleilaag. Nu was het stroomgebied van de Rijn natuurlijk wel zo breed, dat het niet voortdurend over zijn volle breedte door de rivier werd ingenomen. De Rijn kronkelde ook wel eens lange tijd meer aan de noordkant en liet de zuidoever, die ons nu bijzonder interesseert, met rust. Zo kon daar op de vruchtbare klei die er tevoren was afgezet, ons bos tot ontwikkeling komen. Het moet er vele tientallen jaren ongehinderd hebben gegroeid, zodat flinke bomen zich ontwikkelden. Aan het hout was nog gemakkelijk vast te stellen dat het hoofdzakelijk essen, eiken en elzen waren. Ook vond ik eens een hazelnootje. Verder van de Vrouwenweg af, in zuidelijke richting, namen de elzen toe. De kleilaag werd daar dunner en de invloed

ZOETERWOUDE I

van de veenlaag deed zich al te zeer gelden om aan bomen met hoge eisen nog een goede groeiplaats te bieden. Op het eerste gezicht lijkt het misschien vreemd dat het pollendiagram geen stuifmeel van essen vertoont. Daarbij is in de eerste plaats te bedenken dat het gebied buiten de invloed van de Rijn lag toen het bos er stond. Het bos groeide natuurlijk niet waar de bodem geregeld of voortdurend door Rijnwater overstroomd werd. Er werd dus ook geen klei afgezet en er was geen gelegenheid voor het neerdalende stuifmeel om onder een kleilaagje bedekt en bewaard te worden. In de tweede plaats komen essen zo weinig voor dat hun stuifmeel, vergeleken met dat van bomen als elzen, dennen, berken en eiken, maar van heel geringe betekenis zal zijn. Juist langs de rivieren vonden ze echter wel eens groeiplaatsen naar hun zin. Afgezien van het stuifmeel van elzen, die in deze moerassige streek overvloedig groeiden, zal een groot deel van het stuifmeel wel van de bossen op de oude duinruggen afkomstig zijn. Zo beschouwd kan het aandeel van de essen in de pollenneerslag maar uiterst gering zijn. Ten slotte mag ik niet verhehlen dat een enkele keer wel eens een stuifmeelkorrel werd aangetroffen, die sterk aan essen deed denken. Essenstuifmeel komt echter zo weinig voor, dat we het nog slecht kennen. Het is nodig het eens met dat van recente essen te vergelijken en zolang dat niet gebeurd is was het veiliger het maar niet in het diagram aan te geven. Door die enkele korrels wordt het algemene beeld van het pollendiagram ook niet beïnvloed.

Nadat het bos daar zo geruime tijd gegroeid had, verlegde de Rijn zijn loop weer naar het zuiden en overstroomde het bos. Dat was het begin van de ondergang van het bos, maar ook van het behoud van de overblijfselen er van 20 eeuwen lang ! De bomen gingen dood en in de stam ontstond een zwakke plaats op de hoogte van de waterspiegel. Daar knapten de stammen weldra af ; hetzij tijdens een enkele storm, hetzij geleidelijk, dat is niet uit te maken. Wel lagen de meeste stammen in de richting van de overheersende zuidwestenwind. Het Rijnwater bracht ook weer slib aan — juist in die laatste fase van de rivier ging de aanslibbing snel — en spoedig waren de stammen en de stobben door een nieuwe kleilaag bedekt. Zodoende werd het hout bijzonder fraai bewaard. Een kleine tweeduizend jaar moet het daar veilig

toegedekt hebben gelegen totdat een toeval het weer aan het licht bracht en ons in staat stelde een beeld te ontwerpen hoe de omgeving van Leiden er uitzag toen de belangrijke Rijnarm, die de Oude Rijn eens geweest is, dichtslabde en het natuurlijke landschap nog niet door de mens was beïnvloed.

AART BROUWER

VÓÓR NEGENTIENHONDERD JAAR

47—I947

Over de eeuwen, die de Romeinse overheersing van ons land voorafgingen, zwijgt de geschiedkundige overlevering nagenoeg geheel. Slechts door het onderzoek met de spade heeft zich langzamerhand een beeld gevormd van de opeenvolging der praehistorische culturen op onze bodem gedurende steen-, brons- en ijzertijd. Grafheuvels, hunebedden, terpen, ~~wierden~~ en woerden gaven gaandeweg hun geheimen prijs aan de generaties archaeologen, die zich hebben gewijd aan de moeizame ontraadseling der problemen aangaande de vroegste bewoners van deze streken, het voornaamste substraat der hedendaagse bevolking.

* * *

Met de komst der Romeinen naar Noord-West-Europa daagde ook hier het licht der historie. Handelaars, die Gallië met hun koopwaar rondtrokken, vormden de voorlopers van de militaire expansie, zoals dat in alle tijden het geval is geweest. **CAESAR** breidde de Romeinse macht uit tot aan de Rijn, en trok zelfs over de rivier om de Germanen schrik in te boezemen. Keizer **AUGUSTUS** (27 vóór-14 na Chr.) slaagde er vervolgens in de Elbe tot Noordgrens van het Romeinse Imperium te maken. De successen van zijn veldheer **DRUSUS** waren evenwel van slechts tijdelijke aard : na de slag in het Teutoburgerwoud, waarbij stadhouder **VARUS** met drie legioenen ten onder ging in g na Chr., is afgezien van een herovering van het verloren gegane. De strategisch zo gunstige Elbegrens heeft voortaan geen keizer meer op haar politiek programma geplaatst.

* * *

De Rijn werd daardoor de officiële Rijksgrens en is dat gebleven tot aan de ondergang van Rome's macht. Zelfs in de laatste tijden van zijn bestaan, toen barbaarse invallers reeds lang waren gevestigd op de linkeroever van de stroom,

behiel de Rijn in naam deze functie, en trachtte men de schijn op te houden, dat de binnengedrongen volksstammen van de keizer toestemming tot vestiging hadden ontvangen.

Na **AUGUSTUS'** dood in 14 na Chr. liet keizer **TIBERIUS** nog toe, dat enkele intimidatie-raids naar Germanië werden ondernomen door **GERMANICUS**. Blijvende resultaten hebben deze niet opgeleverd. Naar **TACITUS** mededeelt, was de basis van de laatste dezer tochten, de vlootexpeditie naar de Eemsmond van 16 na Chr., gelegen op het eiland der Bataven. Opgravingen hebben uitgewezen, dat een van de vroegste der Romeinse vestingen te Vechten bij Utrecht moet worden gelijkgesteld met dit uitgangspunt. De prachtig geconserveerde resten van houten aanlegsteigers, welke Dr **BRAAT** ontdekte, vormen een levendige illustratie bij de enkele regels uit de Oudheid zelf, welke aan deze gebeurtenissen zijn gewijd.

De troonopvolging van **CLAUDIUS** (41 na Chr.) luidde een tijdvak van zowel expansie als consolidatie voor het Rijk in. In het jaar 43 had de invasie van Engeland plaats, die een nieuwe provincie aan het Imperium zou toevoegen. Het ligt voor de hand, dat bij deze onderneming ook de mond van de Rijn een rol heeft gespeeld. De mond van de Rijn ! Bedoeld wordt daarmee dan de mond van de thans afgesloten arm, die eens bij Katwijk in zee uitliep. De een weinig hoger opgeslibde oevers, die de rivier op vele plaatsen scheidden van de aangrenzende moerasgebieden, bleven tot diep in de middeleeuwen de enige voor wegen en nederzettingen geschikte gronden.

Hoevele vestingen in **CLAUDIUS'** eerste regeringsjaren de verbindingslijn Nijmegen-Katwijk beschermden, valt heden nog niet te zeggen. Naar alle waarschijnlijkheid zullen het er slechts enkele zijn geweest, die niet meer dan de rol van etappecastella langs het traject vervulden. Van een aaneengesloten vestinggordel langs de Rijngrens is in deze tijd nog geen sprake. Onverwachte gebeurtenissen zouden weinige jaren later tot de aanleg daarvan leiden.

* * *

In 47 viel een bende Chaukische piraten, onder aanvoering van de Caninefaat **GANNASCUS**, Beneden-Germanië binnen, waarna zij met hun lichte scheepjes overgingen tot plunde-

ring van de Gallische kust. Dat **GANNASCUS** — een deserteur uit het Romeinse leger — aan de Romeinse vestigingen in de Hollandse duinstreek, zijn geboorteland, bijzondere aandacht zal hebben geschonken, lijkt ons in hoge mate waarschijnlijk.

Ten einde de orde te herstellen en de invallers te verdrijven trok de commandant van het Nedergermaanse leger, **GNAEUS DOMITIUS CORBULO**, zo snel mogelijk op naar de kuststreek. Het gelukte hem de vloot der piraten in het mondingsgebied van de Rijn te verslaan, waarbij vele schepen in de grond werden geboord. Vervolgens begaf **CORBULO** zich met zijn leger naar het Noorden, om de Chauken in eigen land te laten voelen, dat Rome een aanranding van zijn gebied niet ongestraft liet. Friesland, sedert de opstand tegen **OLENNIUS** (28 na Chr.) niet meer schatplichtig, werd opnieuw onderworpen en ontving een magistratuur naar Romeins model.

De Chauken doorzagen de ernst van de situatie en lieten zich door een gezantschap van **CORBULO** tot onderwerping bewegen. Intussen kweten deze gezanten zich echter ook van een andere taak : het uit de weg ruimen van **GANNASCUS**. Naar Romeinse opvatting had deze daad met verraad of sluipmoord niets uitstaande, daar een deserteur als vogelvrij werd beschouwd. Tegen dergelijke praktijken kwamen de Cnauken evenwel in verzet. Zij bereidden zich er op voor hun huid zo duur mogelijk te verkopen ; een vreedzame oplossing scheen in elk geval uitgesloten.

Van zijn kant maakte **CORBULO** zich op het land tussen Eems en Wezer binnen te trekken. Dat de Chauken toch een bloedbad ontgingen, is een kwestie van hogere politiek geweest, en zeker niet de wil van de op roem beluste veldheer . . .

Op dit moment ontwaakte men namelijk te Rome, zo niet keizer **CLAUDIUS**, dan toch zijn ministers. In deze jaren, waarin Brittannië nog de volle aandacht opeiste, bleek de regering niets te voelen voor nieuwe ondernemingen, die geen practisch nut beloofden af te werpen en slechts gevaar voor het Rijk met zich brachten. Zo geschiedde het, dat **CORBULO**, op het punt staande de operaties in het Chaukenland te beginnen, bevel ontving alle troepen op de linker Rijnsoever terug te trekken. Zeer tegen zijn zin aanvaardde hij de terugtocht.

In Beneden-Germanië heeft **CORBULO** na zijn terugkeer

een tweetal werken tot stand gebracht, die, hoewel van meer vreedzaam karakter, en daardoor minder *éclatant* dan de onderwerping der Chauken, zijn naam onsterfelijk hebben gemaakt. Voor de vroegste geschiedenis van ons land zijn zij van de grootste betekenis geweest. De minst belangrijke er van vermeldt ons de geschiedschrijver **TACITUS** : het graven van een kanaal, dat de monden van Rijn en Maas verbond. Voor de scheepvaart ongetwijfeld van groot gewicht, omdat men nu in plaats van over de gevaarlijke zee eerst nog een eindweegs achter het **duinland** binnendoor Zuidwaarts kon varen. Tevens werd door de aanleg van dit kanaal verhinderd, dat de soldaten ledig rondliepen, hetgeen vanzelfsprekend de tucht in het leger zeer ten goede kwam.

De grote betekenis van het jaar 47 is evenwel gelegen in de bouw van een aaneengesloten vestingreeks langs de Rijn, van uitgesproken defensief karakter. Op regelmatige afstanden verreezen uit hout en aarde geconstrueerde castella, vierkant tot rechthoekig van vorm, met afgeronde hoeken. Buiten de wallen verhoogden verscheidene grachten de weerbaarheid ; in elk der vier zijden van de vesting werd de wal door een poort onderbroken. Twee elkaar rechthoekig snijdende hoofdwegen verbonden de door torens geflankeerde poortgebouwen. Hoofdgebouw (praetorium) en kazernes vulden de aldus gevormde binnenruimte en boden onderkomen aan commandant, administratie en troepen. In de regel bestond de bezetting uit één cohorte, hetgeen neerkomt op circa 500 man. Opgravingen hebben aan het licht gebracht, dat in ieder geval te Katwijk, Valkenburg Z.H., Roomburg bij Leiden, Alphen aan de Rijn, de Meern, Utrecht en Vechten castella moeten hebben gelegen, waarvan de stichting dateert uit het midden van de eerste eeuw na Chr. Van enige andere plaatsen komen daarbij nog vondsten, die met meer of minder grote waarschijnlijkheid eveneens met dergelijke vestingen in verband gebracht mogen worden. Op de Tabula Peutingeriana, een middeleeuwse copie van een Romeinse reiskaart uit de tweede eeuw na Chr., en verder ook in een reisboek uit de vierde eeuw, vindt men de twee grote Romeinse heirbanen in Nederland, met de daaraan gelegen plaatsen en wisselstations aangegeven. Deze documenten zijn van onschatbare waarde voor de geografische kennis van Romeins Nederland : nagenoeg alleen aan de hand van deze bronnen is de

identificatie van de met de spade blootgelegde castella mogelijk gebleken. En zo staan thans de gelijkstellingen **Katwijk—Lugdunum**, Valkenburg Z.H.-Praetorium Agrippinae, **Roomburg-Matilo**, Alphen-Albaniana, Utrecht-Traiectum en Vechten-Fectio wel nagenoeg vast.

*
* *
*

Zoals reeds bij de aanvang gezegd, is de Rijn tot het einde van de Romeinse occupatie de officiële Rijksgrens gebleven, al is na het midden van de derde eeuw, de tijd van de grote Germaneninval, van een regelde bezetting der castella geen sprake meer geweest.

Twee eeuwen, van 47 tot 240 à 250 na Chr. verdeelde de vestingketen ons land in twee geheel verschillende delen. In het Noorden, in de duinstreek van Noord-Holland, op de terpen van Friesland en Groningen, de zandgronden in het Oosten van ons land, leefde de inheemse bevolking op praehistorisch niveau voort, op slechts weinige punten van het dagelijks leven beïnvloed door de hogere cultuur van de overheersers in het Zuiden. Van rondtrekkende kooplui kocht men het fijne, op de draaischijf vervaardigde aardewerk, dat in Franse fabrieken werd geproduceerd. Bronswerk, glas en Romeins geld vonden evenzo hun weg naar het Noorden, in het bijzonder in de periode tussen 150 en 250 na Chr. Tussen de enorme massa's grof, uit de hand gevormd inheems aardewerk vormt de Romeinse import een welkom dateringsmiddel voor de archaeoloog.

Het binnen het Rijk gelegen deel van Nederland vertoont een geheel ander beeld. Militaire bedrijvigheid kenmerkte de linker Rijnsoever, het eigenlijke grensgebied. Waar thans rijen knotwilgen zich spiegelen in het donkere water, bewoog zich eens een levendig verkeer van vesting tot vesting, marcheerden afdelingen soldaten, geboortig uit alle landstreken van het wereldrijk, trokken handelaars met hun waren af en aan. Onder de wallen der castella ontstonden burgerlijke nederzettingen, waar vreemd en inheems zich mengden.

Grote rampen, opstand en vernietiging, waarover de resterende werken der klassieken soms spreken, lieten hun tekening in de bodem achter, De Batavenopstand onder CIVILIS in 69/70 na Chr. heeft in dit opzicht de meest bekende klank. Dikke brandlagen — het eerst te Utrecht vastge-

steld — leggen nog heden ten dage getuigenis af van de wijze, waarop castella en nederzettingen toen werden weggevaagd door het vuur. Wie de opgravingen te Urecht, Valkenburg Z.H. en Vechten heeft bezocht, weet hoe zich hier in bijna elk profiel de 200-jarige geschiedenis der grensforten aftekent in verscheidene perioden, zodat soms niet minder dan zes verschillende vestingen op elkaar blijken te liggen.

In het Zuiden des lands, ver van de militaire bedrijvigheid aan de grenzen, openbaren de bodemdocumenten ons een volkomen ander beeld. De wegenbewaking is hier het enige, dat nog aan het militarisme herinnert. De wijd en zijd verspreid liggende villae — meestal grote hofsteden, villae rusticae, soms ook de buitenverblijven der aanzienlijke stadsbewoners, villae urbanae — weerspiegelen de vrede en voorspoed, welke daar hebben geheerst gedurende de tweede eeuw na Chr., de gelukkigste tijd, die ons werelddeel ooit heeft gekend. Romeins leven en Romeinse cultuur hebben hier ruim een eeuw gebloeid, tot de Germaneninvallen daaraan een einde maakten. Het heeft zelfs de schijn, dat uit de meeste villae de bewoners reeds omstreeks 200 naar het Zuiden zijn getrokken. Vermoedelijk was toen al het leven op het platteland verre van veilig.

* * *

Negentienhonderd jaar zijn niet veel in de gehele ontwikkelingsgeschiedenis van hoogstaande organismen. Voor een land, dat nog nauwelijks op een geschreven geschiedenis van negentien eeuwen kan bogen, is een periode van verscheidene honderden jaren echter ongetwijfeld van groot gewicht. Daarom leek het ons op zijn plaats zelfs in een tijd, waarin atoombom en politiek-van-de-dag etc. de mens geheel in beslag schijnen te nemen, in gedachte voor enkele momenten terug te gaan naar het jaar 47 na Chr., dat op minstens twee eeuwen van onze geschiedenis een uitgesproken stempel heeft gedrukt.

W. GLASBERGEN

DE EERSTE GEDRUKTE PLATTEGRONDEN VAN LEIDEN EN DE OUDSTE KAARTEN BETREFFENDE HET BELEG EN ONTZET DER STAD

In het voorwoord van de „Oude Verhalen van het Beleg en Ontzet van Leiden”¹⁾ geeft FRUIN een beknopt overzicht van de kaarten, welke al dan niet dienst konden doen als illustratie van het verhaalde. Ook geeft FRUIN aldaar een uiteenzetting over de kaarten, waarvan de verschillende bronnen spreken, doch welke niet tot uitvoering kwamen of welke mogelijk ook verloren gingen. Daar **RAMMELMAN ELSEVIER** kort daarna een en ander over de kaarttekenaars **JOHANNES LIEFRINCK** meedeelde ²⁾ is de hierboven aangegeuide materie feitelijk voor een goed deel reeds bekend.

Bovendien heeft Mr. B. **VAN 't HOFF**, nadat onderstaande studie voltooid was, zijn artikel over de datering van de oudere Nederlandse Stadsplannen gepubliceerd ³⁾. Daar de heer **VAN 't HOFF** het Leidse materiaal in groter verband behandelde, kon uiteraard de nadruk niet zo zeer op de plaatselijke kwesties met haar aanhang vallen en zo achten wij het niet ondienstig deze stof nog eens van speciaal Leidse zijde te bezien en dit te meer, daar we thans gelegenheid hebben een geëtste kaart, welke waarschijnlijk een unicum is, op groot formaat te reproduceren.

Het tot ons gekomen en hier te behandelen materiaal bestaat uit plattegronden van de stad en afbeeldingen van het Beleg en Ontzet, die, zoals zal blijken, ten dele op elkaar teruggriepen.

Het zijn voornamelijk de plattegrond van **GUICCIARDINI**, een afbeelding van de belegeringswerken rond Leiden (z.g. Bilhamerkaart), een gezicht op de omgeving van Leiden met de uitbeelding van het ontzet, alsmede een dergelijke historieprent als de vorige, maar met een wat groter stadsbeeld (**BRAUN** en **HOGENBERG**). Ten slotte de tapijten en het Delftse glas te Gouda.

Voor de ongeduldige lezer geven wij eerst een schematisch overzicht, waardoor wellicht beter dan met het daarna volgende relaas de verschillende kwesties verduidelijkt zullen worden.

VERKORT OVERZICHT

De nog bestaande kaarten en afbeeldingen zijn cursief gedrukt

I PLATTEGROND VAN LEIDEN VOOR GUICCIARDINI.

- 1573 begonnen {
1576 voltooid { door Johannes Lieftrinck
1578 herhaald, waarnaar : copie van 1744 (Lakenhal).
Afb. 1.
1580 gezonden naar Antwerpen
1581 *gegraveerd voor Guicciardini*. Afb. 2.

II SCHANSEN ROND LEIDEN, zogenaamde „BILHAMER-KAART"

- 1574 (?) door Bilhamer (?) ; door Lieftrinck (?)
17de eeuw : *Copie* (archief Leiden). Afb. 3.
1711 *Copie door Reets*
1724 *Copie door Stemmers*

111 AFBEELDING ONTZET VAN LEIDEN.

- 17 November 1574 voltooid ten huize van Lieftrinck.
Hiernaar : a) gekleurde tekening
b) *tekening* (Coll. Bode1 Nijenhuis, Univ. Bibl. Leiden). Afb. 4.
c) *ets* (Unicum ? — Coll. Bode1 Nijenhuis). Afb. 5.

Mogelijk hiernaar (of identiek met ?) de kaart van de Delftse glasschrijver Laurens Talesius, die op 6 December 1574 daarvoor betaald wordt, en eveneens mogelijk identiek met de prent, welke op last van de Prins van Oranje en de Staten gedrukt werd en waarvoor op 23 December 1574 een ctrooi verleend werd aan Cornelis Claesz. van Aecken te Leiden en Jan Potter te Delft.

IV BRAUN EN HOGENBERG

Met gebruikmaking van 111 d.d. **17** November **1574** :
1575 *Prent van Ontzet met vergroot stadsbeeld*. Afb. 6.

V TAPIJTEN.

- a) **1575** door Lanckaert voor de graaf van Schwarzburg.
(Naar Talesius ? naar Potter ?)
- b) 1587 door Lanckaert (Lakenhal). Afb. 7.
Naar karton van Lieftrinck en Isaak Claasz. van Swanenburg, mogelijk teruggaande op a of op kaart van Rijnland enz. van **1578** (Gouda).

VI AFBEELDINGEN MET DELFT OP DE VOORGROND.

- a) **1603** : Is. Cl. van Swanenburg in het *Delftse glas te Gouda*. Afb. 8.
- b) 1616 : Frisius in de *prent bij Baudartius*.

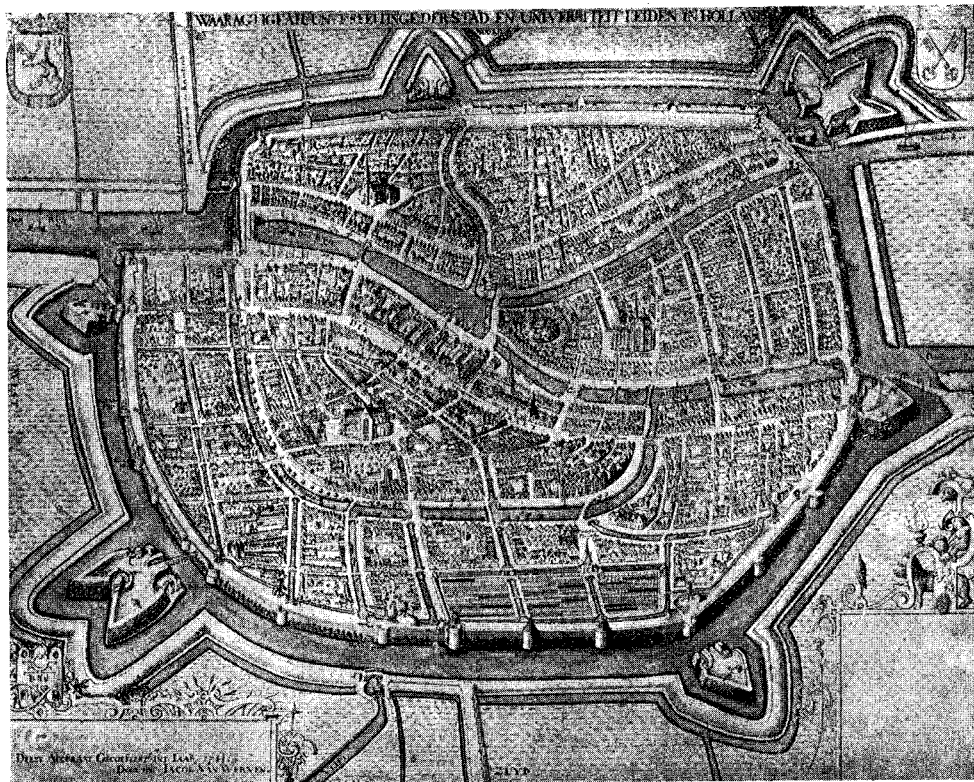
I. De plattegrond van Guicciardini

De voornaamste persoon dezer studie, de hoofdzakelijk als kaarttekenaar bekende **JOHANNES LIEFRINCK** ⁴⁾ was reeds kort na de aanvang van het eerste Spaanse beleg (**31** October **1573** tot **21** Maart **1574**) bezig met „zeeckere caerte van den gront ende alle huysen en getimmerten dezer steden” ⁵⁾.

Wat de aanleiding tot het vervaardigen van deze kaart is geweest, kan men slechts gissen. Gedwongen ledigheid gedurende het beleg ? Het inzicht dat ook in die buitengewoon onzekere tijden ieders eigendom zoveel mogelijk moest worden vastgelegd of wel de wetenschap, dat in de door **SILVIUS** uit te geven *Discrittione di tutti i paesi bassi* van **GUICCIARDINI** ook een afbeelding van Leiden moest voorkomen ?

Het laatste lijkt wel het waarschijnlijkst, wanneer men het besluit van burgemeesteren van **30** November **1574**, dus ruim een jaar later en kort na het einde van het tweede Spaanse beleg, in aanmerking neemt, waarbij bepaald werd, dat de kosten „die **LIEFRINCK** zal doen aengaende 't maecken van de platte form der stadt door last van **SILVIUS**” voor rekening der stad zal worden genomen ⁶⁾.

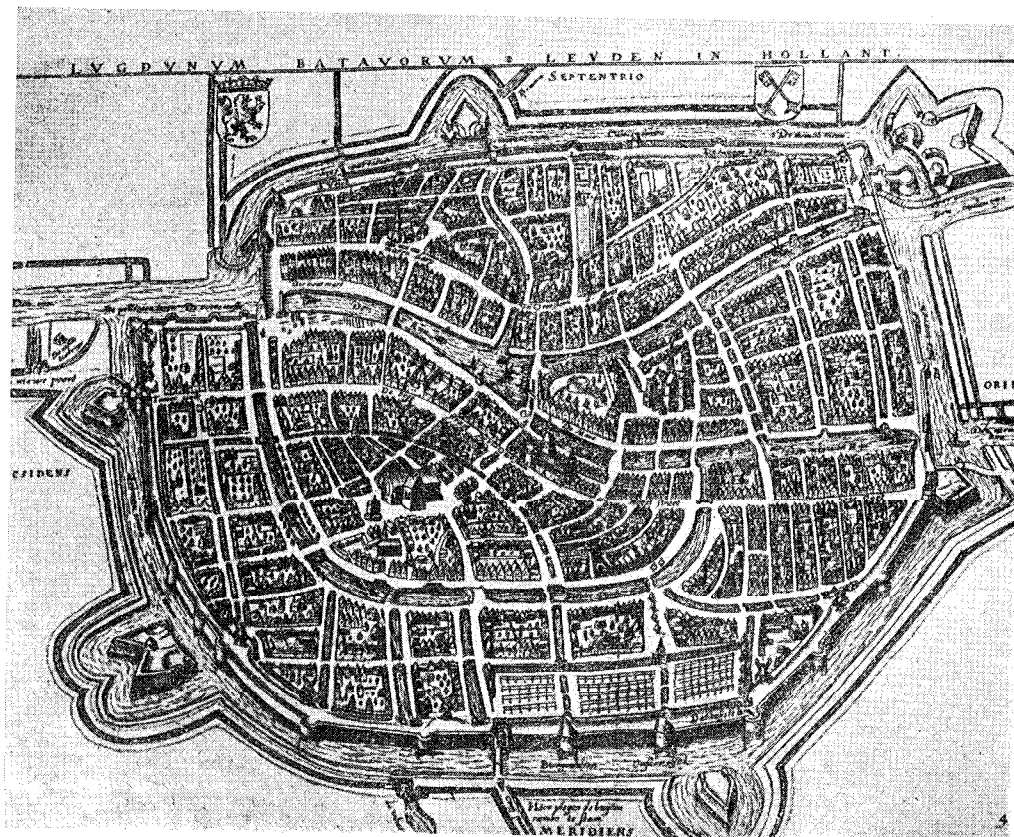
Op zo October 1576 is het in **1573** begonnen werk, waar-

Museum „de Lakenhal”

Afb. I. LEIDEN 1578 (1744)

Tekening van 1744, copie naar herhaling uit 1578 van het ontwerp door Johannes Liefcrinck,
1573—1576

Afb. 2. LEIDEN

Foto Gem.-archief

Prent voor Guiccardini (1581), naar Joh. Liefrinck (zie afb. 1)

mee **SILVIUS'** opdracht blijkbaar verband hield en waaraan **LIEFRINCK** „tot nocht toe bezich ende onledich geweest” is, voltooid. Het stadsbestuur komt met hem tot een accord, waarbij volgens besluit van 22 October hem een op zijn huis rustende pacht werd kwijtgescholden en opgeheven. Bovendien ontving hij volgens een ordonnantie van 8 November 1576 nog eens 61 gld. 7).

De uitgave der kaart traineerde blijkbaar in verband met het feit, dat **CHRISTOFFEL PLANTIJN** de uitgave overnam en in deze periode ontstond waarschijnlijk de kaart van 1578, welke wij nog slechts kennen door een copie van **JACOB VAN WERVEN** van 1744 in de Lakenhal en welke wij verder aanduiden als „Kaart van 1578 (1744)” ⁸⁾. Zie aib. 1.

Weer twee jaar later betaalde de stad op zo Augustus 1580 nogmaals 40 gulden aan **LIEFRINCK** „voor het teekenen van de stad op platte forme ende op 't perspectief, om naer Antwerpen gesonden te worden aan **CHRISTOFFEL PLANTIJN**, eertijds drucker ende gestelt te worden in het boeck van **GUIARDIJN**, volgens belofte van stadtswegen aen **PLANTIJN** gedaen” ⁹⁾.

In de Discriptione van 1581 en evenzo in de volgende edities komt nu een afbeelding der stad **voor** (afb. 2), welke veel overeenkomst vertoont met de kaart van 1578 (1744), zodat moet worden aangenomen, dat niet alleen de gravure bij **GUICCIARDINI** doch ook de kaart van 1578 (1744) in oorsprong op de reeds in 1573 door **LIEFRINCK** begonnen tekening teruggaat, hetgeen des te waarschijnlijker is, wanneer men, gezien de reusachtige omvang van het werk (vrijwel ieder huis is in opstand afgetekend!), bedenkt, dat hier toch wel steeds met hetzelfde materiaal gewerkt zal zijn. Een tweede dergelijke onderneming ligt in zulk een kort tijdsbestek niet voor de hand.

Uit een vergelijking van de gravure met de kaart van 1578 (1744) mag niettegenstaande de laatste slechts in copie bekend is, wel geconcludeerd worden, dat de prent een zeer matige weerspiegeling is van **LIEFRINCK'S** moeizame en uiterst toegewijde arbeid. Was de tekening van 1578 in 1744 vergaan of bevond zij zich in een particuliere verzameling en wilde het toenmalige stadsbestuur gaarne een afbeelding hiervan bezitten? Een onderzoek in de 18de-eeuwse resolutiën en rekeningen zou wellicht de oplossing geven.

Wij wijzen er tenslotte nog op, dat men kort na het Beleg blijkbaar ook de eerstkomende jaren „bij” wilde zijn en derhalve ook de nieuwste vestingwerken in beeld bracht. Men was in de jaren na het beleg blijkbaar druk in de weer om de stadsverdediging te moderniseren, waartoe ook de iets later vallende onderhandeling met de Alkmaarse burgemeester en vestingbouwkundige **ADRIAEN ANTHONISZ** behoren ¹⁰⁾. De uit deze plannen voortvloeiende verbeteringen, welke echter nimmer in deze vorm tot uitvoering kwamen, in het bijzonder wat betreft de ravelijnen (men vergelijk de ongeveer een kwart eeuw later in **1600** ontstane plattegrond van **PIETER BAST**), heeft **LIEFRINCK** reeds in kaart gebracht. Hierin ligt een waarschuwing om enige voorzichtigheid te betrachten met deze plattegronden, vooral wat betreft de versterkingswerken van Leiden vóór **1600**.

II. De z.g. „Bilhamerkaart”

Alvorens een volgende plattegrond van Leiden te beschouwen, nl. de in 1575 door **BRAUN** en **HOGENBERG** gepubliceerde kaart ¹¹⁾, dienen eerst nog twee andere rechtstreeks met het Beleg en Ontzet in verband staande groepen van kaarten behandeld te worden en wel ten eerste de z.g. Bilhamerkaart met de Spaanse schansen rond de stad en ten tweede de op 17 November 1574 ten huize van **LIEFRINCK** voltooide kaart met de voorstelling van de naderende Geuzenvloot en het wegtrekkende Spaanse leger.

Volgens **FRUIN** ¹²⁾ zou **LIEFRINCK** reeds op 27 October 1574, dus ruim drie weken na het ontzet, betaald zijn ter zake van de door hem uitgevoerde opdracht „om de schansen op de Oude Weterringhe ende de Kaeghe, d'welcke bij den vijant aldaer gemaectt waren, te conterfeyten”.

Wij menen een weerklank van **LIEFRINCK's** opdracht terug te vinden in twee getekende kaarten in de Stedelijke Prentverzameling, welke *alle* schansen rond de tamelijk klein en slechts schematisch weergegeven stad vertonen. Zowel de schansen rond de stad als de ommuring van de stad zelf en ook de kerken en kloosters zijn in opstand weergegeven. Kleine figuurtjes, troepenverplaatsingen en rookwolkjes voor de kanonnen verlenen aan het geheel een zekere levendigheid ¹³⁾.

Op de waarschijnlijk uit het eind der 17de eeuw daterende tekening op papier¹⁴) (afb. 3) — de andere ¹⁵) is op perkament en zou blijkens het onderschrift een copie van T. REETS uit het jaar 1717 zijn — staat onder meer „Kaarte van het Beleg der Stadt Leyden afgeteekent naar een principaal, ontworpen door **JOOST JANSEN BILHAMER**, die de Spaanschen in 't zelve Beleg voor ingenieur heeft gedient". Naar deze beide tekeningen vervaardigde J. **STEMMERS** in 1724 de bekende gravure ¹⁶).

Hoewel deze kaart zich niet uitstrekt tot de schansen „op de Oude Weteringhe ende Kaeghe", doch zich beperkt tot de schansen onmiddellijk rond de stad, menen wij **LIEFRINCK'S** auteurschap te moeten verkiezen boven dat van de „ingenieur" van **VALDEZ**. Daar een der beide tekeningen uit het bezit stamt van een verre erfgenaam van **BILHAMER**, namelijk de in 1717 (hetzelfde jaar waarin REETS de copie maakte !) overleden **NICOLAAS WITSEN** ¹⁷), is het zeer wel mogelijk, dat de toeschrijving aan **BILHAMER** slechts op een aan de herkomst ontsproten gissing berust. Het is bovendien niet uitgesloten, dat de betaling van 27 October slechts een proef betreft en dat ten slotte de andere schansen eveneens werden uitgebeeld.

III. Afbeeldingen van het Ontzet

De groep van de zo juist genoemde kaart van 17 November 1574 is ons voornamelijk bekend door een fijne potloodtekening en een eveneens zeer fijne ets, beide aanwezig in de collectie **BODEL NI JENHUIS** op de Universiteitsbibliotheek te Leiden. (Afb. 4 en 5). Deze kaarten gaan nog iets verder dan de z.g. Bilhamerkaart ter zake van het uitbeelden in opstand. Zij hebben bovendien nog meer het karakter van een vogelperspectief. De varende schepen, de wegvluchtende soldaten en de brandende huizen maken deze kaarten tot rechte historieprenten. Er gebeurt heel wat !

Een belangrijk deel van Rijnland is uit zuidelijke richting in beeld gebracht. De meeste dorpen en huizen, alsmede de figuren zijn duidelijk in opstand getekend, terwijl daarentegen de stad Leiden alleen het stratenplan zonder opstand der gebouwen vertoont, behalve weer de Pieterskerk en de ommuring, welke duidelijk te onderkennen zijn. Een groot

aantal opschriften op deze kaart verhaalt op omstandige en nauwkeurige wijze, waar de verschillende gebeurtenissen plaats grepen en wie de bevelvoerende commandanten waren.

Een *bijgevoegde losse* notitie in waarschijnlijk 17de-eeuws handschrift luidt : „Nota Bene. Dit is wat ongemeens. Deze tekeningh is afgetrokken, en opgetekent, van en na een afgezette ¹⁸⁾ tekeningh met alle zijne coleurs, en was volbracht in Leyden ten huize van **JOANNES LIEFRINCK** Ao. 1754 den 17 November : achter de Hooglandsche kerk op de Middelwegh : (ergo 45 dagen na het ontzet) voorgevallen 1574 den 3 October : 't opschrift : **Lugdunum Batavorum Qbsidione cinctum A** (en als op een kerfstok het jaartal : 1574), „Dat belegge van de stede van Leyden Int Jaar ons heren 1574. 1574 de 24 en 25 Mey : Snachts omtrent 12 uuren is het beleghe begonnen”. Dan volgt een opsomming van de eerste vier vergrotingen der stad van 1294 tot 1610, terwijl de vijfde oningevuld is. Tot zover deze notitie.

De ets, welke mogelijk uniek is ¹⁹⁾, geeft een vrijwel gelijke doch aan de linkerzijde zich iets verder uitstrekkende voorstelling als de zo juist beschreven tekening. De opschriften zijn minder uitvoerig, een aantal schansen ontbreken, evenals de vaartuigen der Geuzenvloot in de rechterbenedenhoek, doch de stad is hier geheel in opstand weergegeven. De ets heeft bovenaan hetzelfde opschrift als de tekening : obsidione enz. en voorts leest men rechts onderaan *op* de kaart het volgende : „ghedaen en voleynt tot Leyden ten huize van **JOANNES LIEFRINCK** Ao 1574 November 17 achter de Hogelantsche kercke op de Middelwech”.

Wij hebben hier dus een ongekleurde tekening (afb. 4), welke een copie is naar een tekening in kleuren, alsmede een ten huize van **LIEFRINCK** voltooide ets (afb. 5), welke grotendeels identiek is met de ongekleurde tekening. De gekleurde tekening zou blijkens de los bijgevoegde notitie eveneens ten huize van **LIEFRINCK** voltooid zijn. Het is echter niet uitgesloten, dat deze notitie steunde op de ets, want anders zou uit de nadrukkelijke vermelding, dat de tekening ten huize van **LIEFRINCK** voltooid werd, geconcludeerd moeten worden, dat deze juist niet de vervaardiger was.

Vragen wij ons af, wie de ets maakte, dan moet terstond worden opgemerkt, dat deze in ieder geval niet door **LIEFRINCK** gemaakt werd, want dan zou het opschrift

DIE ZEE :

Hier lach C Carondelet en huan de mester
Hier Baldeus was die overste int rood om

Deſe ſchanſen waren beſet door die
naeſt ghelegghen Capiteynen.

WEST

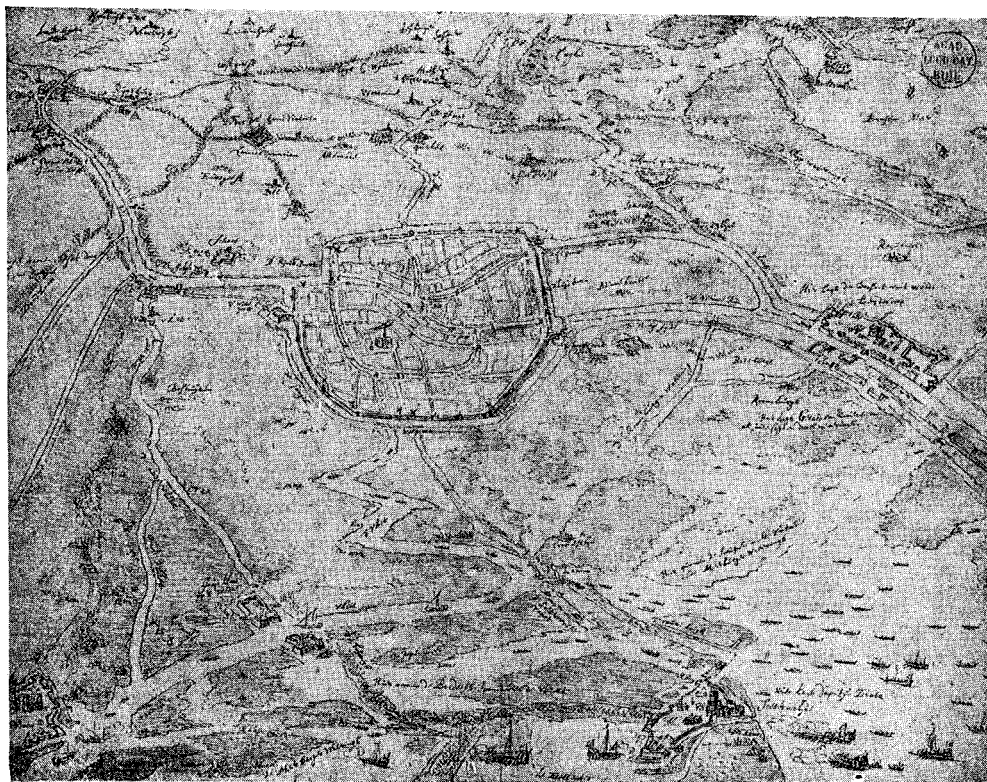
Hier lach Capiteyn Carion, zqf
Lips

VOORSCHOT

Hier nennen die Baldeusehe Spaemkrücker die nach Vor den Prinche von Oranien
Anno 1574. Octob. 3. ende Legien Herr onse en Junckelgeert zu

Hier lach Capitey Diala.
SOETERWOVDE.

Shirburn ^{en} volent tot Londen toe huse
van Joanes Infrink Jn^r: 1574 November
achtste der hogelantsekerkerke op de mienselkerke.

Univ. Bibliotheek, Leiden

Afb. 4. HET ONTZET VAN LEIDEN

Tekening naar het ontwerp van Liefcrinck (zie afb. 5)

ongetwijfeld anders hebben geluid. Dat de ets ten huize van **LIEFRINCK** ontstond, doet echter vermoeden, dat het materiaal aldaar aanwezig was.

Er werd in het najaar van 1574 blijkbaar van verscheidene kanten aan de publicatie van het roemruchte beleg en ontzet gewerkt, want op 6 December 1574 betaalden de Staten van Holland aan de Delftse glasschrijver **LAURENS TALESIUS** een som voor het maken van „Seeckere kaerte inhoudende het beleg en de ontsettinge der Stadt Leyden ²⁰⁾”, terwijl de Staten van Holland op 23 December van hetzelfde jaar een octrooi verleenden aan **CORNELIS KLAASZ. VAN AECKEN** en **JAN POTTER**, Landmeters te Delft voor het op last van de Prins en de Staten drukken van een kaart van het beleg en ontzet van Leiden ²¹⁾.

Of de kaart van **TALESIUS**, die van **CORNELIS** van **AECKEN** ²²⁾ en **JAN POTTER** en die welke op 17 November ten huize van **LIEFRINCK** gereed kwam, de zelfde is, durven wij niet met zekerheid te zeggen, evenmin of de kaart, waarop het octrooi verleend werd, ooit verscheen. Het is niet uitgesloten, dat **CORNELIS VAN AECKEN** en **JAN POTTER** het auteursrecht van **LIEFRINCK'S** ontwerp overnamen, terwijl eveneens aan de mogelijkheid gedacht moet worden, dat de opdracht van de Prins en de Staten in verband stond met het kort daarna door **LANCKAERT** voor de graaf van **SCHWARTZBURG** vervaardigd een hieronder nog nader te noemen tapijt.

IV. *Braun* en Hogenberg

Weer terugkerend tot de ets van 17 November 1574 moge eraan herinnerd worden, dat ~~—~~ zoals aan het begin van dit opstel reeds werd medegedeeld ~~—~~ drie dagen later, op 20 November, het stadsbestuur inmiddels besloten had, de kosten, die **LIEFRINCK** voor de op last van **SILVIUS** te vervaardigen plattegrond zou maken, voor rekening van de stad zouden komen. Hieruit zou mogelijk de suppositie kunnen voortvloeien, dat men toen een afbeelding van de stad op het oog heeft gehad, gelijk deze kort daarna in 1575 door **BRAUN** gepubliceerd werd ²³⁾. Afb. 6.

Deze laatste kaart geeft namelijk niet alleen een afbeelding der stad, maar betekende door de bijschriften en de uit-

beelding van het ontzet een voor de roem van het standvastig verzet der stad zeer dienstige propaganda. Het is een copie naar de kaart van 17 November 1574, doch met groter beeld van de stad ²⁴⁾, blijkbaar een compromis, waarbij noch de duidelijkheid van de plattegrond, noch de voorstelling van het ontzet gebaat is geweest.

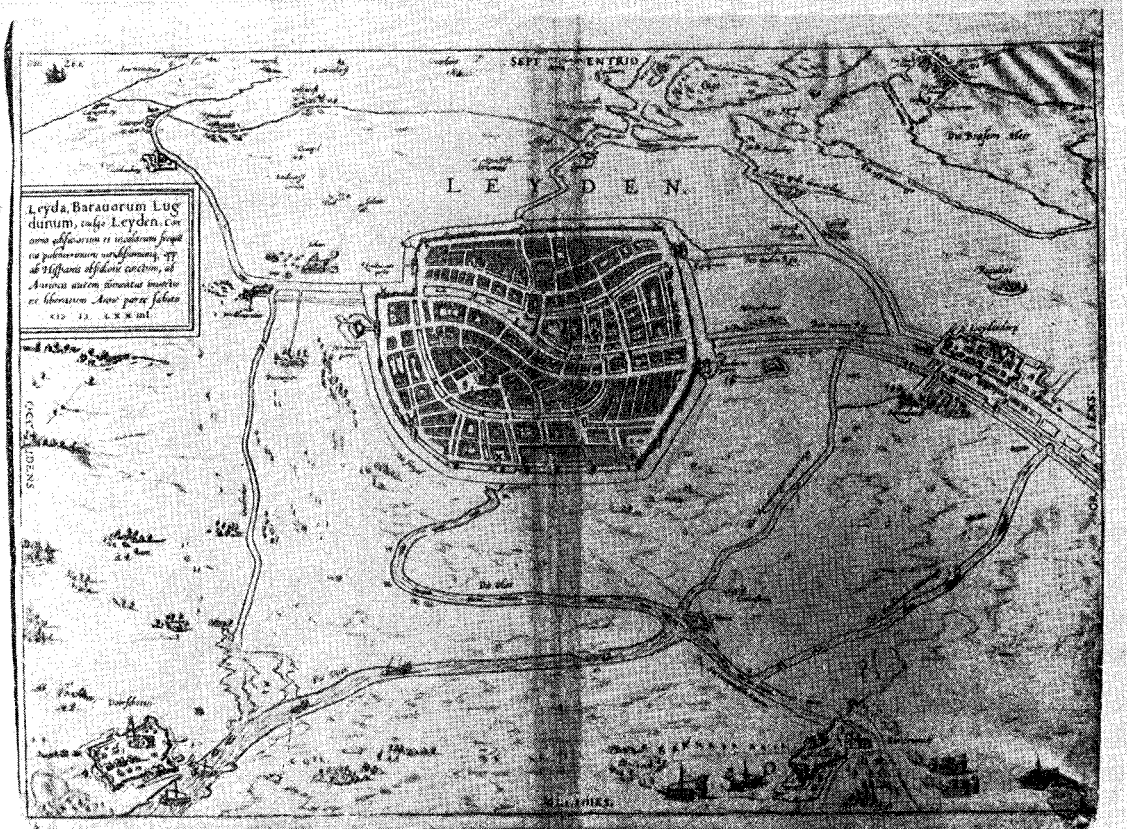
In dit verband zij er op gewezen, dat het kaartje in de drie verschillende uitgaven van **ORLERS** eveneens is afgeleid van het ontwerp van 17 November ²⁵⁾, terwijl een met pen en potlood getekende kaart op het Leidse Gemeentearchief ²⁶⁾ ook zeer veel overeenkomst vertoont met de kaart van 17 November. Onder meer is de stad op dezelfde schematische manier weergegeven als op de getekende copie in de atlas **BODEL**. Deze uit Dordrecht afkomstige kaart, welke waarschijnlijk uit het begin der 17de eeuw dateert, eindigt met de Landscheiding.

V. Tapijten

Er zijn nog twee afbeeldingen van het ontzet te vermelden en wel in tapijtvorm, beide geweven door de Delftse tapijtwever **JOOST LANCKAERT**. De eerste, omstreeks 1575 aan de graaf van **SCHWARTZBURG** geschonken, is niet meer terug te vinden. De tweede werd 12 jaar later op bestelling van het Leidse stadsbestuur naar het ontwerp van **LIEFRINCK** vervaardigd en wordt thans nog te Leiden in het Stedelijk Museum „de Lakenhal” bewaard.

Omtrent het tapijt van 1575 is alleen bekend, dat **LANCKAERT** aan de burgemeesters van Delft een tapijt toonde „inhoudende 't beleg ende ontset van Leyden, dat den grave **VAN ZWARTSENBURCH** geschonken worde” ²⁷⁾. Het was waarschijnlijk een geschenk van de Staten aan de zwager van de Prins van Oranje, **GÜNTHER VON SCHWARTZBURG**, die als keizerlijk gezant in de eerste maanden van 1575 de Bredasche vredehandel bijwoonde ²⁸⁾.

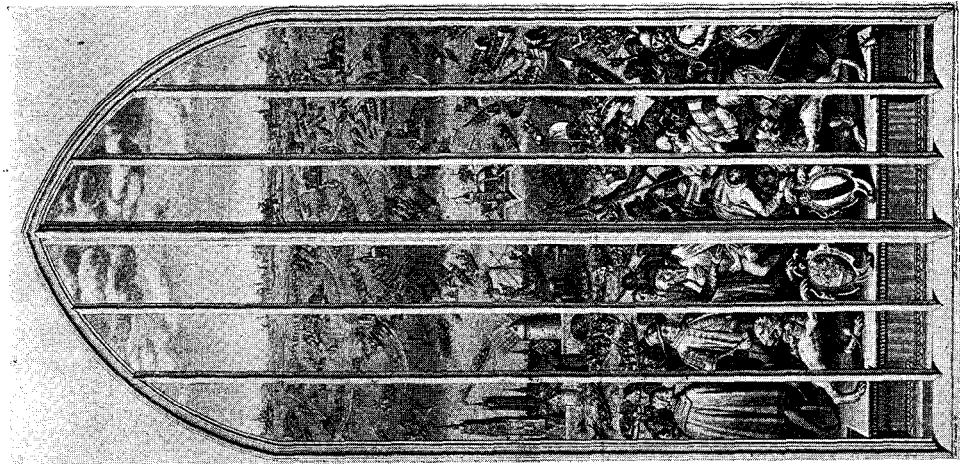
Wie dit tapijt ontwierp, is onbekend. Mogelijk maakte **LANCKAERT** gelijk hij dit 12 jaar later deed, gebruik van een kaart van **LIEFRINCK**, doch even goed kan de aan **CORNELIS VAN AECKEN** en **JAN POTTER** door de Prins en de Staten verstrekte opdracht (zie het hierboven vermelde octrooi van 23 December 1574) hiermee verband houden. Ook de

Afb. 6. HET ONTZET VAN LEIDEN

Foto Gem.-archief

Prent bij Braun en Hogenberg (1575). — Verg. afb. 4. — N.B. : Vergroot stadsbeeld

Prent van Tunié naar het Delftse glas te Gouda
Afb. 8. Voorbereiding tot het Ontzet door

Museum „de Laken

Afb. 7. HET OPVAREN VAN DE GEUZENVLOOT NAAR LEIDEN

Tapijt door Lanckaert naar karton van Liefcrinck (1587). Zonder de rand naar Is. Cl. van Swanenb

N.B. : Leiden links, Oosten boven, Rotterdam rechts boven, Noordzee links onder

kaart van **TALESIIUS** kan tot voorbeeld gediend hebben. Daar dit tapijt evenwel verloren moet zijn gegaan en **LANCKAERT'S** klaarblijkelijke bedoeling om de Delftse magistraat te bewegen een tweede exemplaar te bestellen niet in vervulling ging, zal deze vraag wel voor immer onbeantwoord blijven ²⁹⁾.

Omtrent het door de stad Leiden bij **LANCKAERT** in **1587** bestelde tapijt (Afb. 7) zijn wij niet alleen beter ingelicht, doordat dit unieke stuk bewaard bleef, maar ook doordat een belangrijk deel der archivalia bekend zijn. Desniettemin zijn er, zoals hieronder zal blijken, ook hier enige vraagpunten, welke niet volledig zijn op te lossen.

Het is overbodig de bronnen, voor zover reeds gepubliceerd, nogmaals in extenso af te drukken en wij volstaan met de opsomming van de data en de voornaamste inhoud ³⁰⁾ :

Op 24 Februari 1587 wordt een contract aangegaan, waarbij bepaald wordt, „dat Mr. **JOOST** op ende volgens 't patroon, 't welc bij **HANS LIEFRING** is geteekent ende hij burgemeesteren ende gerechte vertoont heeft ende sulx 't zelve tot coste ende lasten van der Stadt zal werden gemaect ende vergroot, zo van 't principael werc als van lijsten, voor de stadt van Leyden zal wercken een stuc tapijts, inhoudende de geschiedenis van 't ontset deser stede". Hij zal eerst een proef leveren ³¹⁾.

Op 2 April wordt de proef geleverd ³²⁾ en de volgende dag het contract opgemaakt, waarbij het volgende bepaald werd : „Zijn burgemeesteren der stadt Leyden van de voorss. stedewegen ter eenre ende Mr. **JOOST JANSZ. LANCKAERT** bascouter ende burger der stadt Delft ter andere zijde metten anderen geaccordeert, dat de voorsz. mr. **JOOS** voor ende ten behoefte van de voors. Stede van Leyden zal wercken een tapijtleet van tontset der zelve stede op het patroon twelc hij de voors. stede heeft vertoocht ende sulx tselve van wege de voorz. stede zo in hoogte als brede zal werden vermeerderd en op te lijste die daer toe zal werden geordonneert tot kosten ende lasten van de voors stede.

In zulcke voorwaarde dat hij tzelve zal wercken conformiter de proeve die hij de voors Stede heeft geleverd ende gelaten beter en niet erger. Immers dat hij hem nopende het veranderen van de coleuren inde voors. prouwe sijnde zal gedragen naar 't bewerp ³³⁾ twelc hem wegens der stede gegeven

en gedaen zal werden bij Mr. **YSAAC CLAESZ.** schepen der voors. stede en dat in fijne saeyet gaerne uytgeseyt vele (?) vuyr ende vlammen die hij zal wercken in gout ; dat hij 't voors stuc metten eersten zal beginnen ende ten genougen vande voors. burgemeesters zal opleveren houdende hem middeler tijt in tander werc [tragen] ende zal genieten op elcke viercante gemeene Leydsche elle twaelf gulden van 40 grooten tstuc te betalen bij de opleveringe". De acte eindigt met de gebruikelijke wederzijdse borgstellingen³⁴⁾.

Op 8 Augustus 1588 volgt blijkens de thesauriërsrekening de afrekening en bijna een jaar later vinden we op 8 Augustus 1589: „Mr. **YSAACK NICOLAI** onzen medebroeder in schependomme, van eene som van 66 guldens, uyt saecke dat deselve deur bevel van onse voorsaten in dienst, gemaect heeft het patroon vant beleg of ontset van Leyden (met de omleggende steden, dorpen, forten ende garnisoenen) met eenen boort daarom gaende naer den eysch, waarop tstatstappijt vant ontset es gemaect mitsgaeders", dat hij het patroon heeft gerepareerd ³⁵⁾.

Uit deze gegevens ziet men dus, dat Mr. **Joost** eerst een patroon van **HANS LIEFRINCK** toont en dat daarna een tapijt met lijst gemaakt zal worden. Het patroon van **LIEFRINCK** was derhalve nog zonder lijst.

Ruim een maand later heeft **Joost** een proef geleverd en de volgende dag wordt het definitieve contract gesloten, waaruit wij lezen, dat hij overeenkomstig zijn patroon (dat is van **LIEFRINCK**) de kaart zal weven en dat de lijst afzonderlijk door de stad wordt ontworpen, terwijl **ISAAC CLAESZ.** blijkbaar een ontwerp heeft gemaakt, dat in kleuren afwijkt van de door Mr. **Joost** geleverde proef. Tenslotte zien wij, dat Mr. **ISAAC** zelfs een volledig patroon heeft gemaakt en dit na afloop van de werkzaamheden herstelt.

Het is nu de vraag of hieruit geconcludeerd mag worden, dat het door de stad verstrekte ontwerp van de rand ook van de hand van **SWANENBURCH** is. Geen enkele bron zegt het uitdrukkelijk, maar daar nergens enige betaling aan een andere schilder te vinden is voor het ontwerpen der lijst en aangezien het niet alleen voor de hand ligt, dat Mr. **ISAAC**, die blijkbaar de supervisie van het werk had, dit détail verzorgde, maar ook dat dit détail in het bijzonder wat de ornamentiek betreft geheel overeenstemt met zijn later werk,

menen wij gevoeglijk over dit bezwaar heen te kunnen stappen ³⁶⁾.

Het opmerkelijke van het tapijt is, dat de kaart ditmaal anders georiënteerd is, dat wil zeggen met het Oosten naar boven, en bovendien dat de kaart aan de Zuidkant (dus rechts) zich veel verder uitstrekt dan de hiervóór behandelde kaarten. Het voordeel hiervan was, dat een der belangrijkste factoren van het ontzet, namelijk de doorgestoken Maasdijken bij Kralingen en Charlois, in beeld konden worden gebracht. Ook deze kaart wordt verlevendigd door de in opstand getekende steden, dorpen, schansen, bossen en duinen, alsmede door talloze figuurtjes en schepen en vooral door het uitbeelden van de verschillende elkaar opvolgende gebeurtenissen. Voor de interpretatie van de laatste menen wij te kunnen verwijzen naar het nog altijd treffende in 1874 door **FRUIN** uitgegeven „Beleg en Ontzet der stad Leiden in 1574”.

Wat nu het ontwerp van de kaart betreft, is vroeger wel gemeend, dat het in 1587 door **LANCKAERT** getoonde karton van **LIEFRINCK** hetzelfde was als de kaart van November 1574 ³⁷⁾. Uit een vergelijking van het tapijt met deze kaart zal duidelijk het grote verschil blijken.

De mogelijkheid blijft natuurlijk bestaan, — het ligt zelfs voor de hand — dat **LANCKAERT** in 1587 gebruik maakte van het karton, dat in 1575 gediend had voor het tapijt van de graaf van **SCHWARTZBURG** (zie hiervoren blz. 102) ³⁸⁾. Maar men moet ook bedenken, dat het tapijt van 1587, voorzover het zich uitstrekt, juist sterke overeenkomst vertoont met een kaart, welke **LIEFRINCK** negen jaar te voren in 1578 vervaardigd had, thans nog te Gouda ³⁹⁾, zodat het niet uitgesloten is, dat **LIEFRINCK** voor het tapijt van 1587 een geheel nieuw op de Goudse kaart van 1578 geïnspireerd karton maakte.

VI. Afbeeldingen met Delft op de voorgrond

Tenslotte moeten wij, afgezien van de veel later ontstane afbeeldingen, zoals bijvoorbeeld van **ROMEIN DE HOGHE**, nog een geheel afzonderlijke conceptie noemen en wel die waar de stad Delft in de linkerbenedenhoek een opmerkelijke plaats inneemt, namelijk het Delftse glas te Gouda van

IZAACK NICOLAI SWANENBURG (afb. 8) en de prent bij **W. BAUDARTIUS**, *De Naussausche Oorloghen (1616)* blz. 163 pl. 53 en blz. 167 pl. 54, welke later weer dienst deden bij **BOR**, *Oorspronck der Nederlandsche oorlogen (1621)* deel 11, boek 7 f. 62 afb. 54.⁴⁰⁾.

Het is niet uitgesloten, dat deze voorstelling, welke nauwelijks meer een kaart is te noemen, teruggaat op de door de stad Delft in 1574 beloonde kaart van **TALESIUS**. Dat er een groep van afbeeldingen bestaat waar Delft sterk naar voren komt, vindt zijn verklaring in het feit, dat het ontzet voor een belangrijk deel van die stad uit georganiseerd werd.

De hierboven behandelde stof bestaat, zoals bleek, ten dele uit de kaarten zelf of haar copieën, ten dele uit archivalia of andere historische bronnen. Niet in alle opzichten is het mogen gelukken het onderlinge verband met absolute zekerheid vast te leggen. De hoofdzaak is, dat gelijktijdig aan een plattegrond en aan verschillende historische uitbeeldingen van het Ontzet werd gewerkt. Deze komen of uit elkaar voort, of vormen onderling een compromis. Wij hebben deze dientengevolge zo ingewikkelde materie aan het begin van ons opstel reeds schematisch samengevat. Wij hopen, dat de geduldige lezer, wie het wellicht bijkans is gaan duizelen, zo nodig de moed heeft nog eens een blik op het te hulp snellende schema te werpen.

E. PELINCK

NOTEN

¹⁾ Uitgegeven door R. FRUIN, J. E. H. HOOFT VAN IDDEKINGE en W. J. C. RAMMELMAN ELSEVIER ('s-Gravenhage 1874) blz. 32-36.

²⁾ *Nederlandsche Spectator* 1875 blz. 157-158.

³⁾ *Nederl. Archievenblad* 49 (1941-1943), blz. 29-68 en 97-150.

⁴⁾ Ook wel bekend als HANS LIEFRINCK 11. Hij werd 25 Januari 1599 in de Hooglandse Kerk te Leiden begraven. Zie WALLER, *Biographisch Woordenboek van Noord Nederlandsche Graveurs*.

⁵⁾ Zie *Nederl. Spectator* 1875 blz. 157 e.v.; *Register Diversorum AB* f.66 vo. (Gemeentearchief Leiden). Wij komen straks op deze kaart terug.

⁶⁾ FRUIN t.a.p. blz. 35.

⁷⁾ *Nederl. Spect.* 1875 blz. 157; *Regist. Div.* t.a.p.

⁸⁾ *Catalogus van het Stedelijk Museum „de Lakenhal”, 1886* nr. 31. Gereproduceerd in fotolitho bij W. PLEYTE, Leiden voor 300 jaar. *Nederl. Spectator* 1876.

⁹⁾ J. DENUCÉ, *Kaartmakers* 1 blz. 149. Deze post niet meer te vinden. *Tres. Rek.* 1580 f 281 vo geeft andere tekst dd. 22 Aug. met 14 gld.!

¹⁰⁾ *Catalogus Stedelijke Prentverzameling* nr. 872 en 873 (oude nummering).

- ¹¹⁾ *Civitates Orbis terrarum* blad 25.
- ¹²⁾ T.a.p. blz. 34.
- ¹³⁾ Sted. Prentverzameling nieuwe nummering 44357 en 44360. Blijkens een notitie in de atlas Bodel bij de zo dadelijk te vermelden gravure van J. STEMMERS zou de stad Leiden de tekening op perkament (Cat. Prentverz. nr. 44357) in 1833 uit de verzameling van JACOB KONING gekocht hebben.
- ¹⁴⁾ Cat. Prentverz. nr. 44360.
- ¹⁵⁾ Ais voren nr. 44357.
- ¹⁶⁾ Zie voor de uitvoerige publicatie van de verschillende besluiten, waardoor deze kaart in prent werd gebracht. RAMMELMAN ELSEVIER in de Leidsche Courant van 27 Mei 1880. Verg. ook JACOBUS KONING in de Verhandelingen der tweede klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, V blz. 11 ; Cat. Sted. Prentverz. nieuw nr. 44359.
- ¹⁷⁾ Zie JAC. KONING t.a.p. blz. 6.
- ¹⁸⁾ D.i. gekleurde.
- ¹⁹⁾ Op het karton staat een verwijzing naar de Bibliotheca Duncanniana (d.w.z. pamflettenverzameling in de Koninklijke Bibliotheek), waar echter geen exemplaar aanwezig is. Deze geëtste kaart met vermeld bij Van 't Hoff.
- ²⁰⁾ Resol. Holland 6 Dec. 1574; FRUIN t.a.p. blz. 32.
- ²¹⁾ Resol. Holland. Verg. FRUIN t.a.p. blz. 32. N.B. Er werd voor 6 jaar octrooi gevraagd, doch voor slechts 2 jaar verleend.
- ²²⁾ Dit moet wel de Leidse goudsmid, wijntapper en oudheidminnaar zijn. Zie o.m. Leidsch Jaarboekje 1933 blz. 91. e.v. ; idem 1943 blz. 180 e.v.
- ²³⁾ *Civitates Orbis terrarum* 11 blad 25.
- ²⁴⁾ In de uitgave van 1576 is de kaart aan de onder- en rechterrاند een weinig groter en werd blijkbaar later wat afgesneden.
- ²⁵⁾ Uitgave 1614 tegenover blz. 330. De kaart tegenover blz. 388 gaat terug op het zo dadelijk te noemen Lanckaerttapijt. Ditzelfde is ook het geval in de uitgave van 1641 (tegenover blz. 446 en 536) en de derde editie (tegenover blz. 480 en 52).
- ²⁶⁾ Cat. Sted. Prentverz. nieuw nr. 44363 ; afkomstig van het archief in Dordrecht.
- ²⁷⁾ Dr. G. T. VAN IJSSELSTEYN, Geschiedenis der tapijtweverijen in de Noordelijke Nederlanden 11 nr. 62 en 1 blz. 65. Daar het betrokken besluit niet gedateerd is, doch voorkomt in de Thesauriersrekening van 1574—1575, is het niet geheel zeker, in welk der beide jaren het gebeurde. Gezien de voor het ontwerpen en weven benodigde tijd moet het wel in 1575 geschied zijn.
- ²⁸⁾ Het zal wel niet zijn broeder ALBRECHT zijn. Verg. FRUIN, Verspreide geschriften 11, blz. 366 en Pirenne, Histoire de Belgique IV blz. 57. In de resoluties van Holland is in 1575 wel herhaaldelijk sprake van zeer aanzienlijke schenkingen, welke bestaan uit gouden en zilveren voorwerpen en welke vanwege de Staten aan de graaf van Schwartzenburg worden aangeboden, maar nergens staat iets over een tapijt. Een welwillend door de archivaris van Rudolstadt en Sonderhausen ingesteld onderzoek gaf geen resultaat betreffende deze geschenken.
- ²⁹⁾ Zie noot 37 en slot vorige noot.
- ³⁰⁾ Verg. Navorscher VII blz. 66 ; bibl. Gem. Arch., Leiden nr. 2006 (nieuwe nummering) map 29 en 35 ; G. T. VAN IJSSELSTEYN t.a.p. (Reg.) W. BOGTMAN in Oud-Holland 55 (1938) blz. 115 e.v.

³¹⁾ Gerechts Dagboek A. f. 524.

³²⁾ Gerechts Dagboek A. f. 539.

³³⁾ Bwerp = ontwerp. ET staat niet bevel, gelijk BOGTMAN las. Zoals BOGTMAN de tekst weergeeft, is er helemaal geen zekerheid omtrent het auteurschap van SWANENBURGH.

³⁴⁾ Gerechts Dagboek A. f. 540 vo.

³⁵⁾ Zie Ordonnantie boek burgemeesteren g Aug. 1589 en rekening Thesaurier Ordinaris 11 Aug. 1589. Bibl. archief nr. 2036 (nieuw) map 29, waarin een dagbladpublicatie van RAMMELMAN ELSEVIER van Maart 1875.

³⁶⁾ Verg. voor de analyse van de ornamentiek het artikel van BOGTMAN in Oud-Holland 55 (1938).

³⁷⁾ RAMMELMAN ELSEVIER in Nederl. Spectator 1875 blz. 158. De daar vermelde kaart van 1567 van de Landscheiding zou thans niet meer in het archief van het Hoogheemraadschap van Rijnland aanwezig zijn. Het jaartal 1567 voor de plattegrond van Leiden is blijkbaar een drukfout voor 1576. Men lette op de mededeling van R. E. ter zake van in 1573 afgebrande stadhuistoren, welke in 1577 werd herbouwd. Op de plattegrond van 1578 (copie van 1744) komt deze toren inderdaad voor. Verg. E. H. TER KUILE, de houten torenbekroningen (Diss. Leiden, 1929) blz. 75. Verg. noot 39.

³⁸⁾ Verg. VAN IJSSELSTEYN t.a.p. 1 blz. 263, waar de samenhang niet geheel duidelijk is. Voor welke kaart kreeg LIEFRINCK octrooi van de stad ? De vergelijking met Vermeyens tapijt van de „Tocht naar Tunis” is zeer interessant, juist omdat deze evenals de kaart van 1574 ookvogelperspectief vertoont. (Zie VAN IJSSELSTEYN t.a.p. en afb. zo) De door de schrijfster geopperde mogelijkheid van een door Lanckaert gehoopte serie lijkt ons niet waarschijnlijk, al zijn er toch in de loop der jaren dergelijke series ontstaan. Want in de boedelbeschrijving van ANTHONY STUDLER VAN ZURCK wordt 30 Juni 1692 vermeld : „de tapeetserie vant ontset van Leyden”, geschat op f. 235.— not. C. HEYMERBERCH, Alkmaar. Mededeling Dr. BELONJE aan de heer W. J. J. C. BIJLEVELD. Mogelijk zijn de ontwerpen voor deze tapijten bewaard gebleven in de tekeningen van BRAMER in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam. Volgens VAN 1 IJSSELSTEYN (t.a.p. blz. 263 noot 3) zouden alleen in Engeland in het eind der 16de en het begin der 17de eeuw dergelijke kaarten in tapisserieën zijn gemaakt. Verg. Göbel, 111, 2 afb. 120, 121.

³⁹⁾ Wel is de kaart te Gouda in tegenstelling tot het tapijt normaal georiënteerd, d.w.z. met het Noorden boven. Overeenstemmingen, ook van ondergeschikte aard, zoals b.v. de vermelding der plaatsaanduidingen Berkhey en Schakenbosch, wijzen weer op onderlinge relatie. Zie voor deze kaart : R. FRUIN, Oude verhalen, blz. 35 en de schematische reproductie achterin. In 1586 werd deze kaart in tweevoud gecopieerd door ADRIAEN GERRITS DE VRIJE, een voor Gouda en de ander voor Rijnland. (Obreen, Archief 111 blz. 29 en 32. Uit deze plaats blijkt ook het doel dezer kaart.) De beschouwing van MAX EISLER (Oud-Holland 39, 1921, blz. 192—194) over het Lanckaerttapijt, waar hij zegt „Die Landkarte des Teppichwerkers eilt der einheimischen Kartographie voraus” wordt juist door deze kaart gelogenstraft. Ook BRAUN en HOGENBERG maakten voor Leiden gebruik van het Hollandse voorbeeld. (Zie blz. 101.)

⁴⁰⁾ Verg. ook BOR t.a.p. fol. 23 afb. 53 met het gezicht op Leiden.

RONDOM KLOKSTEEG 2

(Aangekocht door de Vereniging „Oud Leiden” op 1 Januari 1946)

Beschrijving van het woonhuisje.

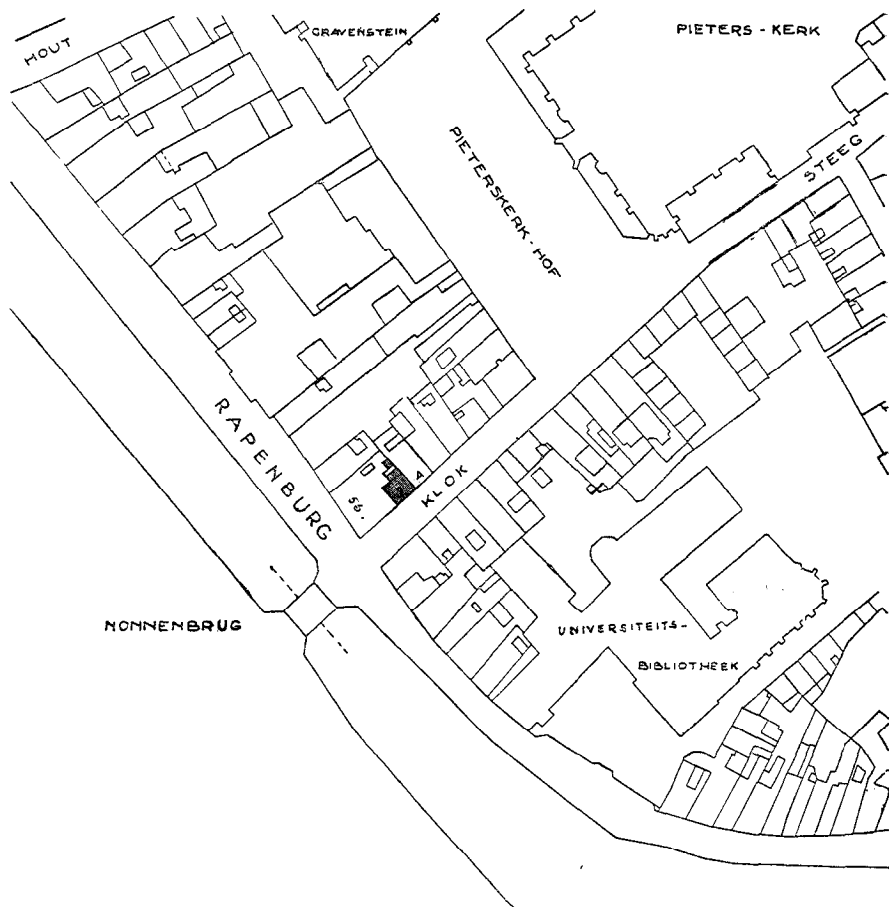
Zoals reeds de circulaire van de Commissie tot beheer van het Fonds „Het Leidsche Woonhuis” vermeldt, betreft het hier een oud en zeldzaam type huis, bevattend over de gehele frontbreedte een „voorhuis”, waarachter een lager gelegen „onderhuis” met schouw en een daarboven liggende „opkamer”. Het voorhuis ontvangt licht door vensters in de voorgevel ; men valt met de deur direct in huis, zonder voorportaal. Het voorhuis heeft een tegelvloer en bezit geen stookgelegenheid. Het onderhuis en de opkamer hebben vensters in de achtergevel en in de wand, die ze van het voorhuis scheidt. Daardoor is dus toezicht mogelijk op hetgeen in het voorhuis voorvalt, hetgeen nuttig was, omdat het voorhuis veelal diende tot werk- of bedrijfsruimte. ¹⁾

Recht tegenover de voordeur voert van het voorhuis uit een kort recht trapje naar een smal bordesje bij de opkamer. Links van dit bordesje bevindt zich een portaal, vanwaar een van die merkwaardige oude spiltrappen naar de verdiepingen leidt. De spiltrap eindigt ongeveer 1 m onder de 2de verdieping in een tweede bordesje, vanwaar een heel smal steektrapje naar boven voert. Aan de nog aanwezige kepen in de spil te zien, moet het de bedoeling van de bouwers zijn geweest, de spiltrap tot op de 2de verdieping te doen doorlopen, doch een in de balklaag- en kapconstructie gemaakte fout dwong hen tot het weglaten van de bovenste 5 treden. Men moet zich dan ook in bochten wringen om langs een in de weg zittende moerbalk boven te komen.

Op de eerste verdieping bevindt zich boven het voorhuis de voorkamer en boven de opkamer een achterkamer. Over het gehele pand strekt zich de zolder uit, waarboven tot

¹⁾ Zie foto's in Leidsch Jaarboekje 1947 t.o. blz. 12.

voor kort zich de vliering bevond, welke intussen door brandstofgebrek te zamen met ander kaphout is verdwenen. Het dak bestaat van ouds uit een typische oud-Hollandse kap met sparren en gedekt met onbeschoten pannen, d.w.z.

dat de pannen aan de onderzijde in het gezicht zijn, Het privaat vinden we achter het binnenplaatsje (van 1 m breedte), ingebouwd in het achteraan grenzende pand Rapenburg 56 (zie de situatietekening). Dit moet het „geheime gemak” zijn,

in de oude stukken vermeld en hetwelk vroeger door de beide gezinnen van Kloksteeg 2 en Rapenburg 56 werd gebruikt. Ook de daarin genoemde schuur tekent zich achter de witkalklagen nog duidelijk af. Naar de bouwwijze en de gebruikte steensoort te oordelen, dateren achtergevel en interieur nog van de oorspronkelijke bouw, naar schatting uit omstreeks 1550.

Volgens het door mej. **VERSPRILLE** verrichte archief-onderzoek, vond de oudst-bekende overdracht plaats in 1562, toen het huis gekocht werd door Mr. **HENDRIK DE SCHRIEVER**. Zoals daarin tot uiting komt, bleef het, onder verschillende eigenaren, tot 1648 particuliere woning, waarna de drukkerij **van COMMELIJN** er in werd gevestigd.

We bezitten geen afbeelding van de Kloksteeg in de 16de eeuw, zodat niet bekend is, welk soort gevel het pand toentertijd bezat. De huidige gevel met 5 trappen is in alle geval niet zo oud als het huis en kan zeker wel een eeuw later worden gedateerd. Hij maakt nl. constructief geen organisch geheel uit met de achterbouw, terwijl ook de steensoort een andere is.

De voorgevel is geheel vlak en niet van geledingen voorzien, zoals b.v. wel het geval is met de uit omstreeks **1600** daterende gevels van de v.m. Latijnse school (1599) en van de Stadstimmerwerf (1612). Laatstgenoemde, hoewel uit royalere beurs gebouwd en dus meer „versierd”, zijn eigenlijk meer het „Haarlemse” type. Zij worden daarom ook wel toegeschreven aan de Haarlemse stads-architect **LIEVEN DE KEY**¹⁾. We hebben hier dus te doen met een kenmerkend „Leidse” gevel, welke wellicht dateert uit de tijd, toen **COMMELIJN** daar zijn boekdrukkerij vestigde.

Een nauwkeuriger onderzoek van de voorgevel bracht aan het licht, dat de raamkozijnen van de 1ste verdieping later door andere werden vervangen en schuiframen kregen met roede-verdeling in 18de-eeuwse vorm.

De onderste lichtkozijnen waren waarschijnlijk van luiken voorzien, met de scheidingsnaad te halver hoogte, of in drieën verdeeld, met scharnieren aan boven- en onderdorpel. Het onderste luikgedeelte kon in geopende stand dienst doen als

¹⁾ Verg. TER KUILE, De Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel VII, en **WEISSMAN**, Geschiedenis der Ned. Bouwkunst biz. 307.

„toontafel” op straat, terwijl het bovenluik, met ijzers horizontaal opgezet, fungeerde als zonnescerm, resp. beveiliging tegen regen. Het is nog de vraag, of in laatstbedoelde kozijnen oorspronkelijk ramen waren gemaakt ¹⁾. De huidige ramen — zonder roedeverdeling — dateren uit omstreeks het begin onzer eeuw, ze zullen toen zijn vernieuwd. De voordeur is een fantasie der 20ste eeuw en past hier niet. De bovenste vensters hebben de oorspronkelijke kruisvorm behouden en zijn voorzien geweest van luikjes.

De eenvoudige huizen bezaten vroeger in het algemeen één schoorsteen ; twee of meer schoorstenen hadden alleen de huizen der zéér gegoeden. Dit huis moet er echter ten minste twee hebben gehad. Eén schoorsteen bevindt zich thans nog in het onderhuis ; de tweede (vermoedelijk een schouw) moet, blijkens de nog aanwezige ravelingen in de balklagen, gestaan hebben in de woonkamer op de 1ste verdieping. In het voorhuis werd als regel nooit gestookt, omdat hier het bedrijf was gevestigd, waarvoor verwarming overbodig en, wellicht in verband met de ontbrekende vensters, onnut was (vergelijk hiertoe de indeling van de later gebouwde wevershuisjes).

De schoorsteen op de verdieping is in latere jaren gesloopt.

Nu vermeldt het „Register voor het schoorsteengeld” uit 1606, voor dit perceel drie schoorstenen, waarvoor belasting was verschuldigd door de erfgenamen van Neeltje Klaasdochter wed. Gardijn. Aanwijzingen voor een weggebroken derde stookgelegenheid vertoont het huis bij oppervlakig onderzoek niet. Tenzij er bij het opmaken van genoemd Register andere normen golden, dienen we het vroegere bestaan van drie schoorstenen evenwel aan te nemen.

Al is het een klein huis, het zal toch het woonhuis van gegoede burgers zijn geweest.

Opmerkelijk is de situatie van het huisje. Eigenaardig is al een schootanker, dat wij vonden in de scheidingsmuur met Kloksteeg nr. 4. Ook de afwerking van die muur, nl. schuingestreken voegwerk, doet eerder denken aan een schoongemetselde buitenmuur. Voorts wijst de omschrijving van

¹⁾ Een merkwaardig oud schilderij trof ik kort geleden aan ten huize van Dr. H. A. **SCHOUTEN**, voorstellende een scheepsvictualiënhandel te **Spaarn-**dam. De hier bedoelde luiken en het ontbreken van ramen zijn daarop duidelijk waar te nemen.

het privaat, dat tot gemeenschappelijk gebruik was bestemd, er op, dat zowel Kloksteeg 4 als Rapenburg 56 eerder bestonden dan Kloksteeg nr. 2. Ook de eigenaardige uitbouw van Rapenburg 56, welke inspringt in Kloksteeg 2, wijst in die richting, omdat bij gelijktijdige bouw het huisje toch ongetwijfeld tot de achtergevel recht zou zijn doorgetrokken ¹⁾. Ik veronderstel daarom, dat het onderhavige huisje een ingebouwd pandje is, op een open stukje grond tussen beide bestaande huizen (wellicht eens de tuin van Rapenburg 56 ?). Dit verklaart ook de geringe bouwdiepte met de smalle achterplaats. Volstaan kon hierbij worden met het bouwen van een achter-, tussen- en voorgevel. Wel is steeds sprake van gemene scheidmuren, zodat daarover al vroegtijdig een overeenkomst zal zijn getroffen. De voorgenomen restauratie, waarbij deze muren worden blootgelegd, kan hiertoe wellicht aanwijzingen verschaffen.

Een andere open vraag is nog de verdiepte ligging van het achterhuis met binnenplaatsje ten opzichte van het hoger gelegen voorhuis aan de straat, waaraan de opkamer haar ontstaan dankt. Dit type huis wordt bij mijn weten hier ter stede nog hoogst zelden aangetroffen. Verondersteld kan worden, dat het achterdeel van het huis op het oude „maaiveld”, d.i. de oorspronkelijke terreinhoogte, werd aangelegd en het voorhuis, dat $\pm$ 70 cm hoger ligt, op aangevulde grond. Ik meen dit te kunnen verklaren uit het graven van het Rapenburg, waarvan de uitkomende grond mede zal zijn gebruikt voor ophoging van de daarop uitmondende straten. Een grondonderzoek, waarmede evenwel vrij hoge kosten zijn gemoeid, kan hierop antwoord geven.

De voorgenomen restauratie zal meer een consolidering van de voorhanden staat van het huis zijn dan een „herstel” in oude staat. Voornamelijk de kap zal grotendeels moeten worden vernieuwd en van nieuwe sparren, latten en pannen voorzien. De oude pannen zijn nl. te sterk verweerd. Beide geveltoppen eisen dringend herstel en de oude topgevelkozijnen algehele vernieuwing. De kruiskozijnen in de voor-

¹⁾ In dit verband is het opmerkelijk, dat de riolering van het meergenoemde privaat onder het pand Rapenburg 56 door loopt, om in de gracht van het Rapenburg te lozen.

gevel krijgen wederom luikjes terwijl de voordeur met bovenlicht in oude trant worden vernieuwd. De vensters van de 1ste verdieping blijven, ofschoon zij eigenlijk niet in de stijl van de gevel passen, evenwel gehandhaafd, omdat zij fijn van geleiding en architectonisch met de gevel in harmonie zijn. Om dezelfde reden worden de vensters van het voorhuis van soortgelijke roedeverdeling voorzien. Getracht zal worden een merkwaardig restant van een vroeg-16de-eeuws lichtkozijn in de achtergevel te herstellen in de oude vorm. De smake-loze mozaïek-tegelvloer in het voorhuis wordt zo mogelijk door reeds toegezegde blauw-hardstenen tegels vervangen, terwijl de schouw in de voorkamer op de 1ste verdieping in eenvoudige vorm weer wordt aangebracht. De spiltrap wordt hersteld en, indien wijziging van de zolderbalklaag mogelijk is, doorgetrokken tot de zolder, opdat het onbeholpen trapje kan vervallen.

Teneinde dit bijkans middeleeuwse huis ook voor een 20ste-eeuws gezin bewoonbaar te maken, zullen op voorzichtige wijze enkele veranderingen worden aangebracht. Het buitenprivaat, dat strijdig is met hedendaagse hygiënische begrippen, wordt een bergkast en op de 1ste verdieping wordt een hoekje afgescheiden voor closet en eventueel doucheruimte. Op de zolder worden aan de voorzijde twee eenvoudige slaapkamertjes gebouwd, voorts een vaste wastafel en nieuwe elektrische leidingen aangebracht. Verwacht mag worden, dat een historisch verantwoord en voor onze huidige begrippen bruikbaar geheel zal worden verkregen.

Een merkwaardig huisje blijft op deze wijze door vooruitziend beleid van de Vereniging „Oud Leiden” in vrijwel ongerepte staat voor het nageslacht behouden.

G. VAN DER MARK

Leiden, September 1947

KLOKSTEEG NR. 2 EN ZIJN BEWONERS

Het stadsdeel, waarin perceel Kloksteeg nr. 2 is gelegen, behoort tot het gebied tussen Rapenburg en Rijn, waarvan Prof. **BLOK** in zijn „Geschiedenis eener Hollandsche Stad” zegt, dat het een aan de landsheer, de koning, toekomende wildernis is geweest, die allengs door de graaf aan ‘s konings bezit onttrokken is. Enige tekening in de situatie van dit terrein komt met de oorspronkelijke Pieterskerk, waarvan als vaststaand wordt beschouwd, dat ze de 11de Sept. 1121 door bisschop **GODEBALD** van Utrecht is gewijd en tot 1268 onder het patronaat stond van de graaf, die in de onmiddellijke omgeving zijn hof en zijn steen had temidden van een groot terrein, ongeveer tussen Rapenburg en Breestraat¹⁾. Op dit terrein bevonden zich hoeven of mansi, behorende bij het bezit van de graaf. De 15de December (Woensdag vóór Sint Thomasdag) 1352 bekrachtigde graaf **WILLEM** van Beieren de gunstige beschikking van zijn oom graaf **WILLEM**, „die op den Vriesen bleeff”, ten opzichte van **GHERAERD AELWIJNSSOON**²⁾. Genoemde beschikking hield in, dat aan de leengriffier van de graven uit het Henegouwse en Beierse Huis, genoemde **GHERAERD AELWIJNSSOON**, heer van Rijs-oorde, en zijn nakomelingen de gunst werd geschonken o.a. de hoeven, gelegen ten Westen van de St. Pieterskerk, te verpachten volgens het (Leidse) poortrecht. **GHERAERD** en zijn zoon **AELWIJN** hadden 1 Mei 1332 alle rechten van edellieden gekregen, want zij waren niet genoegzaam edel van afkomst. Kolonel J. P. **DE MAN**, de grote kenner van de voorname Middeleeuwse Nederlandse families, vermoedt, dat het geslacht van **GHERIT AELWIJNSZ.** door bastaarden uit de oudere burggraven van Leiden stamde³⁾. **GHERIT** was

¹⁾ P. J. **BLOK**, *Geschiedenis eener Hollandsche Stad*, 1, bl. 12 en 13.

²⁾ **VAN MIERIS**, *Groot Charterboek enz.*, 11, 816.

³⁾ **JHR. VAN RIEMSDIJK**, *De Tresorie en kanselarij van de Graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche Huis*, p. 73, noot 4.
J. P. **DE MAN**, *Floris van Rijswijk, Heer van Rijsoorde*. In : *Maandblad „De Nederlandsche Leeuw”*, LXIIIe jaarg., nr. 7—10, Juli-Oct. 1945-46, kol. 87-95.

gehuwd met **MECBTELD ARNTSDR.** van Leyden. Het bewijs van de continuïteit van het grafelijk gunstbewijs vinden wij in de rekening van de pachten van Rijsoorde over **1568** en volgende jaren¹⁾, opgemaakt door de rentmeester van deze pachten **HENRICK VAN BROUCHOVEN** ten behoeve van Jhr. **WOLFAERT ADRIAENSZON**, die leenman was van de grafelijkheid en een der opvolgers in deze baten **VAN GHERAERD AELWIJNSZ.** Ik kom later nog op genoemde rekening terug.

Met de toeneming der bevolking van Leiden hing de geweldige groei van de Pieterskerk samen. Uit het parochiekerkje van het begin der 12de eeuw ontstond de monumentale kerk door de eeuwen heen een sprekende getuige van de hoge kunstzin der bouwers. Tevens diende het kerkhof te worden vergroot en derhalve gaf **WILLEM**, graaf van Henegouwen, de 18de Maart 1339 toestemming aan „onser poirte van Leyden” de muur aan de Zuidzijde over de weg, „die men *hiet* des Conincx *wech*”, vooruit te brengen, mits er ruimte gelaten werd om met een wagen te passeren. De aanwezigheid van deze weg wordt nader belicht door de onteigeningsacte van een stuk land, geheten „Blomendael”, waarvan eigenaar was **JAN VAN RIJSWIJK**, overleden vóór 1439, nazaat van **GHERIT AELWIJNSZ.** Schout en Schepenen bestemmen dit terrein voor het (Faliëde) begijnhof en trekken van de som, welke aan **JAN VAN RIJSWIJK** zal worden uitgekeerd, verschillende bedragen af, die hij aan de stad of aan de kerk schuldig is, o.a. voor het afbreken van de muur, dienende als afsluiting van zijn land van de openbare weg en voor het onderhoud „der straet van den kerchove totter brugge toe, die leit over die Vest”. Deze onteigening moet ± 1430 hebben plaats gevonden ²⁾.

De verandering van de naam Koningsweg in Kloksteeg is een bekende geschiedenis; zij is ontstaan na 1512, toen de toren van de Pieterskerk was ingestort en een klokstoel aan de Koningsweg werd geplaatst, waarin de grote St. Salvatorsklok werd gehangen.

Wanneer de zijde van de Koningsweg, waar zich thans perceel Kloksteeg nr. 2 bevindt, is bebouwd met burgerhuizen kan aan de hand van archiefstukken niet worden uitgemaakt.

¹⁾ Inventaris van het archief der secretarie 1253—1575, nr. 1760, fol. 9.

²⁾ Stedeboek, inv. v. h. archief der Secretarie 1253—1575, nr. 84. fol. 194 v°.

De opvolgers van **GHERAERD AELWIJNSZ.** in de heffing van de pachten van Rijsoorde zullen wel toestemming hebben verleend tot het bouwen van burgerhuizen op de plaats van de hoeven. Een onderzoek in verschillende archivalia naar de geregelde bebouwing van het onderhavige terrein leverde geen resultaten op. In ieder geval zijn de pachten, welke eertijds op de hoeven rustten, voor een deel overgegaan op de percelen aan de Kloksteeg, want stuk voor stuk zijn de huizen belast met de pachten van Rijsoorde, getuige genoemde rekening van **HENRICK VAN BROUCHOVEN.** Het bovenstaande is mede van toepassing op perceel Kloksteeg nr. 2. Voor ons onderwerp is de waarbrief van 2 Mei 1562¹⁾ van belang. Op die dag verkoopt **JOOSGEN JACOBSDR.,** gesterkt door haar man **ALLERT GHIJSBRECHTSS.,** stoeldraaier te Delft, een kamer met erf en twee halve zijgevels aan de „St. Pieters Clockstege” aan „Neeltgen Claesdr., Mr. Henrick de scrivers wedue”; uit volgende overdracht blijkt, dat de volledige naam van haar overleden echtgenoot was geweest **HENRICK JANSZ. VAN EYCK.**

De betiteling van een kamer met erf doet enigszins eigenaardig aan; hierin dient echter niet te worden gezien dat het huis slechts één kamer bevatte, maar de uitdrukking werd gebruikt voor kleinere huizen.

Hoewel van een oudere transportbrief niet gesproken wordt, is het risquant te veronderstellen, dat het huis door **JOOSGEN JACOBSDR.** of haar onmiddellijke voorganger zou zijn gebouwd; onmogelijk is het niet.

In de bovengenoemde transportbrief van 2 Mei 1562 zijn een paar voorwaarden gemaakt. De eerste betreft „de heymelicheyt”. Deze is gelegen in de schuur van de achterbuurman **JACOB PIETERSS.** van Delft. **NEELTGEN CLAESDR.,** wed. **HENRICK** de scriver en **JACOB PIETERSS.** van Delft zullen beiden gebruik maken van dit toilet ²⁾, elk aan hun zijde (het had dus blijkbaar twee ingangen); wanneer het „vervollet zal zijn off dat zij invyel, zoe sullen zij luyden die

¹⁾ Waarboek B, inv. van het Rechterlijk Archief van Leiden, nr. 67, fol. 65 v°.

²⁾ Achter het binnenplaatsje bevindt zich ook nu nog het privaat, dat is ingebouwd in de achtermuur van Kloksteeg 2 resp. de zijgevel van pand Rapenburg 56 (zie situatie op blz. 110).

tsamen doen scoon ende doen opmaken elcx halff ende halff als redelick ende weselick is."

De tweede voorwaarde betreft de achterscheidingsgevel. De scheidingsmuur tussen **JACOB PIETERSS.** en **NEELTGEN CLAESDR.** is eigendom van **JACOB PIETERSS.** ; **JACOB PIETERSS.** zal deze muur onderhouden.

De volgende aankomsttitel van het door de Vereniging Oud-Leiden aangekochte huis dateert van **21** April 1570. De ons reeds bekende **NEELTGEN CLAESDR.**, wed. van Mr. **HEYNRICK JANSZ. VAN EYCK**, verkoopt „de kamer met hem en erva met twee halve zijgevels in de sinte Pietersclocksteghe" aan **PIETER PIETERSZON** (van Edam), heemraadsbode van Rijnland¹⁾. Deze **PIETER PIETERSZ.** van Edam was volgens de desbetreffende rekeningen van Rijnland (inv. van het archief van het Hoogheemraadschap van Rijnland nr. 9569) sedert **1** Juni 1548 bode van Rijnland. **PIETER PIETERSZ.** overleed in het jaar **1579**, over welk jaar zijn weduwe **12** pond, zijnde de jaarwedde over **1579**, door het hoogheemraadschap werd uitgekeerd²⁾. **MARI JTGEN CORNELISDR.**, weduwe van **PIETER PIETERSZ.**, blijft in het huis wonen, ook wanneer zij het de tweede Juni **1595** in eigendom overdraagt aan **NEELTGEN CLAESDR.**, weduwe **DIRCK CORNELISZ. GARDIJN**, in leven waslichter (kaarsenmaker) van beroep. De wed. **GARDIJN**, die woonde aan de Hooglandse Kerkgracht, kocht dit huis als geldbelegging, want de koopsom was een rente van 24 carolus guldens 's jaars ten lijve van koopster. Speciale voorwaarde bij de koop was, dat de verkoopster **MARIJTGEN CORNELISDR.**, wed. **PIETER PIETERSZ.**, haar leven lang in dit huisje zal blijven wonen. Nog altijd gelden de voorwaarden betreffende het toilet en de scheidingsmuur van de achterbuurman. Als belending van Kloksteeg nr. 2 wordt o.a. **THOMAS BASSON** genoemd, de bekende boekverkoper en uitgever, die in het pand hoek Rapenburg-Kloksteeg met het uithangbord : „In 't Musyck-boeck" zijn zaken dreef.

Tot dit tijdstip heeft het perceel dienst gedaan als particu-

¹⁾ Waarboek D, inv. van het Rechterlijk archief van Leiden nr. 67. fol. 161.

²⁾ Deze gegevens werden mij welwillend ter beschikking gesteld door de Heer W. F. van **DËR BURGH**, waarn. archivaris van het Hoogheemraadschap Rijnland.

lier woonhuis. Hierin komt verandering. Het pand wordt door de erfgenamen van **NEELTGEN CLAESDR., wed. DIRCK CORNELISZ. GARDIJN**, in twee partijen verkocht, nl. 1/6 op 2 Nov. 1648 en 5/6 op g Maart 1649 aan Sr. **ABRAHAM COMMELIJN**, boekverkoper, afkomstig uit Amsterdam. **COMMELI JN** werd poorter van Leiden de 4de Febr. 1633 ¹⁾, maar was in 1630 reeds te Leiden woonachtig, want hij liet op de 31ste Mei van dat jaar een kind in de Pieterskerk dopen. Wij vermoeden een familie- en zakelijke relatie tussen hem en **JAQUES COMMELIJN**, boekverkoper aan het Steenschuur bij de Saaihaal. Van de 26te Mei 1651 is er een transportbrief ²⁾, waarbij **ABRAHAM COMMELIJN** ook het hoekhuis Rapenburg-Kloksteeg van de erfgenamen van de boekverkoper **JOOST LIEVENS (JUSTUS LIVIUS)**, opvolger van **GOVERT BASSON**, koopt om de 27ste d.a.v. zowel hoekhuis als Kloksteeg 2 tezamen te verkopen aan de aanzienlijke uitgever en boekverkoper **DAVID LOPES DE HARO**. Het kan niet anders of **COMMELIJN** moet onmiddellijk na de dood van **JUSTUS LIVIUS**, die begraven werd op de 20ste Mei 1649 in de Pieterskerk, in het bezit of gebruik gekomen zijn van het hoekhuis en vermoedelijk zal daardoor ia het bonboek zijn aangetekend na de inschrijving van g Maart 1649, dat de twee huizen verheeld zijn. Bij de verkoop van het complex wordt als voorwaarde gesteld, dat **COMMELI JN** de voorwerpen, welke in het perceel aanwezig zijn, benodigd voor zijn boekwinkel en drukkerij, tot zich mag nemen. **COMMELI JN** bezat naast hoekhuis Rapenburg-Kloksteeg sedert 1633 een huis aan het Rapenburg in de onmiddellijke omgeving van de Kloksteeg ; hij schonk dit in 1652 zijn dochter **CATHARIJNA** bij haar huwelijk met **JOHANNES VAN ALPHEN**, advocaat.

De Zwitser **ALBRECHT VON HALLER**, bekend physioloog, arts en dichter,³⁾ schrijft in zijn *Tagebücher* 1723/27, Seite 41, dat „er geen stad in de ganse wereld is, waar zoveel mensen van de boekhandel leven als te

¹⁾ Poorterboek F, inv. v. h. archief der secretarie na 1575, voorl. nr. 1067, fol. 214 verso.

²⁾ Waarboek 4 C, inv. v.h. Rechterlijk Archief van Leiden, nr. 67, fol. 164.

³⁾ **ALBRECHT VON HALLER** werd 27 Juni 1725 aan de Leidse universiteit in de medische faculteit ingeschreven, oud 17 jaar, afkomstig uit Bern. Hij promoveerde te Leiden.

Leiden. Ganse straten staan vol boekwinkels." Een kleine honderd jaar vroeger zal dit niet zoveel anders zijn geweest, getuige het gedeelte van het Rapenburg, tegenover de Universiteit gelegen, dat tussen de jaren 1633-1657 bewoond werd door 4 boekhandelaren naast elkaar, nl. **LOPES DE HARO, COMMELIJN, ADRIAEN VAN WIJNGAERDEN**, opgevolgd door **FRANCHOYS MOYAERT, FRANCOYS DE HEGER**, de zaak in 1642 overgegaan in handen van **LOPES DE HARO**.

Hoewel niet van direct belang voor de geschiedenis van Kloksteeg nr. 2, wil ik even stilstaan bij **DAVID LOPES DE HARO**. Zijn geslacht, van Spaanse oorsprong, had zich in de persoon van Honesto in het jaar 1577 van Leuven uit te Leiden gevestigd, waar deze volgens DE REUME¹⁾ een lakenhandel dreef. Zijn dochter **BARBARA** huwde **MATHIJS ELSEVIER**; ook met de bekende drukkers **VAN WAESBERGHE**²⁾, uit België afkomstig, was het geslacht **LOPES DE HARO** verwant.

DAVID, volgens **LEDEBOER**³⁾ sedert 1628 als boekhandelaar en uitgever te Leiden werkzaam, koopt de 27ste Mei 1651 de twee hier besproken panden. Hij werd in de week van 10/17 Febr. 1663 in de Pieterskerk begraven. Na zijn dood wordt het complex bij boedelscheiding tussen zijn kinderen toebedeeld aan Ds. **HENRICUS TEN BRINCK**, predikant te Wilnis, gehuwd met **MARGARETHA LOPES DE HARO**, en aan Ds. **ISAACUS SEVERINUS VAN ADELHOORN**, predikant te Hoogwoude, gehuwd met **MARIA LOPES DE HARO**. Volgens **LEDEBOER** wordt het bedrijf van **DAVID** voortgezet door zijn zoon **FELIX**. De huizen bleven echter voortdurend op naam der genoemde familieleden staan. Bovendien vermeldt het begraafboek, dat **FELIX** in de week van 12/19 Juni 1694 in de Hooglandse Kerk is begraven en dat hij woonde aan de Hooglandse Kerkgracht. In 1710 verkopen de erfgenamen van **DAVID LOPES DE HARO**, i.c. de kinderen van Ds. **HENRICUS TEN BRINCK**, die inmiddels in het onverdeelde bezit gekomen

¹⁾ A. DE REUME, *Recherches historiques généalogiques et bibliographiques sur les Elsevier*, p. 12. Bruxelles, 1847.

LEDEBOER, zie noot 2, noemt hem in het aangeh. werk op p. 247 „fabricant de chausses à Leide (Hozebreier)“

²⁾ A. M. **LEDEBOER**, *Het Geslacht Van Waesberghe*, p. 247. 's-Gravenhage—Utrecht 1869.

³⁾ A. M. **LEDEBOER**, *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in N. Nederl. sedert de uitvinding der boekdrukkunst tot de aanvang der 19e eeuw*, i.v. Deventer, 1872.

waren, de panden aan **JOHANNES DE KOSTER**, boekverkoper, afkomstig van Utrecht. Deze belast de percelen in 1713 en **1718** en verkoopt **17** Maart 1720 het hoekhuis aan **JACOB DE CLERCQ**. **17** December **1722** volgt Kloksteeg nr. 2, dat eigendom wordt van **ADRIAAN CAPTIJN**.

De latere eigenaren zijn voor de geschiedenis van het huis niet zozeer van belang. Na **CAPTJN** treedt een droogscheerder, **JAN VAN DER VEER**, als eigenaar op. Het voorhuis deed later dienst als tapperij, schilders- en groentewinkel en handel in antiquiteiten.

ANNIE VERSPRILLE

BLADVULLING

WILLEBRORD SNELLIUS ALS CICERONIAAN

In het Jaarboekje van **1914** publiceerde ik een paar brieven van **SNELLIUS** aan zijn oom **AEMILIUS VAN ROSENDAEL**; in een daarvan verzoekt hij hem (in het jaar **1613**) zijn invloed bij de Curatoren der Leidse Universiteit te gebruiken om hem tot gewoon hoogleraar te doen benoemen, welke brief aldus eindigt :

Haec erant quae per literas
potius quam coram explicare
me posse putavi, cum litera
non erubescat.

Ik meende dat ik dit beter
schriftelijk dan mondeling
zou kunnen uitleggen daar
een brief niet bloost.

Eerst veel later is mij opgevallen, dat dit — ik bedoel de vier laatste woorden — een Ciceroniaanse zinswending is. De woorden „Epistola enim non erubescit” komen voor in een schrijven van het jaar **56 v. Chr.** van **CICERO** aan **L. LUCCEIUS**, die bezig was een geschiedkundig werk te schrijven (dat nooit verschenen is). **CICERO** verzoekt zijn vriend hem daarin ten eerste te willen prijzen, zelfs nog iets meer dan met de waarheid overeenkomt („plusculum etiam, quam concedet veritas”). De heer **VAN ROSENDAEL** zal dit wel dadelijk begrepen hebben, want **CICERO**'s brieven waren onzen zeventiende-eeuwsen voorvaders zeer bekend.

J. A. VOLLGRAFF

HET ST. JACOBSGASTHUIS EN ZIJN BESCHERMHEILIGE

Gemeenlijk wordt als oorspronkelijke bestemming van Loy- of Saaihal, thans Lodewijkskapel, aan het Steenschuur, genoemd „kapel van het St. Jacobsgasthuis” (Zo b.v. E.H. **TER KUILE**, Monumenten v. Gesch. en Kunst in Leiden en W.-Rijnland, blz. 98). Men gaat dan van de gedachte uit, dat er een aan de Heilige Jacob gewijd gasthuis is geweest, waarbij dit gebouw als kapel gediend zou hebben.

Wij hebben tegen deze zienswijze zekere bezwaren en wel in de eerste plaats omdat er buiten deze kapel nooit enig spoor van een afzonderlijk gasthuis gevonden is. Voorts wordt — en dit is wel doorslaggevend — in 1477 toestemming aan de St Jacobsbroederschap verleend, een kapel te mogen maken „van der huisinge, die 't voorn. Broederscip staende hebben an die Steenschuyr . . . ende dat men daer in mach zetten een altair” (**VAN MIERIS**, Beschrijving Leyden, 1 blz. 188). Gasthuis en kapel waren dus één, hetgeen ook geheel past in onze voorstelling van een middeleeuws gasthuis, nl. een grote zaal met langs de wanden overhuifde bedsteachtige slaappleatsen en aan het einde dezer zaal een altaar. Dus in de eerste plaats een ziekenzaal.

ORLERS beweert weliswaar (Beschrijving blz. 135), dat er geen zieken werden verpleegd en dat de kapel hoofdzaak was. Het moge zijn, dat dit in de latere jaren, toen het in 1547 aan de huiszittenmeesters werd overgedragen (**LIGTENBERG**, Armenzorg te Leiden, Ac. pr. 1908 blz. 223) het geval was, de oorspronkelijke opzet zal het toch zeker niet zijn geweest.

Een tweede misverstand met betrekking tot dit gasthuis bestaat ten aanzien van de schutspatroon. **VAN HEUSSEN** (Oudheden en gestichten van Rijnland, 1719, blz. 233) en **LIGTENBERG** (t.a.p.) menen, dat hier kerkdiensten der pelgrims van „Kompostelle” werden gehouden, waarbij zij kennelijk denken, dat het gasthuis gewijd was aan de apostel **JACOBUS DE Meerdere**, wiens in Spanje begraven gebeente in de

middeleeuwen het einddoel van lange pelgrimswegen was. Wij vragen ons echter af, of hier in deze uithoek van West-Europa aanleiding zou zijn, aan passerende pelgrims onderdak en speciale gelegenheid voor kerkdiensten te bieden. Bovendien spreekt de betrokken bron (met name de vroedschapsresolutie van 26 April 1477) van St Jacobsbroederschap zonder meer.

Bedenkt men echter, dat de tweede apostel JACOB, te weten ST JACOB DE *Mindere*, die behoudens een enkele keer, dat hij een vollersknots draagt, meestal wordt afgebeeld met de vollersstaf, het werktuig waarmee de vollers de wollen stoffen in het water bewegen en waarmee de Heilige werd doodgeslagen, de schutspatroon der vollers was, terwijl in Leiden van oudsher een grote wolnijverheid bestaan heeft, dan ligt het voor de hand, dat de console boven de ingang van de huidige Lodewijkskapel destijds niet de als een pelgrim uitgedoste JACOBUS, maar de van een vollersstaf voorziene jongere naamgenoot droeg. Eveneens ligt het dan voor de hand, dat de waarschijnlijk uit vollers bestaande St Jacobsbroederschap vlak bij de Voldersgracht (thans Langebrug !¹) ten behoeve van haar zieke medeleden, die veelal van elders kwamen, een soort van „vakverenigingsziekenhuis” stichtte om deze broeders bij voorkomende gelegenheden beter te kunnen verzorgen.

Het zal wel niet uit gevoel voor traditie zijn geweest, dat de vroedschap dit gebouw na het in 1567 gekocht te hebben later tot Saaihal bestemde, d.w.z. tot bestuurszetel en controleplaats van het toen belangrijkste onderdeel van de Leidse textielnijverheid. Het zal meer uit praktische overwegingen zijn geweest.

De naam leeft nog voort in de St. Jacobsgracht, welke echter thans geheel van het oude gasthuis gescheiden is door het Van der Werffpark, zelf een gevolg van de buskruitramp van 1807, de ramp waarbij nog net het bekoorlijke torentje van de oude Saaihal gespaard bleef¹).

E. PELINCK

¹) De huidige windwijzer vertoont de vorm van een *man* met een lans, waarschijnlijk de Heilige *LODEWIJK*. Het is niet aan te nemen, dat we hier nog met een Heilige *JACOBUS* te doen zouden hebben, daar de houten *toren*-bekroning er eerst in 1593, dus na de hervorming op *werd* geplaatst.

DE GESCHIEDENIS VAN HET RIJKS- KANTORENGEBOUW, BREESTRAAT 18 TE LEIDEN

Het perceel Breestraat 18 te Leiden, waarin van 1837—1920 het Rijksmuseum van Oudheden was ondergebracht, ligt op een gedeelte van een terrein, waarop vóór 1583 het Heilige Geest- of Arme, Wees- en Kinderhuis was gevestigd.

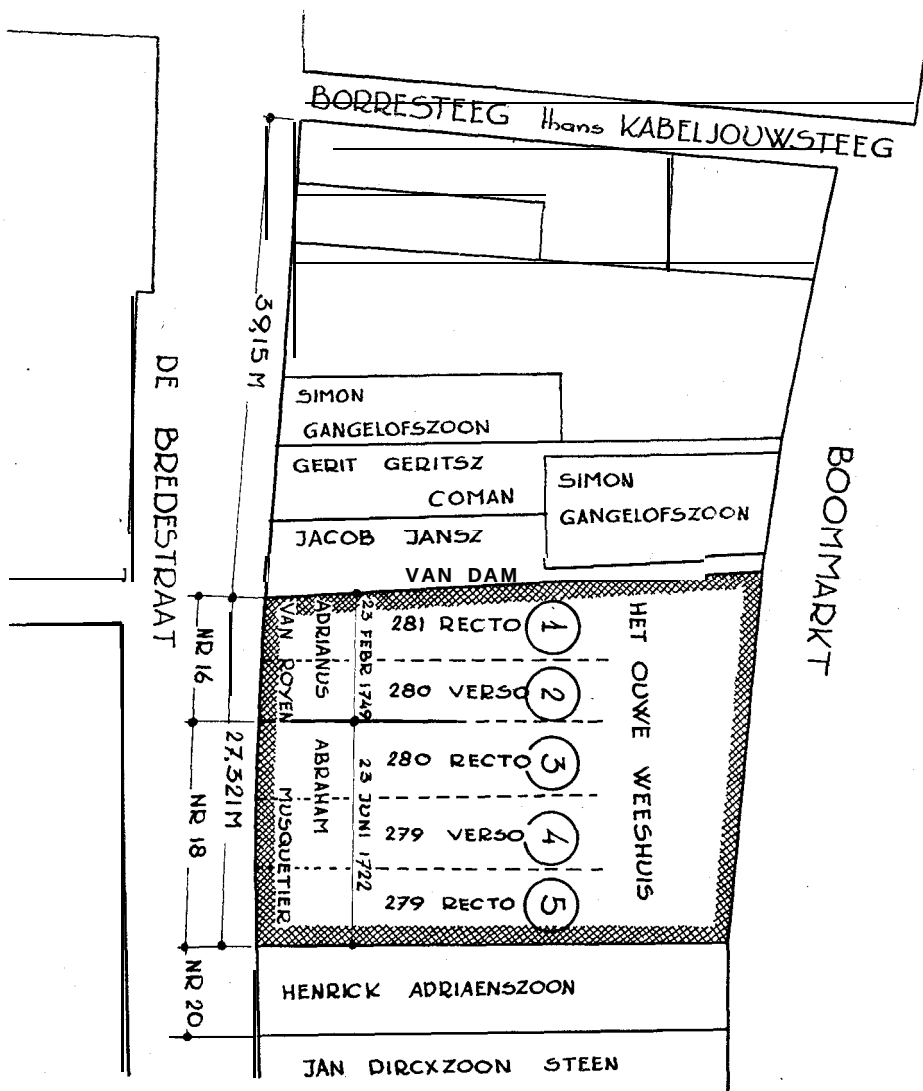
De vestiging van dit weeshuis ter plaatse geschiedde in het jaar 1450. Een afschrift van een schepenbrief, welke zich in het archief van het weeshuis bevindt, welke inrichting thans nog bestaat en sedert 1 Januari van het jaar 1584 is gevestigd in het architectonisch fraaie en welbekende gebouw, gelegen aan de Hooglandse Kerkgracht, vermeldt den koop van een huis door de Heilige-Geestmeesteren voor hun wezen „van den Huyse, staande in het Noorteynde (thans Breestraat) die Jan van Zanen toe plegen te behoren”.

De ligging van dit huis wordt in dezen schepenbrief aldus beschreven.

„an die eene sijde Katrijn Heynricx dochter ende an die ander sijde Seger Stasenz. ende Willem Jansz. streckende voir (voor) van der straet, after (achter) opten Rijn (thans Boommarkt). In oerkonden desen brieve bezegelt met onsen zegelen Int jaer ons heren duysent vier hondert ende vijftich opten een ende twintichsten dach In Julio (21 Juli 1450)¹⁾.” Het weeshuis werd uitgebreid door de kopen in 1484 en 1485 van 2 huizen door den „Heilige Geest”, waarvan één gelegen was aan den Rijn bij de Bostelbrug en de ander naast het grote huis in het Noordeinde (Breestraat).

In het „Chaertbouc van Straten binnen dezer Stadt Leyden gemeten bij Mr. Salomon Davidszoon van Dulmanhorst”, dat dagtekent van het einde der 16de eeuw, komt „Het ouwe Weeshuis” in plattegrond met zijn situatie voor. De

¹⁾ L. G. LE POOLE. 1902. Catalogus van het Weeshuis-Archief te Leiden.

Afb 1. Situatie van „het ouwe weeshuis”, thans de huizen Breestraat nrs. 16 en 18.

Afb. 2, Voorgevel van het pand Breestraat 18, vóór den aanleg van het trottoir in het jaar 1925.

maten zijn aangegeven in Rijnlandse roeden, voeten en duimen. Afbeelding 1 is de situatie uit dit Chaertbouc; de Rijnlandse maten zijn hierbij tot meters herleid.

De opmetingen, welke in 1943 door den Rijksgebouwendienst verricht zijn, hebben aangetoond, dat deze maten juist zijn en dat alle terreingrenzen nauwkeurig te volgen waren aan den stand der bouw- en binnenmuren van de percelen Breestraat 16 en 18 met de daarachter gelegen huizen aan de Boommarkt, welke laatste in 1936 gesloopt zijn ten behoeve van den bouw van een telefooncentrale.

Het rechte beloop der erfscheidingen links en rechts van „Het ouwe weeshuis” zooals in het Chaertbouc van **VAN DULMANHORST** is aangegeven, was vóór deze afbraak dus nog geheel aanwezig, terwijl dit thans nog gedeeltelijk te zien is aan de muren van de huizen Breestraat nos. 16 en 18 alsmede aan den linkerbouwmuur van perceel no. zo.

Nadat bovendien de in het Chaertbouc aangegeven maten der percelen, gelegen tussen het weeshuis en de Borresteeg (thans Kabeljauwsteeg) en die van het weeshuis zelf, uitgezet waren, was hiermede de plaats van het weeshuis aan de Breestraat nauwkeurig vastgesteld. Hierbij is gebleken, dat de aangegeven gevellengte aan de Breestraat van 7 roeden en 3 voeten (Rijnlandse maten) zijnde 27,321 m, geheel overeenkomt met de gevelbreedten van de percelen Breestraat 16 en 18. In het bijzonder wordt hierbij de aandacht erop gevestigd, dat in deze maat de zogenaamde snijding tusschen de percelen nos. 18 en zo begrepen is. De linker bouwmuur van perceel no. zo staat op de rechte erfscheiding van het weeshuis, zoodat dus aangenomen mag worden, dat de grond van deze snijding bij het perceel no. 18 behoort. Ten overvloede kan dit blijken uit den achtergevel. Deze is breeder dan het huis en sluit de korte zijde van de snijding af. De snijding zal ontstaan zijn, omdat de oorspronkelijke muurvoeting niet voldoende sterk en breed geweest zal zijn voor den veel hogeren muur van het vernieuwde perceel, zodat naast de oude fundering een nieuwe zal zijn aangelegd (afb. 2).

In de zogenaamde bonboeken, welke in het Gemeente-archief van Leiden berusten, werd aantekening gehouden van den verkoop van onroerende goederen in de stad Leiden.

De aantekeningen in deze bonboeken zijn bijgehouden

tot 1810, toen Nederland zijn zelfstandigheid verloor tengevolge van de inlijving bij Frankrijk. In dat jaar werd hier te lande het bureau van de bewaring van de hypotheken en het kadaster opgericht, waardoor vanaf dat tijdstip tot op heden de administratie betreffende den overgang van onroerend goed op voor het gehele land gelijke wijze geschiedt.

Het bonboek „Vleeshuis- en Gasthuis Vierendeel” vermeldt op de folio's 279 recto en verso, 280 recto en verso en 281 recto, de verkopen in April en Mei van het jaar 1663 door **AMBROSIUS VAN BRUYNSDORP** c.s., Meesteren en Regenten van de Arme Wezen, van 5 huizen c.a. gelegen op de plaats, waar het Weeshuis tot den laatsten December van het jaar 1583 was gevestigd (afb. I).

In het boek van Dr. **PLEIJTE**, „Leiden vóór 300 jaren en thans” wordt op blz. g een beschouwing gegeven over het ontstaan van het oude weeshuis en hierbij wordt vermeld, dat dit gebouw oorspronkelijk uit 4 percelen heeft bestaan. Dit is dus niet juist, want uit het hiervoren omschreven onderzoek is vast komen te staan, dat het gebouw uit 5 huizen bestond (afb. I).

De opeenvolgende eigenaren van deze 5 huizen met aanhorigheden na dezen verkoop zijn tot het jaar 1821 in het genoemde bonboek aangetekend.

Hieruit blijkt dat Professor **ADRIANUS VAN ROYEN** zijn bezit van het 1ste van deze vijf op het weeshuisterrein gelegen huizen gerekend vanaf de Kabeljauwsteeg, op 23 Februari 1749 vermeerderd met den aankoop van het 2de huis, waarbij aangetekend, staat, dat achter dit huis een huis gelegen is, gebruikt als stalling, uitkomende op de Bloemmarkt (thans Boommarkt), terwijl achtereenvolgens het 3de, 4de en 5de huis in eigendom werd verkregen door **ABRAHAM MUSQUETIER** op respect. : 3 Mei/16 Juni 1722, 23 Juni 1722 en 20 Mei 1721. Van het 5de huis staat in een voorafgegane overdracht dd. 8 Januari 1721 beschreven, dat dit huis bestaat uit een huis aan de Breestraat met stalling daarachter (afb. I).

Wij zien uit de omschrijving van de verkopen der percelen genummerd 2 en 5, afb. 1, dat deze huizen stallingen of koets-huizen hadden, welke mede toegankelijk waren aan de zijde van de Boommarkt. Zij dienden voor berging van de paarden en het gerij der bewoners, welke dus tot de welgestelde burgers

hebben behoord. Hoewel deze percelen volgens onze heden-daagse begrippen de geringe breedte hadden van gemiddeld 5,5 m., bleef er tussen de woningen aan de Breestraat en de achtergelegen stallen door de grote terreindiepte van plus minus 45 m., nog een vrij aanzienlijke oppervlakte voor tuinen over. De in het algemeen geringe breedte en grote diepte der toenmalige percelen kan karakteristiek genoemd worden voor de verkaveling tot bouwgrond van de vroeg-Hollandse steden. Veelal werden later bij gebrek aan bouwgrond en mede door het stijgen der grondprijzen van de door vestingwallen omsloten stad, deze tuinen geleidelijk aan volgebouwd.

Uit de vorgenoemde overdrachten aan Professor VAN ROYEN en ABRAHAM MUSQUETIER is dus vastkomende staan, dat het complex van huizen met bijgebouwen en tuinen het gehele terrein van het weeshuis beslaat, dat door VAN DULMANHORST in zijn Chaertbouc in tekening werd gebracht.

Op een kaart van J. BLAEU, gedateerd 1649, voorstellende Leiden in vogelvlucht, is een terrein met een gebouwen-complex ter plaatse van het voormalige weeshuis te zien, waarvan de terreinvorm overeenkomt, zooals ook VAN DULMANHORST dit in zijn Chaertbouc heeft aangegeven. De plaats van het weeshuis op de kaart van BLAEU is nauwkeurig te bepalen door het tellen van het aantal huizen, welke op de kaart van VAN DULMANHORST tussen de Kabeljauwsteeg en het weeshuiscomplex, alsmede tussen dit complex en de voormalige Josefsteeg voorkomen.

De gebouwen van dit complex, gelegen aan de Breestraat, bestaan uit 5 huizen. Dit aantal komt overeen met het aantal huizen, welke zooals hiervoren beschreven is, in 1663 verkocht zijn. Deze verkoop heeft dus plaats gehad 14 jaren na het gereedkomen van de kaart van BLAEU, zodat aangenomen mag worden, dat de hierop afgebeelde 5 huizen aan de Breestraat aan het weeshuis hebben toebehoord en waarschijnlijk ook de oorspronkelijke huizen zijn, waarin het weeshuis tot 1583 gevestigd is geweest (afb. 1).

Onderzoekingen in het weeshuisarchief, ondergebracht in het weeshuis aan de Hooglandse Kerkgracht, hebben te dien aanzien helaas geen resultaat opgeleverd.

Uit de doopboeken van de Ned. Hervormde Marekerk te Leiden blijkt, dat genoemde ABRAHAM MUSQUETIER den

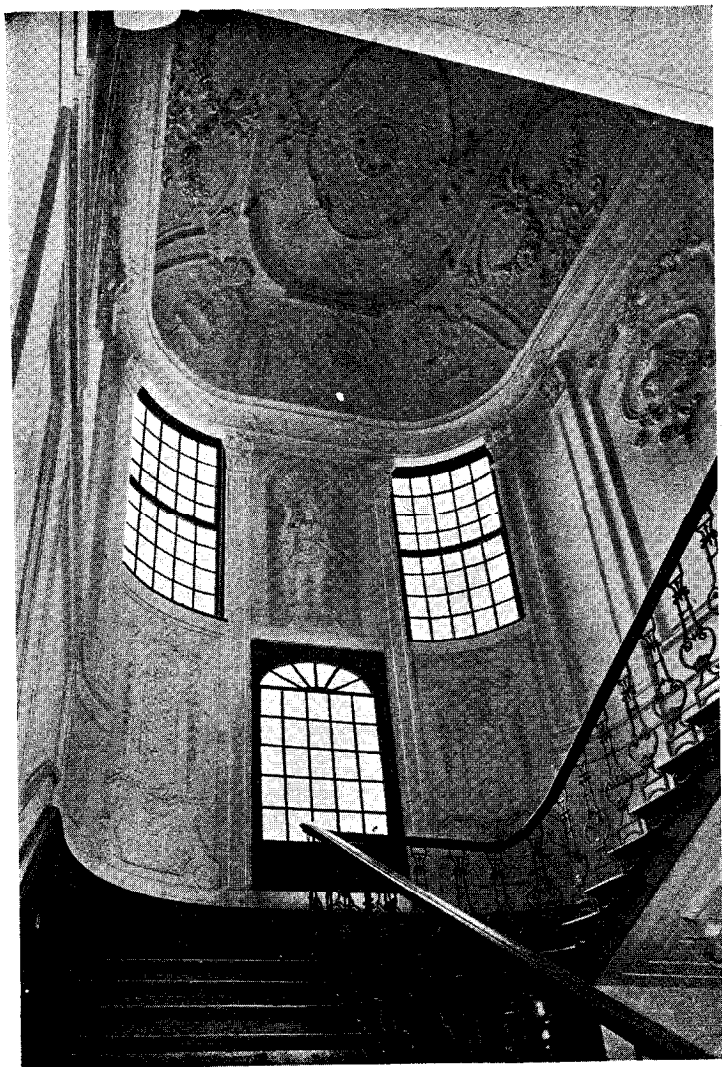
15^{den} Juli 1674 in deze kerk werd gedoopt, terwijl bij zijn ondertrouw te Leiden op den 15^{den} April 1706 staat vermeld, dat hij „Coopman” is, „jongeman van Leyden, wonende op de Oude Singel”. Verder komen we uit de begraafregisters te weten, dat hij te Leiden in de Pieterskerk begraven is in de week van 14-21 October 1730.

Daar het huis, zowel in- als uitwendig vooral wat betreft de behandeling van de raamomlijstingen boven de ingangsdeur en van het stucwerk van de gangen met het trappenhuis de uitgesproken kenmerken draagt van den bouwstijl, welke in het tweede kwart van de 18de eeuw hier te lande de heersende stijl genoemd kan worden en na het overlijden van **MUSQUETIER** in October 1730 bij testament van 7 Juli 1707 dit huis in bezit gekomen is van zijn vrouw, die als weduwe vermeld staande in September 1739 overleden is, mogen wij met grote zekerheid aannemen, dat wij in **MUSQUETIER** den man hebben te zien, die zijn bezit van de hiervoren genoemde percelen nos. 3, 4 en 5 heeft laten verbouwen tot het grote patriciërshuis, met zijn grote tuin en het daarachter gelegen koetshuis, grenzende aan de Boommarkt, waarvan het perceel Breestraat 18 thans het verminkte en gehavende restant is.

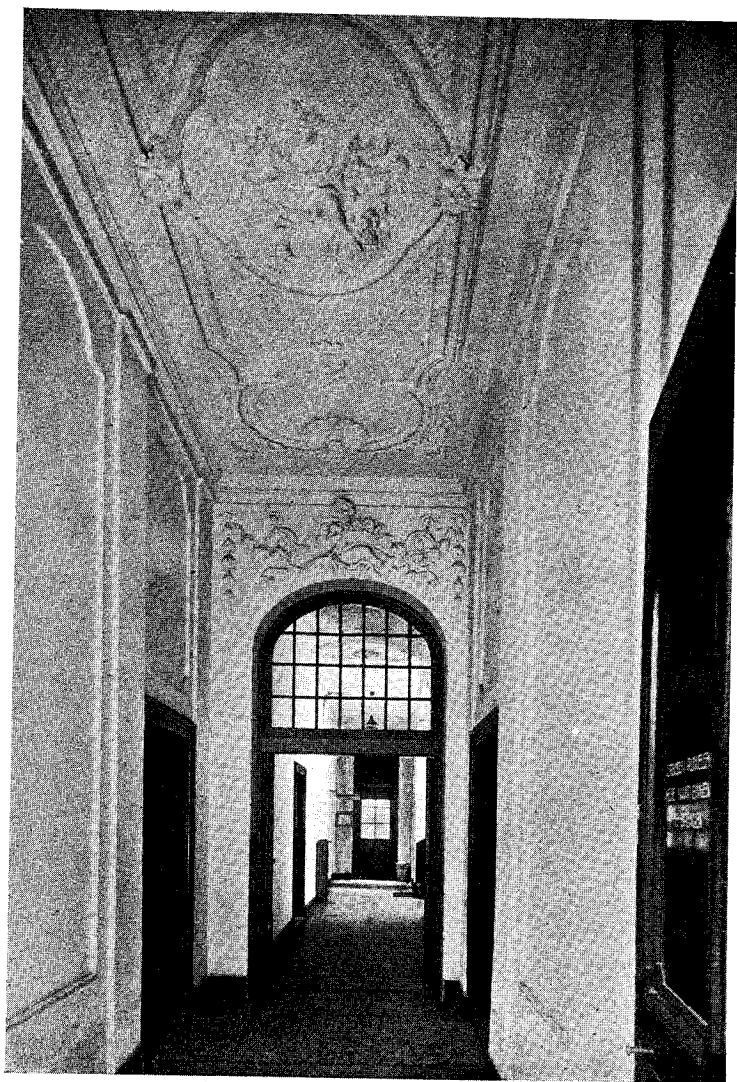
Nemen wij dus aan, dat **MUSQUETIER** de bouwheer is geweest van dit patriciërshuis, dan moet de bouw hiervan hebben plaats gehad tussen 23 Juni 1722, den datum waarop de 3 percelen in zijn bezit werden verenigd, en den datum van zijn overlijden in October 1730.

Ook in de „Geregtsdagboeken”, waarin besluiten en ampliaties van de burgemeesters van Leiden opgenomen zijn, komen geen gegevens voor, welke betrekking hebben op den bouw van dit huis. Merkwaardigerwijze is hierin wel gevonden een besluit van de Burgemeesters van Leiden, waarbij aan **ABRAHAM MUSQUETIER** toestemming wordt gegeven tot het maken van een waterput in de straat voor zijn huis.

Dat wij hier te doen hebben met een huis, dat door samenvoeging van eenige percelen is ontstaan, moge o.a. afgeleid worden uit den niet evenwijdigen stand der muren van de vestibule, terwijl de aansluitende gang die naar het trappenhuis leidt niet in de as hiervan is gelegen. Bovendien zijn de dikteverschillen van deze muren zodanig, dat hieruit

Afb. 4. Trappenhuis Breestraat 18.

Afb. 3. Benedengang Breestraat 18.

het gebruik van steen van verschillend formaat blijkt. Hieruit mag vastgesteld worden, dat dit eertijds de muren van de verschillende percelen zijn geweest, waarin het weeshuis tot 1584 was gevestigd.

Het monumentale, in Lodewijk XIV stijl uitgevoerde trappenhuis met de aansluitende gang en de vestibule, dat **MUSQUETIER** heeft laten bouwen, is tot op heden in zijn oorspronkelijken toestand bewaard gebleven (afb. 3 en 4).

Dat de bouw van het trappenhuis een onderdeel van een verbouwing van bestaande percelen is geweest en het gebouwd is geworden in den tuin of binnenplaats tusschen de voor- en achtergevels van het vroeger meest rechtse der drie door **MUSQUETIER** in bezit verkregen percelen, is nog duidelijk te zien aan het opgaande **muurwerk** met zijn kozijnen, boven de kap van het trappenhuis.

De achterwand van het trappenhuis bestaat uit een zeer lichte constructie van houten stijlen en regelwerk, aan de buitenzijde bekleed met loden platen en aan de binnenzijde met stucwerk behandeld op rietmat en tengels, tot een gezamenlijk ke dikte van 30,5 cm. De ramen in dezen wand hebben een roedeverdeeling met een ruitafmeting van de toen gangbare in het 18ste kwart van de 18de eeuw, zoodat dit de oorspronkelijke ramen zijn, die met den bouw van het trappenhuis zijn aangebracht.

De voor- en achtergevels, die eveneens met deze verbouwing vernieuwd zijn, hebben ongetwijfeld ramen gehad met overeenkomstige ruitafmetingen, die vervangen zijn door de thans aanwezige, vroeg 19de-eeuwse (empire) ramen met hun veel grotere ruiten en elk met een breiden middenstijl (afb. 2). Dit laatste om aan het schuifraam het karakter van stolpramen (draairamen) te geven, waarvan de voor dit raamtype zoo karakteristieke breedte-indeling in tweeën het gevolg is.

De voorgevel is opgetrokken van bruin-paarse baksteen in Rijnformaat (18 x g x 3,8 cm.) met stoot- en lintvoegen, gemiddeld dik 0,5 cm.

De hardstenen plint, reikende tot de onderkanten der kozijnen van den beganen grond, heeft een indeling met lisenen, waartussen onder elk raamkozijn een paneelvormige vulling. Het geheel is afgedekt door een geprofileerden cordonband.

De eenvoudige deuromlijsting met fronton en consoles

is van hout, evenals de beeldhouwde omlijsting van de ramen van de 1ste en 2de verdieping boven den ingang en de frontons van nog drie ramen op deze verdiepingen. Ook de kroonlijst met de dakgoot en de beeldhouwde consoles in Lodewijk XIV ornament zijn van hetzelfde materiaal. Het dak is gedekt met zink en leien.

Vóór den gevel lag oorspronkelijk, zooals op de bijgaande foto te zien is, een bij het huis behorende stoep van hardstenen platen. Het geheel werd afgesloten door een gesmeed ijzeren hek. Stoep met hek moesten in 1925 plaats maken voor den aanleg van een trottoir (afb. 2).

De voordeur is niet de oorspronkelijke. Een oude, in het bezit van den Rijksgebouwendienst zijnde, opmetingsteekening van den voorgevel laat een deur zien, die anders is dan de tegenwoordige. Maar ook deze moet als de opvolgster gezien worden van de deur, die tijdens den bouw c.q. verbouwing tussen 1722 en 1730 aangebracht is.

Het bovenlicht boven de deur zal een raam hebben gehad met snijwerk in den stijl als het overige houten snij- en beeldhouwwerk aan den gevel; ofwel een raam hebben bevat met een overeenkomstige ruitverdeling als de ramen. De middenstijl van het bovenlicht bewijst, dat dit raam terzelfdertijd als de tegenwoordige ramen aangebracht zal zijn.

De vestibule en de gang op den beganen grond hebben een Namensen tegelvloer en plinten van hetzelfde materiaal (afb. 3).

De gestucadoorde wanden van de vestibule worden geleed door lisenen. Tussen deze lisenen bevinden zich vlakke, 3,5 cm. diepe nissen. Boven de tochtput is een stucversiering van guirlandes en een engel met een gevulden bloemkorf. Het middenmedaillon van het rijkversierde stucplafond der vestibule laat een vrouwenfiguur zien met een Mercurius-staf in de hand, een engeltje dat een gevulden geldzak draagt en voorts nog een hoorn des overvloeds. Deze symbolen en attributen van den handel hebben betrekking op het beroep van koopman, dat de bouwheer **ABRAHAM MUSQUETIER** heeft uitgeoefend (afb. 3).

Het eenvoudiger behandelde plafond van de gang bevat eveneens medaillons met schelpmotieven. De gestucadoorde traphalwanden boven de lambrizing worden geleed door

een decoratief opgevatte Korinthische pilasterorde. De twee zijwanden bevatten elk een medaillon met een portret van een Romeins keizer. De achterwand heeft een schelpvormige nis, waarin een beeld voorstellende de voorzichtigheid (een vrouw met een spiegel en een slang) (afb. 4).

Het plafond van de traphal heeft een 1.325 m. hoge koof, versierd met guirlandes, welke koof overgaat in een horizontaal stucplafond, waarin o.m. een medaillon met bloemen en schelpmotieven.

De trap naar de 1ste verdieping en de daarop aansluitende paneellambrizing benevens de gesneden hoofdbaluster en de leuning zijn van eikenhout.

De tussenbalusters zijn van gesmeed ijzer. Door het bladeren van de verflaag is hier en daar verguldsel zichtbaar geworden, waaruit blijkt, dat deze balusters oorspronkelijk ten dele verguld zijn geweest.

De oude binnendeuren van vestibule, gang en traphal zijn van eikenhout (afb. 3).

Na het overlijden van **ABRAHAM MUSQUETIER** in 1730 is het perceel, na 7 maal van eigenaar veranderd te zijn, op 3 September 1821 gekocht door **MARIA CREMER** voor f 11.000; deze is de laatste particuliere eigenares geweest ¹⁾.

De desbetreffende koopakte no. **401**, Leiden no. 131, bewaard in het notarieel archief te 's-Gravenhage (Rijksarchief), beschrijft het huis en de ligging hiervan aldus :

„een huis en erve, staande en gelegen te Leyden aan de Noordzijde van de Nobel- of Breedestraat over de Papengracht, waarachter een koetshuis, stalling en verdere getimmerden, uitkomende aan den Rhijn- of Boommart”.

14 November 1835 is de Staat der Nederlanden eigenaar

¹⁾ De opeenvolgende eigenaren na het overlijden van **ABR. MUSQUETIER**, welke waarschijnlijk voor een deel ook de bewoners zijn geweest, waren volgens het bonboek t.a.p.:

AREND MUSQUETIER, zoon van **ABR. MUSQUETIER**;

20 Dec. 1775 **JOH. IMMERZEEL**, weduwe en erfgename van **AHR. MUSQUETIER** ;

6 Nov. 1778 **Mr. M. C. VAN BEURDEN**;

3 Juni 1790 **Vrouwe LOUISA, THERESIA VAN LILAAR**, weduwe van **Mr. M. C. VAN BEURDEN**;

FRANCISCUS JOSEPHUS VAN LILAAR, wonende te Utrecht;

THEODORUS JAN VAN LILAAR, wonende te Amersfoort;

3 Sept. 1821, **Vrouwe MARIA CREMER**, wonende te Zaltbommel.

geworden voor de som van *f* 15.000.— en staat het perceel geboekt in het kadaster ten name van „s Rijks Universiteit te Leyden” .

Het huis werd bestemd voor ambtswoning van een professor.

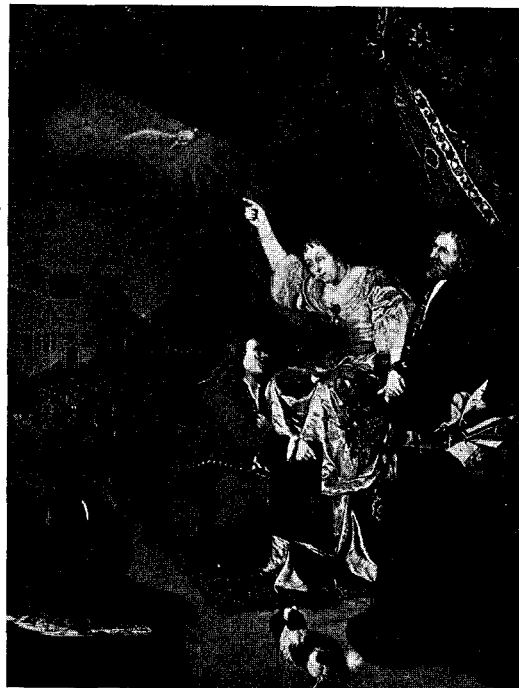
Na den laatstgenoemden datum is het huis niet meer verkocht en is het Koninkrijk der Nederlanden eigenaar van het huis gebleven, ook al is dit enige malen van departementalen eigenaar gewisseld, ten behoeve van de huisvesting van diverse Rijksdiensten en -instellingen.

A. VAN DER VORST, *Architect*

Foto Lichtb. Instit.

Allegorie op zijn vertrek

Cliché Monumentenzorg

Allegorie op zijn terugkeer

JACOB VAN DER SLUYS

H. Geest of Armeweeshuis te Leiden

HOE EEN LEIDSE WEESJONGEN TOT KUNST- SCHILDER BESTEMD WERD

Ouders en opvoeders staan somtijds voor de vraag of een kind dat gaarne en goed tekent, een verdere opleiding in deze richting moet krijgen. Gezien de karige middelen van bestaan, welke, behoudens een enkele gunstige uitzondering, het kunstenaarschap pleegt op te leveren, valt het besluit echter veelal negatief uit. „Beter een kunstenaar verloren dan je hele leven als half mislukt kunstenaar voort te ploeteren, ” zei eens iemand.

Niet alzo de regenten van het Heilige Geest- of **Armeweeshuis** -Kinderhuis te Leiden, toen zij in **1680** hadden te beslissen over de opleiding van de twintigjarige weesjongen **JACOB VAN DER SLUYS**.

De Leidse gemeente-archivaris **RAMMELMAN ELSEVIER**, aan wie wij de verdere bijzonderheden van het leven van **VAN DER SLUYS** te danken hebben (Obreens Archief V, bl. 339), begint zijn mededelingen over deze schilder met de bewering dat **VAN GOOL** ten onrechte aanneemt, dat **VAN DER SLUYS** als Amsterdamse weesjongen tegen een Leidse werd uitgewisseld. In de eerste plaats bericht **VAN GOOL** (Nieuwe Schouburg der Nederl. Kunstschilders, 1, bl. 151) heel iets anders, nl. dat de regenten van het weeshuis hem tot schilder lieten opleiden. Ten tweede rept **VAN GOOL** helemaal niet van een uitwisseling met Amsterdam. Hoe **ELSEVIER** aan dit verhaal, dat hij — ten onrechte — als onjuist bestempelde, kwam, weten wij niet, maar toch moet zijn zegsman, naar hieronder zal blijken, in een zekere zin gelijk hebben gehad, terwijl **VAN GOOL** geen onjuistheid met betrekking tot de opleiding van de jongeman heeft verteld.

Wij danken aan de zeer te waarden liberaliteit van de heer S. **HART** te Amsterdam de thans volgende, aan het Resolutieboek 7 van het Alg. Burgerweeshuis te Amsterdam ont-

leende en voor zich zelf sprekende correspondentie, gevoerd door de regent, notaris Mr. **JACOB VAN DER STOFFE**, neef van de niet onverdienstelijke schilder **JAN JACOBZON VAN DER STOFFE** (1611—1682), voornamelijk bekend vanwege zijn ruitervechtjes.¹⁾

Mijn Heeren,

In het Weeshuys alhier is seeker jongman out ontrent zo jaren, wiens geest op de teycken en Schilderkunst telckens speculeerde, ende met het teyckenen altijd bezig was, waerom de Regenten van 't voors(chreven) Weeshuys (kende daer toe sijn overgroote drift), resolveerden hem de teyckenkunst te laten aanleeren, waer ontrent alsook verders tot het schilderen, hij sich soo wel heeft gequeeten dat daer van een goede verwagtinge is. Maer dewijle sijne meester (genaamt **JACOB TOORNVLIET**) van hier na Amsterdam gaet woonen, ende hij seer gaerne bij hem de schilderkunst verders soude willen aanleeren soo soudén wij (Ued. ?) bij deesen gediensstelijk hebben versogt off de voorseyde jongman voor een jaer a twee in kost en slaapen in Ued. Weeshuys geliefde te onderhouden. Wij sullen hem van kleederen ende toebehooren van dien besorgen, wat Ued. daerover competeert, sullen danckelijk betalen, off andersints (gelijk in voortijden wel is geschied) een weesjongen uyt Ued. Weeshuys bij verwisseling overnemen. Versoeckende dat Ued. daer ontrent geliefden te resolveren, ende ons door den schipper brenger deeser, Ued. resolutie mede te geven dewijle het alsnu Mey is, sulende tselve bij alle occasien danckelijk erkennen. Bevelende Ued. in Godes getrouwe bewaringe. Blijve

Leyden de 30 April 1680.

Ued. Dienstw.

J. **VAN DEN STOFFE** : als mede
Regent ende uyt de naem
van de verdere Regenten
vant Weeshuys alhier.

Reeds twee dagen later komt een antwoord uit Amsterdam, waarin de regenten van het weeshuis aldaar zich bereid

¹⁾ **Zie Leidsch Jaarboekje** 1920, blz. 49.

verklaren de jongeman een jaar of twee in de kost te nemen.

Drie weken daarna moet de jeugdige **VAN DER SLUYS** vertrokken zijn, vergezeld van het volgende schrijven :

Brenger deses, is **JACOBUS VAN DER SLUYS** die Ued. ons hadden geconsenteert in Ued. Weeshuys voor een tijd te logeren, om ondertusschen de schilderkunst bij sijne meester nog verders aen te leeren, bedanckende Ued. voor, hare genome resolutie van hem te nemen, sullende ten eynde van het jaar een reekening van Ued. afwagten, om die als dan te voldoen ofte andersints een weesjongen uyt Ued. huys bij verwisseling aennemen, sulx Ued. gelieven sal.

Bevelende Ued. in Gods bewaringe. Ende blijven

Leyden de 20 Mey 1680

Ued. Geaffect.

J. V. **STOFFE** uyt de
naem van de mede

Regenten van 't Weeshuys
alhier.

Het bovenstaande leert ons, dat de eigenlijke leermeester van **JACOB VAN DER SLUYS** de een twintig jaar oudere **JACOB TORENVLIET** was, die van 1670 tot 1679 in Rome, Venetië en Wenen had verkeerd. Merkwaardig is, dat deze laatste schilder (die overigens van 1686 af lid van het Leidse St. Lucasgilde was) in 1680 zo spoedig naar Amsterdam vertrok en dat de regent **VAN DER STOFFE** blijkbaar zo veel vertrouwen in **TORENVLIET** had, dat hij de weesjongen (bij gebrek aan betere leerkrachten te Leiden ?) met deze liet meetrekken.

Gelijk bekend bezit het Leidse Weeshuis een aantal schilderijen van de hand van **JACOB VAN DER SLUYS**, die helaas echter meer blijk geven van de erkentelijkheid van de weer te Leiden weergekeerde jongeman voor de door de regenten jegens hem betoonde welwillendheid dan van een groot kunstenaarschap. Een groot meester is hij in onze ogen niet geweest ! De tamelijk harde factuur van zijn werk toont duidelijk het verval van de school der Leidse fijschilders. Hadden wij voor enige jaren gedacht in het portret van Mr. **DAVID VAN ROYEN** een redelijk werk van zijn hand in de Lakenhal te hebben, ook deze illusie werd wreed verstoord

door het ontdekken van de signatuur van de werkelijke maker, met name de bekende portretschilder **HIERONYMUS VAN DER MEY**.

Verg. voor de schilderijen **van JACOB VAN DER SLUYS** op het Weeshuis : **VAN MIERIS**, Beschrijving van Leyden, Aangangsels bl. 93*. Een onderzoek in het archief van het Leidse weeshuis leverde niets op, zodat we des te erkentelijker moeten zijn voor de Amsterdamse gegevens.

E. PELINCK

DE BRANDSPUIT VAN DE WEESBURGERS IN 1775.

Tegenwoordig als er brand gemeld wordt, rukt de brandspuit uit gevolgd door de autoladderwagen bemand met 11 manschappen in totaal. Zoals uit onderstaande opgave blijkt, waren voorheen voor de bediening van een handspuit nodig 62 weesjongens met 4 suppoosten en 5 brandmeesters.

Oudere Leidenaren herinneren zich nog dat, als de brandspuit van het Weeshuis uitrukke, de bemanning bijna altijd terugkeerde met ontplooiide vlag, omdat de Weesburgers weer de eersten waren geweest die water gegeven hadden en de daarvoor bestemde premie verdiend hadden. (Zie Leidsch Jaarboekje 1922 Dr. A. BEETS).

1775 Tot de Brandspuit W. & A. ¹⁾ behoort de
Junij volgende Manschap Als 5 Brandmeesters

BARTH v. GROENEVELD
HUBERT VAN ROMBURG

CHR. LOOIJ
PIETER v. STELLINGWERF
GERARDUS VAN ROIJEN

4 Supoosten

E. LANGENDI JK
JOHANNES WITMANS

ABRAM MONTFOORT
ANDRIES FASSEUR

4 man aan de Spuit-pijp

JAN MEULVELD
PIETER VAN RIJN

CORNELIS VAN DAM
SAMUEL WIJSMAN

4 tusschen de spuitpijp en Perspomp

JAN BRAKEL
TEUNIS DELSEN

CRIJN PELT
DIRK MIDDELHOF

¹⁾ W. & A. is : Weeshuis en Armekinderhuis. W. het bekende Weeshuis aan de Hooglandse Kerkgracht dat in 1774 verenigd werd met het Armekinderhuis aan de Middelweg (thans Kaasmarkt). Nadat het gebouw geruime tijd als Invalidenhuis had dienst gedaan, werd het in 1913 afgebroken.

2 Woelders

JAN VAN ALPHEN

PIETER SITMANS

1 Zakke-drager

JOHANNES DE BRUIN

24 man aan de Perspomp

JACOB^S DOUWES
CORN^S VAN BEEK
PIETER COZIER
WILL V. D. SLUIS
ELISA DIÏNET
HUIB^T V. D. LINDEN
JACOBUS VAN DORP
IZAK GRISSING
PHILIP DE BLAAUW
EVERT W OWTTERSE
BEN JAMIN ROZÉ
WILLEM NOLLE

JAN DE BEIJ
MAARTEN DE MUNNIK
CORNELIS SCHOLTZ
ABRAM BOSKOOP
JAN BEDEUX
DIRK GODEFROO
HEND^K SYEVELMAN
JAN SEGIJN
JAN KASTELEN
JAN HENSEN
GT SCHIPAANBOORD
WILLEM VAN HILST

11 tusschen de Perspomp en aanbrenger

EVERT DE BRUIN, woelder **PIETER BANKEMAN**
CASPER PITTENAAR, zakken- **JACOBUS WIJSMAN**
drager

JAK^S MENI JN
JAN DE MAN
PIETER LA FEBRE

FERDINANT ROUS
DIRK MEULEVELD
MATHIJS SCHIPAANBOORD,
woelder

JAKOBUS BRAKEL, zakkedrager

16 man aan den aanbrenger

IZAK V. KLAVEREN
IZAK FRANKHUIZEN
MAARTEN V. D. PELT
JAN VAN KAMPEN
JAN DE WEKKER
CORNELIS SCHOP
CORNELIS DISSELDORP
CLAAS SERSEL

PIETER KNAAP
LAMB. KOLET
JACOB^S OVERDUIN
ARNOLD^S V. D. KUNST
JOH^S VAN RIET
CLAAS VAN RIET
JACOB^S DIRK SCORZON
CHISTOFFEL BROOMANS

29 van de Kerkgraft

33 van de Middelweg

62 Weeskinderen

Gereedschappen der Brandspuit in de 3 zakken

- 2 zuigers
- 2 ijzere haaken, om de zuigers te ligten
- 6 kopere koppel-banden, voor de zijldoekse buis
- 3 dito banden voor de leere slang
- 6 leere Ringen voor den aanbrenger
nog enige bosjes leere ringen
- 15 bosjes woeltouw voor de zijldoekse buis & leere lappen
- 6 bosjes pekdraad
- 12 vierkante leere lappen
 - 2 knipmessen
 - 2 ijzere hamers
 - 2 nijptangen
 - 2 platte borstels
 - 2 ijzere haaken met de lijnen

Inventaris Weeshuis XII 935

F. A. LE POOLE

A FORTNIGHT IN HOLLAND

door H. M. ILLINGWORTH met photo's door F. ILLINGWORTH

Mijn vader L. G. LE POOLE ¹⁾ vertoefde van 1867 tot 1870 in Bradford, Yorkshire om zich te bekwamen voor de hem wachtende taak van firmant van de fa J. & A. LE POOLE ²⁾. Hij knoopte daar een hechte vriendschap aan met Mr. FRED. ILLINGWORTH, die in de voorzomer van 1884 met zijn vrouw gedurende een paar weken bij mijn ouders, die toen op Gerecht nr. 10 (thans Federatiehuis) woonden, logeerden. Na hun thuiskomst schreef Mrs. ILLINGWORTH een reisbeschrijving, getiteld „A Fortnight in Holland”, die met talrijke foto's door haar man werd geïllustreerd en in Engeland in druk verscheen. Vertaald ontleen ik hieraan het navolgende :

„In Rotterdam troffen wij de heer LOUIS LE POOLE, die ons tegemoet gereisd was en tezamen zetten wij onze reis voort naar Leiden, waar wij enige tijd zouden doorbrengen.

Onze indruk was al dadelijk prettig en die zou nog versterkt worden gedurende ons verblijf.

Wij reden direct naar de woning van onze vriend, een echt oud Spaans ³⁾ huis met licht geschilderde kozijnen en groene blinden, alles zo glimmend mogelijk. Een net dienst-meisje met een keurig schoon japonnetje en een geplooid mutsje deed open en begeleidde ons door een lange schone gang met veel licht geverfde deuren aan weerszijden, alles echt Hollands. De hoeveelheid lichte verf, die in Holland gebruikt wordt, moet enorm zijn. Al dat lichte was eerst wel een beetje pijnlijk voor onze Engelse ogen en het deed weldadig aan uit te rusten in de gezellige kamer met grote

¹⁾ LODEWIJK GERARDUS LE POOLE (1848—1908), gehuwd met CHARLOTTE DOROTHÉE MARIE DE VRIESE (1847—1928).

²⁾ De fa J. & A. LE POOLE, opgericht in 1680, was gevestigd aan de Garenmarkt. In de fabriek werden uitsluitend wollen stoffen, grotendeels voor export, vervaardigd. De zaak ging steeds van vader op zoon over, tot ze na de dood van de laatste firmant, S. J. LE POOLE L. GZN., die in 1931 overleed, werd opgeheven.

³⁾ Waarom het huis Spaans genoemd wordt is niet duidelijk.

GERECHT. (Links No. 10)

Foto F. Illingworth

GERECHT 10. (Achterzijde)

Foto F. Illingworth

openslaande ramen, die uitkwamen in een heerlijke grote tuin. Hier werden wij hartelijk ontvangen door DOROTHÉE LE POOLE en trachtten vriendschap te sluiten met haar drie aardige kinderen, SAMUEL, JOHANNA en FRANÇOISE, maar omdat zij geen Engels kenden en wij geen Hollands, moest onze conversatie gevoerd worden door gebaren.

Onze vrienden ontvingen ons met oprechte vriendelijkheid en waren vastbesloten, dat wij een goede indruk van hen en van hun land zouden meenemen. Wij waren verbaasd zoveel mooie bomen te zien, want Leiden is bijzonder rijk aan geboomte, aan beide zijden van de grachten en op de buitenplaatsen in de omgeving. Wij bemerkten maar heel weinig van een onaangename lucht van de grachten, maar misschien is dat later in het jaar erger. De reinheid, die betracht wordt in en buitenshuis, mocht ook wel een beetje op de straten toegepast worden, want deze zijn somtijds erg slordig door blaren van groenten en ander afval. Het boenen van de huizen, zowel van binnen als van buiten, lijkt zonder eind en de Hollandse dames blijven verslaafd aan werken in de keuken en in de huishouding, zelfs als het helemaal niet nodig is. Zij doen liever te veel en de dienstboden te weinig volgens onze begrippen, b.v. kopjes wassen, wat de meeste, zo niet alle Hollandse dames zelf doen, zou toch zeker door het dienstpersoneel gedaan kunnen worden, althans als er gasten zijn. De eerste keer, toen het dienstmeisje een theestof binnen bracht en die naast haar mevrouw neerzette met een ketel er boven op vond ik dat grappig. Maar ik zag al gauw hoe nuttig het was en hoe heet de thee op deze manier bleef. Eens zag ik, hoe een dame een klein bakpannetje nam en een ei naast zich bakte, een deel van de kokerij, dat, naar het mij leek, beter in de keuken gedaan had kunnen worden.

31 Mei. DOROTHÉE nam ons 's morgens mee naar de voornaamste straten en naar de bloemarkt. Wij keken op onze wandeling vooral naar de mensen, want de klederdracht van sommigen was merkwaardig, vooral van vrouwen uit de omliggende dorpen, die naar de markt kwamen. De visvrouwen dragen witte mutsen en daar bovenop grote gele strohoeden, aan beide zijden naar de hoogte gebogen. Anderen, meer bemiddelden, dragen gouden hoofdijsers in de vorm van een nauwsluitende helm, met kostbare

stenen ingelegd, waarover heen kanten kapjes, wat heel mooi staat, maar zij bederven alles grondig door er boven op een hoed te dragen, versierd met veren en bloemen.

Daarna werden wij in de fabriek der firma **LE POOLE** rondgeleid, waar lichte stoffen worden geweven, voornamelijk bestemd voor China. Deze fabriek is ruim 200 jaar in de familie **LE POOLE**. Het proces omvat het wassen, kammen en spinnen van de wol en tevens weven en verven van de stoffen. Wat ons dadelijk opviel, was het langzaam lopen van de machines, terwijl wij gewend zijn aan de grote snelheid in onze noordelijke fabriekssteden. Alles scheen heel zorgvuldig gedaan te worden ; er werkten geen vrouwen. Er schijnen wel vrouwen en meisjes boven 12 jaar in sommige bedrijven te werken, maar die behoren tot de armste klasse.

Het was ons een voorrecht kennis te maken met de zuster van **DOROTHÉE** mejuffrouw **DE VRIESE** ¹⁾, die heel veel belang stelt in het wel en wee van de fabrieksmeisjes. Zij houdt met enige andere dames avondschool om deze meisjes op te voeden en te ontwikkelen, tweemaal per week en eenmaal voor fabrieksjongens. Het werk door haar begonnen neemt zo toe, dat meestal 150 meisjes en 40 jongens de school bezoeken. Zij leren lezen, schrijven, rekenen, zingen en de meisjes ook naaien. Zoals mejuffrouw **DE VRIESE** ons vertelde is het haar doel zielen te winnen voor Jezus Christus en de meisjes geschikt te maken voor de maatschappij.

Na de lunch begeleidde de heer **SAMUEL LE POOLE** ²⁾ ons naar de omvangrijke en kostbare Bibliotheek, waar de vriendelijke bibliothecaris, die goed genoeg Engels sprak dat we hem konden verstaan, ons vele zeldzame exemplaren liet zien en waar de heer **LE POOLE**, die rechten gestudeerd heeft en daarin is gepromoveerd en zelf een liefhebber van boeken is, ons veel uitlegde. Wij gingen daarna naar het Chemisch Laboratorium der Universiteit, waar **FRED** ³⁾ veel belang stelde in de prachtige instrumenten.

Later zagen we het Academieggebouw met de portretten van vele beroemde geleerden en ook enige geestige, kunstige

¹⁾ M. A. DE VRIESE (1835—1912).

²⁾ Mr. SAMUEL LE POOLE (1834—1891), broeder en medefirmant: van L. G. LE POOLE, gehuwd met ANNA PETRONELLA MULDER (1838—1903).

³⁾ De heer ILLINGWORTH.

tekeningen op de wit gekalkte muren, die goed bewaard zijn gebleven en door bekwame doch ondeugende handen zijn gemaakt ¹⁾). De Universiteit is gesticht in **1575** en wordt als de voornaamste van Nederland beschouwd. **BOERHAAVE**, **GROTIUS**, **DESCARTES**, **ARMINIUS**, **LINNAEUS** en **SCALIGER** ²⁾) waren er hoogleraar en **GOLDSMITH** ³⁾) studeerde er.

De volgende dag was Zondag ; we gingen 's morgens naar de Doopsgezinde kerk. De heer **LOUIS LE POOLE**, die diaken is, nam **FRED** mee, en ik zat met **DOROTHÉE** in een bank. Het gebouw is uiterst eenvoudig met witte muren en zal 's winters wel heel koud zijn, hoewel een oude vrouw rond gaat onder de kerkgangers en hun vraagt of ze een warme stoof willen hebben. Bij het binnenkomen was ik verbaasd de mensen te zien spreken en plaatsen zoeken in de banken of rijen stoelen, terwijl er een man voor een lessenaar uit de Bijbel stond voor te lezen. Ik verbeeldde me, dat de dienst was begonnen, maar dat was niet zo. Hij las eenvoudig tot iedereen zat, zoals bij ons op het orgel gespeeld wordt. Toen kreeg ik met **DOROTHÉE** een plaats in een bank in het midden van de kerk, waar alle dames zaten en had het genoeg **FRED** in de verte bij de diakenen te zien. De mannen zitten in banken om de vrouwen heen, wat mij nogal ergerde. Ik had zo het gevoel, alsof er op ons gepast moest worden. Het orgel klonk wel goed, maar het zingen was slecht en langzaam. De vrouwen blijven steeds zitten tot de zegenbede, maar de mannen doen wat zij willen, zitten of opstaan; dat verschil deed mij onaangenaam aan. Het zou eerbiediger geweest zijn als iedereen tegelijk opgestaan was en tegelijk zijn plaats weer had ingenomen. Natuurlijk kon ik geen woord van de dienst verstaan, maar ik kon een glimlach niet onderdrukken, toen ik **FRED** uit alle macht mee zag zingen.

's Zondags na de lunch worden er veel visites gemaakt bij familie en goede kennissen, zo gingen wij een bezoek brengen bij de heer **SAMUEL LE POOLE**, waar wij verscheidene be-

¹⁾ Kennelijk de toen nog oorspronkelijke tekeningen van **VICTOR DE STUERS** langs de „Gradus ad Parnassum”.

²⁾ De grote Zweedse bioloog is in werkelijkheid geen hoogleraar te Leiden geweest, evenmin als **HUGO DE GROOT** of **DESCARTES**, terwijl **SCALIGER** niet als professor doch als Decus Academiæ werd betiteld.

³⁾ **OLIVER GOLDSMITH** (1728-1774) de bekende dichter en schrijver o.a. van *The Vicar of Wakefield*, verbleef in Leiden in 1754.

zoekers aantreffen en voorgesteld werden aan die familieleden, die wij nog niet eerder ontmoet hadden onder wie ook de pas gehuwde dochter en haar man luitenant **VAN OORDT**¹⁾, een officier in het Nederlandse leger. De meeste mensen die wij ontmoetten waren lang en knap, terwijl wij ons voorgesteld hadden, dat de Hollanders over 't algemeen klein en dik waren. Wij hadden ons daar blijkbaar in vergist, want wij maakten kennis met verschillende soorten mensen, die allemaal bepaald knap van uiterlijk waren.

Tijdens ons bezoek maakte **FRED** twee fouten. Ten eerste door van zijn stoel op te staan en die dadelijk aan een dame aan te bieden. Maar hij werd gekscherend terecht gewezen. Het is namelijk niet beleefd iemand een warme stoel aan te bieden. Daarom deed hij later zijn best om zijn eigen stoel te houden en naar een ongebruikte om te zien, als er een nodig was voor een dame. En ten tweede, toen hem een glas wijn werd aangeboden, antwoordde hij : „Dank U” en daarom kreeg hij niets, want enkel „dank U” betekent altijd een weigering. Dat deed hij gedurig, tot ieders vermaak.

Na ons gezellig bezoek bij deze vriendelijke familie, wandelden wij naar de beroemde Burcht. Men heeft daarvan een prachtig uitzicht op Leiden en de mooie gebouwen, zoals het Stadhuis, de **Markthal**²⁾, St. Pancras- en St. Pieterskerk. Daar het mooi weer was, was iedereen uit en wandelde in zijn of haar Zondagse kleren ; het viel me op dat bijna alle winkels gesloten waren. De Burcht is een heel oude vesting op een kleine heuvel. Alleen de buitenste muren bestaan nog ; ze zijn heel dik en goed bewaard gebleven.

Van Leiden uit gaan veel trams, zowel paarden- als stoomtrams, naar de omringende plaatsen en zo gingen wij 's Maandagsmiddags met een stoomtram naar een dorp, **Ende Geest**³⁾ geheten, waar heel veel buitenplaatsen zijn. Deze tram heeft 1ste- en 2de klasse coupé's, gescheiden door een glazen deur. Wij zaten 1ste klas en door de ruit zag ik een kleine jongen, die in zijn ene hand een sigaar had en in zijn andere een stuk snoepgoed, waaraan hij beurtelings sabbelde. Ik was bang,

¹⁾ De latere Generaal **HERMANUS LUBERTUS VAN OORDT** 1857—1935. Hij huwde **ANNA LE POOLE** in 1883.

²⁾ Waarschijnlijk is de **Saaihal**, thans Lodewijkskerk, bedoeld.

³⁾ Kennelijk Oegstgeest.

dat het hem slecht zou bekomen, maar het scheen best af te lopen.

's Avonds hadden wij onze eerste ondervinding van een Hollands souper. De gasten kwamen om half negen ; de stoelen waren met zorg om de tafel in de voorkamer geschikt ; vooraf was bepaald wie er op elke stoel zou zitten en geen ander. Toen wij allemaal gezeten waren werd er wijn en gebak gepresenteerd. Het gesprek was algemeen en ter ere van ons werd er meest over Engelse gebruiken en gewoonten gesproken. Enige dames en heren maakten een beetje muziek. Het geheel leek ons vrij stijf en vormelijk. Om 10 uur begon het souper. Sommige spijzen waren heel lekker, andere konden wij eerst minder appreciëren, b.v. gesneden koude, rauwe, gerookte zalm. Hollanders kunnen heel goed koken, vooral groente, en hun koekjes en taartjes zijn verrukkelijk. Ten slotte kregen de heren sigaren ; dat was het sein voor de dames om haar handschoenen aan te trekken en voor een van de gasten om gastheer en gastvrouw dank te zeggen voor de vriendelijke ontvangst. Een dienstmeisje bracht de mantels van de dames en wij wensten elkaar „Good night”.

Ongelukkigerwijze was ik verhinderd de volgende dag naar Haarlem te gaan, zoals het plan was. Daarom gingen de heer **LE POOLE** en **FRED** naar Katwijk, enige mijlen van Leiden gelegen, om de talrijke sluizen, verlaten en dijken te zien, die verhinderen dat de zee het land te ver binnendringt en zo vele steden en dorpen overstroomt, waardoor deze in vroegere tijden veel te lijden hebben gehad.

De volgende dag gingen wij per trein naar Den Haag.

De 5de Juni : 's Morgens gingen wij naar de botanische tuin, waarvan de vader van **DOROTHÉE**¹⁾ vroeger directeur was geweest. De tuin en de kassen waren heel mooi, maar veel kleiner dan in Kew. Vooral waren we verrukt over een prachtige treurbeuk, waar **FRED** een foto van maakte.

's Middags gingen wij eerst naar de vroegere Lakenhal, die tot museum is ingericht, waar veel te zien is van oudheden uit de 14de eeuw en ook zeer veel dat van de Spanjaarden uit de tijd van het beleg van Leiden in 1574 afkomstig is. De Universiteit is het jaar daarna gesticht.

Daarna bezochten wij het oude Stadhuis, waar de heer

¹⁾ Prof. W. H. DE VRIESE 1806—1862

SAMUEL LE POOLE, die raadslid is, ons rondleidde. Het enige zeer belangrijke is wel een heel mooi oud wandtapijt. Aan de stadhuistoren is ook nog een oud gebruik verbonden. Iedere nacht om 12 uur gaat de torenwachter, die altijd boven in de toren is, rond en blaast een wijsje op zijn hoorn. Van beneden af maakt het een heel typisch effect ; eens hadden we het genoeg en die zonderlinge muziek te horen toen wij 's nachts naar huis wandelden. Maar als er brand is, dan hangt diezelfde torenwachter een lantaarn op in de richting, waar de brand is.

6 Juni : Wij bezochten het Museum van Oudheden, waar wij rondgeleid werden door een vriend van de heer **SAMUEL LE POOLE**, een vriendelijke oude heer ¹⁾ die zeide, dat hij ons de Egyptische afdeling zou laten zien ; dat deed hij altijd aan Engelsen, want die hadden er een bijzondere belangstelling voor. Hij vertaalde een paar heel oude zeldzame inscripties en verklaarde het gebruik van vele huishoudelijke voorwerpen. Sommige hiervan zijn wel 3000 jaar oud. Wij waren erg dankbaar, dat iedereen zo welwillend was ons alles zo duidelijk uit te leggen. Van het museum gingen wij naar de Zeevaartschool en werden daar vriendelijk ontvangen door de directeur de heer **DE GOEJE**, die ons door alle schoollokalen, slaapzalen, eetzaal, keukens en provisiekamers leidde, alles even schoon. Alle jongens zagen er even gezond en opgewekt uit.

De heer **DE GOEJE** wilde ons een roeitocht laten maken op den Rijn in hun lange boten met een volledige bemanning van keurig uitzierende matrozen, welk genoeg wij echter niet konden aannemen, daar wij moesten gaan dineren bij de familie **LE POOLE** op de Garenmarkt, waar wij enige genoeglijk ke uren doorbrachten en luisterden naar piano- en vioolspel en zang.

8 Juni (Zondag) : Daar wij al eerder een dienst in de Hollandse kerk hadden bijgewoond en er geen woord van begrepen, bleven wij rustig thuis. Na de lunch ging alles wat „elite” van Leiden was naar een roeiwedstrijd tussen studenten en officieren. Daar wij weinig voelden voor dat soort

¹⁾ De toenmalige Directeur van het Museum van Oudheden, Dr .C. LEE-MANS.

vermaak bleven wij thuis, waar wij bezoek kregen van de heer en mevrouw **SAMUEL LE POOLE**.

's Avonds dronken wij thee bij mejuffrouw **DE VRIESE** en ontmoetten daar een heel aardige dame van goede familie met innemende manieren, mejuffrouw **CORA DE BRUYN KOPS**.¹⁾

De volgende morgen deden wij boodschappen en namen een kijkje in Zomerzorg. De tussenpozen werden iedere dag gebruikt door **FRED** om foto's te maken van de voor-naamste gebouwen en grachten, maar de mensen op straat waren soms erg lastig. Later gingen wij naar een plaats enige mijlen buiten Leiden, Wassenaar geheten, waar het paleis is van wijlen Prins **FREDERIK**, mooi gelegen in prachtig geboomte.

's Avonds gingen wij naar de heer **SAMUEL LE POOLE** om zijn 50te verjaardag mede te vieren.

10 Juni : In de namiddag vertrokken wij naar Amsterdam. De reizigers logeerden hier bij de met de familie **LE POOLE** bevriende familie **DE CLERCQ** op de Herengracht.

„In Leiden teruggekeerd vertrokken we de volgende dag naar Engeland na een van de genoeglijkste uitstapjes, die we ooit gemaakt hebben.

Wij hadden het geluk gehad bij vrienden te logeren en zo veel meer van het echte leven in Holland mee te maken dan wanneer men in hotels logeert. Er is veel dat wij gaarne zouden willen navolgen van dat gezellige Hollandse leven ; hun tevredenheid en hun volharding zijn merkwaardig.

Toen we huiswaarts reisden over de Moerdijkbrug naar Vlissingen waren wij echt onder de indruk dat wij afscheid hadden moeten nemen van dat wat zonderlinge, nette, schilderachtige vlakke landje en de vele goede vrienden, die wij ontmoet hadden.”

F. A. **LE P.**

¹⁾ Dochter van W. G. **DE BRUYN KOPS**, Secretaris van Curatorea (1868—1885).

DE LEIDSE MONUMENTEN 1)

DE VERANDERINGEN IN HET STADSBEELD GEDURENDE DE JAREN 1946 EN 1947

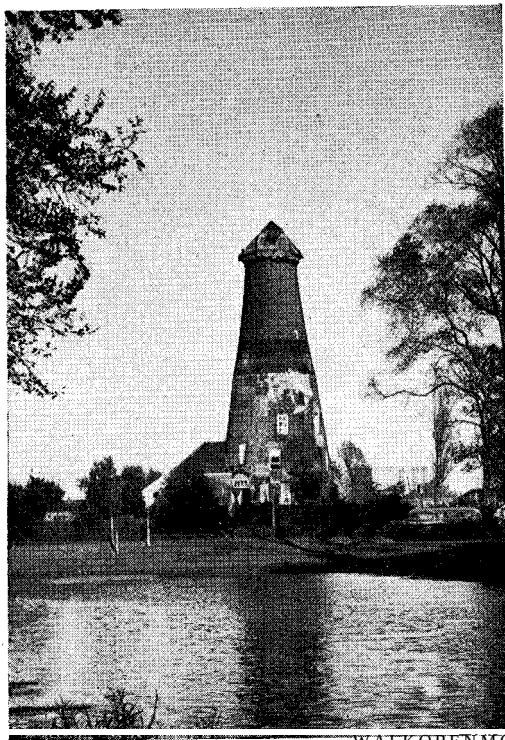
De sedert vele jaren door de Vereniging Oud-Leiden gevoerde actie tot behoud en herstel van het oude stadsschoon gaat meer en meer, mede dank zij de levendige belangstelling van de zijde van de Dienst der Gemeentewerken, tastbare resultaten opleveren. Bij vele huiseigenaren heeft het inzicht omtrent herstel en restauratie van de gevels van hun panden van lieverlede een wijziging in gunstige zin ondergaan.

Bij het opstellen van de Gemeentelijke Monumentenlijst — welk werk gestadig vordert — bleek in de ruim 30 jaren, welke zijn verlopen sedert het vaststellen van de Voorlopige Lijst der Ned. Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel III Zuid-Holland, dat bijna 50 gevels van kunsthistorische waarde zijn verdwenen. Het is dus van groot belang, dat de nog overgeblevene zoveel mogelijk behouden blijven, waartoe voortdurende waakzaamheid wordt vereist.

Tegenover dit verlies staat evenwel de aanwinst van enige gevels, welke door ontdoen van pleisterlagen en herstel in gevoegd metselwerk het stadsbeeld thans verfraaien. Ook werden enkele fraaie gevels in 1946 en 1947 gerestaureerd.

De restauratie van de gevel Oude *Singel* 58 is een belangrijke verbetering. Het bovenstuk van deze fraaie laat-17de eeuwse gevel in Vingboonsstijl, moest in 1945 wegens bouwvalligheid worden afgebroken. Door Gemeentewerken werd een restauratieplan opgesteld, hetwelk onder toezicht van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg en met steun van de Directeur van de N.V. J. SCHELTEMA JANSZON, de heer H. J. P. WASSENAAR, kon worden uitgevoerd. Een fout, welke oorspronkelijk bij de vroegere bouw was gemaakt bij het opstellen der zandstenen vleugelstukken, kon thans worden hersteld. Beide ovale blindvensters werden wederom

1) Dertiende vervolg.

WALKORENMOLEN

In verval (1 November 1946).

„DE VALK”

Foto's G. van der Mark

Na herstel (1 October 1947).

Foto: G. van der Mark
Burchtheuvel met toegangshek

Foto : Jonker
Gevel Oude Singel 58

Foto : G. van der Mark
, Gevel Nieuwe Rijn 28

van glas-in-loodramen voorzien. Vervanging van de houten kroonlijst door een zandstenen segment of tympaan (in de geest van de beide tweelinggevels *Rapenburg* 29 en 31) bleek door materiaalgebrek helaas niet mogelijk.

Het eenvoudige halsgeveltje *Rapenburg* 101 bleek achter de pleisterlaag te bestaan uit handvorm-rijnsteen van ongemeen fraaie rode kleur. Dank zij de medewerking van de Directeur van de N.V. v/h. R. M. **BEUTH & Zn.**, Dr. S. **TH. HOLST WEBER**, kon deze gevel in vrijwel oorspronkelijke staat worden hersteld. Van de belendende gevel, *Rapenburg* 99, kwamen bij deze werkzaamheden, door het afvallen van bepleistering, enkele zandstenen gevel-hoekblokken bloot, welke opnieuw werden bepleisterd. Verwacht kan worden, dat zich achter de pleisterlaag de resten van een interessante gevel bevinden.

De gevel van de apotheek **HERDINGH EN BLANKEN**, *Hogewoerd* 171, werd gerestaureerd en opnieuw gevoegd ¹⁾.

De eenvoudige halsgevel *Nieuwe Rijn* 104, eigendom van de fa. W. **DEN HEETEN & Zn.**, werd opnieuw gevoegd. Tevens werd de verminkte top in de oorspronkelijke staat opgemetseld. Bij deze gelegenheid bleek, dat van de trapgevel *Nieuwe Rijn* 101 de bovenste trap was verwijderd en vervangen door een afdekking in zink. Naar wij hopen zal deze, uit 1918 daterende verminking, spoedig worden hersteld.

De eenvoudige lijstgevel *Oude Rijn* 21 werd opnieuw gevoegd.

De gevel van het pand *Nieuwe Rijn* 28 ²⁾, eigendom van de heer S. P. **WIELINGA**, werd van de pleisterlaag ontdaan en volledig gerestaureerd als bakstenen gevel. Het pand is thans een sieraad voor de *Nieuwe Rijn*.

Het lag aanvankelijk in de bedoeling de gevel van het pand *Breestraat* 108a, eigendom van de heer A. A. H. en mejuffrouw J. H. **WIJNNOBEL**, opnieuw te bepleisteren.

¹⁾ Oorspronkelijk was de apotheek van **HERDINGH** gevestigd in het pand *Hogewoerd* 143, toenmaals met een fraaie trapgevel. Bij de bouw van de textielfabriek v/h. **VAN WIJK & Co.** werd het pand afgebroken en in 1911 verhuisde, met de apotheek, het bovenlicht (aloëplant) naar nr. 171. Het oude deurkozijn was echter iets breder dan het tegenwoordige, zodat de kanten van het bovenlicht werden versmald, hetgeen duidelijk waarneembaar is.

²⁾ Vroeger het woonhuis van Burgemeester M.r. F. **WAS**.

De eigenaren waren bereid mede te werken tot restauratie van deze gevel, hoewel de toestand daarvan, na verwijdering van de pleister niet meeviel. Vermoedelijk betreft het hier een vroegere trapgevel, welke, gezien de nog aanwezige hoek-aanzetstenen en de soort baksteen, minstens 300 à 350 jaar oud kan zijn. Het geveldeel van de tweede verdieping bleek later te zijn opgemetseld van een andere baksteensoort. De onderpui was dermate verminkt, dat werd besloten dit gedeelte opnieuw te doen bepleisteren.

Deze is de eerste schoongemaakte gevel aan de Breestraat ; het is te hopen, dat andere spoedig volgen.

Het woonhuis *Breestraat 125*, waarover indertijd de heer Ir. G. L. **DRIESSEN** een verhandeling schreef, is thans een café-restaurant geworden. Hoewel dit op zichzelf is te betreuren, komt aan de eigenaresse een woord van lof toe voor de prijszenswaardige wijze, waarop het pand, in overleg met Monumentenzorg en Gemeentewerken is hersteld.

Tijdens het uitvoeren van een kleine restauratie in de op het peil van de binnenplaats liggende kelderruimten van het Gemeenlandshuis van Rijnland, *Breestraat 57/59*, bleek een tegen het gewelf liggende boog na verwijdering van de witkalk, te bestaan uit fraai metselwerk. De boog werd hersteld en vormt nu met zijn bemetseling van donkerrode, zorgvuldig versneden baksteen een mooi contrast met het gewitte gewelf.

In dezelfde kelderruimte werd door het verwijderen van de lagen witkalk de vroegere functie teruggevonden van een **vóórdien** onbekend venster in een der muren, welke vóór het optrekken van de achterbouw nog buitenmuur was. Het fraai zandstenen lijstwerk kwam voor de dag, terwijl de ijzeren tralies werden zwart geverfd. In de muur van de kelderruimte, welke tot 1604 de buitenmuur vormde van de grote- of rechtzaal, werden van twee oude vensteropeningen eveneens de zandstenen lijsten voor de dag gebracht en het ijzeren traliewerk zwart geverfd. Duidelijker blijkt nu, dat men met een voormalige buitenmuur te doen heeft.

Ten slotte werd het oude eikenhout van deurlijst en boog in de kelder van witkalk ontdaan.

Na ruim 20 jaar gevoerde actie kwam de restauratie van de *Molen „de Valk”* in het najaar 1947 tot stand. Onze enige overgebleven walkorenmolen prijkt thans weder in volle

luister ¹⁾). Inwendig dienen nog verbeteringen te worden aangebracht, welke naar wij hopen in 1948 tot stand komen.

Een der hardstenen stoeppalen voor het woonhuis *Pieterskerkhof* 38, eigendom van Mr. A. VAN DE SANDE BAKHUYZEN, werd door aanrijding vernield. Op de Stadswerf was een gelijksoortige oude paal aanwezig, welke, na overeenkomst met de eigenaar, door de Dienst der Gemeentewerken ter plaatse werd opgesteld.

Twee van de vier stoeppalen voor het huis *Pieterskerkkoorsteeg* 15 waren eveneens gebroken. De beide overgeblevene werden opnieuw geplaatst terzijde van de voordeur, waardoor de vermindering minder storend is.

Het is evenwel opmerkelijk, hoeveel fraaie stoeppalen ten offer aan het verkeer vallen ²⁾). Het ware te wenschen dat de eigenaren van stoeppalen meer aandacht schonken aan vernielingen van deze palen.

De vier *particuliere* lindebomen in openbare grond, voor de distilleerderij „Onder de Boompjes”, *Nieuwstraat* 38, welke in de hongerwinter 1944/1945 „verdwenen”, zijn thans gelukkig vervangen door jonge exemplaren ³⁾).

Eind September 1947 ontstond een verzakking van de straat achter de walmuur tegenover perceel *Nieuwe Rijn* 20, doordat een vrachtauto met een der wielen in het plantgat van een verwijderde boomstronk geraakte. Bij een ingesteld onderzoek werd een vierkante houten put gevonden met dito bodem, groot 80 x 80 cm en diep 1.25 m, voorzien van gemetselde bovenrand, welke 65 cm onder de straat ligt. De put was voorzien van een loden buisje, waaruit bij het ontgraven grachtwater stroomde. Aan de huizenzijde bevond zich een ronde opening van 12 cm breedte, waardoorheen mogelijk vroeger een loden buis met uitgeklopte kraag was gestoken. Vermoedelijk lag hier een buis voor watervoorziening ten behoeve van de bekende oude waterwerken op de Burcht ten dienste van de fontein op de Vismarkt. De put is niet weggebroken, doch wederom dichtgeworpen.

Het *Warmonder Hek*, de oude tol langs de Haarlemmer Vaart, onder de Gemeente Oegstgeest en eigendom van de Gemeente

¹⁾ Verwezen worde naar beide foto's.

²⁾ O.a. zij gewezen op de stoep van de Doopsgezinde Kerk, *Pieterskerkstraat* nr. 1.

³⁾ Zie Leids Jaarboekje 1939, blz. 185—190.

Leiden, werd volledig gerestaureerd. De vier wapenschilden, welke paarsgewijs de wapens van Leiden en Haarlem ver-tonen, zaten dik onder de verflagen. De Haagse restaurateur GERHARD JANSEN, dezelfde, die de kamer van de Gemeente-commissie (kerkvoogdij) in de Pieterskerk zo fraai restaureerde, werd bereid gevonden, na het afbikken van de oude verflaag, de wapens in de juiste heraldische kleuren te schilderen. Het bereikte resultaat is ongemeen fraai.

Het pothuisje naast Pieterskerkstraat 2, dat door vrachtauto's ernstig was beschadigd, werd op verzoek van de vereniging Oud-Leiden op keurige wijze hersteld. Het pothuis in de Rijnstraat, terzijde van het pand Hogewoerd 132 werd eveneens hersteld, hetgeen ten dele met de oude en overigens met niet-bijpassende nieuwe stenen geschiedde.

Het *Rapenburg*, waar de lindebepanting is teruggekeerd, heeft een zeer verheugende verbetering ondergaan door de voltooiing van de gevel van het Rijksmuseum van Oudheden ¹⁾.

De *Burchtheuvel* met zijn oude boombeplanting werd tijdens de hongerwinter geheel kaal gehakt en de kantplanken langs de paden weggebroken, zodat grote grondmassa's naar beneden spoelden. Het herstel van de heuvel, door de dienst der Gemeentewerken, kwam juist vóór Kerstmis 1947 tot stand ; de paden zijn opnieuw aangelegd, de taluds weder met gras begroeid en een nieuwe beplanting werd aangebracht, waarbij rekening is gehouden met mooie uitzichtpunten en afschermen van minder fraaie bebouwing in de naaste omgeving.

Een van de Hemony-klokjes uit de Lakenhal is tijdelijk opgehangen in het academie-torentje.

Het door de Duitsers weggevoerde klokje van de ingang van het v.m. Pesthuis is in onze stad teruggekeerd en vond voorlopig een plaatsje in het Museum de Lakenhal.

Ten slotte mag hier wel melding worden gemaakt van de verschijning van de Geïllustreerde beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel VII, re stuk : Leiden en Westelijk Rijnland, waardoor thans de belangrijkste Leidse Monumenten van Overheidswege zijn beschreven.

A. BICKER CAARTEN
G. VAN DER MARK

¹⁾ Zie Leids Jaarboekje 1945, t.o. blz. 92, idem 1946, blz. 196.

GEBEURTENISSEN IN DE LAKENHAL 1940-1947

Acht jaren heeft deze rubriek in ons Jaarboekje ontbroken en hoewel het relaas van de gebeurtenissen tijdens de oorlogsjaren beter in de speciaal daaraan gewijde jaargang van 1946 had gepast, wil ik toch in beknopte vorm dat verhalen, wat onze lezers in het bijzonder zal interesseren.

Het belangrijkste is uiteraard het feit, dat onze stedelijke verzameling ongedeerd aan het oorlogsgeweld ontsnapt is. Dat de vele voorzorgen achteraf overbodig waren, kon niemand weten, maar desniettemin hebben de genomen maatregelen hun, die de verantwoordelijkheid droegen, tijdens de spannende perioden het gevoel geschonken, dat er ten minste gedaan was, wat — bij de talloze onzekere factoren — menselijker wijze gesproken mogelijk was.

Overeenkomstig de van te voren beraamde plannen waren de voornaamste schilderijen en voorwerpen reeds om 8 uur v.m. van de 10de Mei 1940 in onze kelders geborgen, waarna in de volgende dagen een belangrijk deel van het overige bezit volgde, terwijl ook ter verdeling van risico een aantal nummers naar de Pieterskerk en het Rijksmuseum voor Volkenkunde werd overgebracht. Onzerzijds verleenden wij aan zusterinstellingen en vooral in de latere oorlogsjaren aan de bezittingen van zeer veel „*évacués*” gastvrijheid.

In 1941 verliet het Laatste Oordeel van **LUCAS VAN LEYDEN** het museum, een stuk dat nog nooit verder verplaatst was dan van werkplaats naar Pieterskerk en vandaar via Catharinagasthuis naar het Stadhuis en ten slotte naar de Lakenhal. Het transport, waarbij ook de twee Engebrechtsen, het tapijt van het Ontzet, de hutspot en nog enige andere bijzondere zaken waren gevoegd, ging naar de Rijksschuilkelders in de duinen te Zandvoort. Na een verblijf van ongeveer een jaar moest een deel weer terugkeren, terwijl het Laatste Oordeel met de beide Engebrechtsen in op spoorwagons gereden tapiSSIÈRES naar Maastricht reisden. Nooit zal ik de vroege voorjaarsavond vergeten, toen de **LUCAS**

VAN LEYDEN op vier sterke schouders de donkere gang van de St. Pietersberg werd binnengedragen en ook niet dat een der hoogste autoriteiten, toen ons pronkstuk onderste boven in het binnenste van de berg voor het licht der zware schijnwerpers kwam, te midden van alle drukte en gedraaf tot de conclusie kwam : „Het is toch wel een heel bijzonder stuk.”

Onmiddellijk na de capitulatie in Mei 1945 keerden de meeste onzer bezittingen terug uit haar schuilplaatsen en de Lakenhal was, na bij het voortschrijden van het oorlogsgevaar van lieverlede vrijwel geheel onttakeld te zijn, een der eerste musea in den lande, die vrijwel compleet hun deuren voor het publiek openden.

In Augustus 1945 keerde de **LUCAS VAN LEYDEN** met zijn gevolg, na een ietwat riskante tocht per auto, weer uit Maastricht terug.

Gelukkig heeft het „museum-bedrijf” deze oorlogsjaren niet stil behoeven te staan. Van de tentoonstellingen noem ik de „Leidsche Poorten en Wallen” en „Het Prentwerk van **LUCAS VAN LEYDEN**”, waarvoor de belangstelling verheugend groot was. Vanwege de eis tot aanmelding bij de Kultuurkamer ontbond de Leidsche Kunstvereniging zichzelf, na gedurende 42 jaar met haar talrijke tentoonstellingen een voorname gast in de Lakenhal te zijn geweest.

Na de oorlog werd een reeks tentoonstellingen gehouden, waaronder vooral die der molens veel succes had.

De belangrijkste verandering aan het gebouw waren het inrichten van de Staalmeesterskamer, het overbrengen van de stijlkamers naar de Nieuwe Hal en Overvoordezaal, het concentreren van de 19de- en 20de-eeuwse schilderkunst op de Schottenzaal en Bovensingelzaal en evenzo de plastiek in de gang vóór de keuken. Zeer belangrijk waren de nieuwe verbindingen bij Lucas- en Mieris-zaal en boven bij het Paviljoen. Helaas moesten een voltooiing van de Weverskamer en de zeer veel belovende verbouwing van de gang vóór de Harteveltzaal blijven liggen.

Van de reeks geschenken, welke getuigt van de brede belangstelling, welke allenvege voor onze stedelijke verzameling leeft, mogen worden genoemd de schenkingen van de heer S. J. **SALA** te 's-Gravenhage, o.m. bestaande uit de Koningskinderen van **THIJS MARIS**, een aantal werken van

de Leidse schilder C. **VAN DER WINDT** en drie bronzen reliefs van J. **ALTORF**, voorstellende de drie gebroeders **MARIS**. Voorts van de heer H. P. **BREMMER** te 's-Gravenhage o.m. een tweetal zeer typische werken van zijn eigen hand en ten slotte van de erven Kamerlingh **Onnes** acht schilderijen van **MENSO KAMERLINGH ONNES**. Hier sloten de volgende legaten buitengewoon goed bij aan : Mejuffrouw L. S. P. **HUBRECHT** te Noordwijkerhout, „Bloemen en Blâren” van **VERSTER** en vooral het uitzonderlijk welkome en omvangrijke legaat **SCHERJON**, bestaande uit negen werken van dezelfde meester, waardoor de Lakenhal in één slag een pijnlijke achterstand heeft ingehaald.

Een legaat van wel zeer bijzondere aard was dat van de oud-Leidenaar Dr. A. C. **HARTEVELT** te Velp, die wat betreft de liefde voor onze stad en speciaal voor de Lakenhal het voorbeeld van zijn familie volgde en ons museum bedacht met een vorstelijk legaat bestemd tot het aankopen van schilderijen uit de Leidse school. Mejuffrouw R. **DRIESSEN** legateerde een 1623 gedateerd stilleven van **FRANÇOIS ELOUT**, het enige van deze meester bekende werk, dat doet vermoeden, dat menig stilleven van zijn hand als **PIETER CLAES**, **HEDA** of andere bekende meesters figureert.

De onzekere toestand maakte, dat de aankopen beperkt bleven tot twee werken van **CORNET** en een onbekend jeugdwerk en een tekening van **VERSTER**, alsmede een stilleven van L. **VERKOREN**.

Tot slot vermeld ik, dat in 1947, nadat reeds in 1934 de binnenzijde van **LUCAS VAN LEYDEN'S** Laatste Oordeel gereinigd was, ook eindelijk de buitenzijden met de magistrale figuren van **PETRUS** en **PAULUS** in haar oude luister werden hersteld.

E. P.

LIJST VAN WERKEN

**BETREKKING HEBBENDE OP LEIDEN EN OMGEVING,
VERKREGEN IN 1947 DOOR HET GEMEENTE-ARCHIEF.
JAARVERSLAGEN, CATALOGI, DAG-EN WEEKBLADEN,
PERIODIEKEN, PROGRAMMA'S EN COURANTENARTIKE-
LEN ZIJN O.H.A. NIET OPGENOMEN.**

Uittreksel uit het register van fundatiebrieven van capel-riën op het huis Warmond, in St. Hippolitus te Delft en in de St. Pieterskerk te Leiden, afkomstig van **GERARD ALEWIJNS-
ZON.**

De Chr. Vereniging voor ziekenverpleging : „Het Diaconessenhuis te Leiden”, uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan. 1897—1947. z.j. (1947).

FR. CUNIBERTUS SLOOTS O. F. M., De Minderbroeders te Leiden. Ter dankbare herdenking van hun 500-jarig verblijf in deze stad. Rott. 1947.

Beschouwing over het fonds voor Oud-Militairen, waarvan vele trekkers hun dagen in het Invalidenhuis te Leiden hebben gesleten. In : Onze vloot nr. 10/11, Oct./Nov. 1940.

Stukken betreffende een, familie **VAN DORP** te Leiden. 1591—1784. 1 portefeuille.

R. J. W. VERHEIJ, HUGO FRANCISCUS VAN HEUSSEN. In : De Oud Katholiek. jaarg. 63 nr. 30/31.

DR. J. C. H. DE PATER, JAN VAN HOUT. 1542—1609, een levensbeeld uit de 16e eeuw. 's-Gravenhage 1946.

G. L. VAN DER GOUW, MARIE DE BRIMEU, een Ned. prinses uit de eerste helft van de 80-jarige oorlog. 's-Gravenhage 1947.

Stukken betreffende het huis van de familie **MUSSCHENBROEK** a/h Rapenburg. 18e en 19e eeuw. 1 omslag. (Geschenk van notaris N. W. **HOLTKAMP**).

MR. R. VAN ROIJEN, Eene briefwisseling tusschen **MR. C. L. LUZAC** en **E. LUCAS.** In : Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. LXV.

DR. R. E. DINGER HATTINK, Leiden's nood en verlossing in de Spaanse tijd. 1947.

Het feestvierend Leiden. Eeuwspel. Leiden bij C. **VAN HOOGEVEEN** jr. 1774.

P. J. M. **NIEMER**, med. dr. arts, Het St. Elisabethsgesticht te Leiden. 1892—1942.

ALEIDA GAST, Repertorium van boeken en tijdschrift-artikelen betreffende de geschiedenis van Nederland verschenen in het jaar 1941, samengesteld in opdracht van het Nederl. comité voor geschiedkundige Wetenschappen. 1947. Leiden E. J. Brill.

Als voren, verschenen in de jaren 1942 t/m 1944. Leiden E. J. Brill. 1947.

L. C. J. **ROOZEN**, De zeven Zaligheden van Zoeterwoude. z.j. (1947).

L. C. J. **ROOZEN**, De verleden tijd van een toekomstig stadsdeel. Het kasteel Boshuijzen. L. Courant 2.5 Oct. 1947.

Ds. J. **DEETMAN**, Staat in de vrijheid. Rede te Oudshoorn gehouden op 30 Jan. 1921.

JHR. MR. TH. J. A. VAN DER DOES, Over het huis Ter Does. hs. 1936 (copie).

Aankomsttitels van landerijen onder Hazerswoude 1650—1802. Geschenk van H. A. v. d. **PLOEG** te Hazerswoude.

Jaarboekje van Alphen a/d Rijn en Omstreken voor 1920 (1919).

DR. G. J. LIEFTINCK, De Leidsche Universiteitsbibliotheek als centrum voor de bronnenstudie van het Middel Nederlands. Voordracht gehouden op het 19e Philologencongres te Amsterdam, 25 Apr. 1946.

Kort verhaal van de plechtige heropening der Rijksuniversiteit te Leiden op Maandag 17 September 1945 en van de daarmee verbonden Lustrumvieringen van L.S.C. en V.V.S.L., Leiden. z.j. (1945).

Rapport van de Commissie voor Maatschappelijk Hulpbetoon. Uitgebracht aan Burg. en Weth. van Leiden. 1933.

IR. A. D. R. VERBEEK, De Besoignekamer te 's-Gravenhage (het vroeger aan de stad Leiden behoord hebbende „Groot Logement van Leiden”, waar haar gedeputeerden ter Generaliteit verblijf hielden) 1795—1945. 's-Gravenhage 1946.

INHOUD

Een woord vooraf	5
Vereniging Oud-Leiden	7
Musea, monumenten enz. te Leiden	10
Jaarverslag 1947	13
Verslag 1945, '46 en '47 v. d. Commissie „Het Leidsche Woonhuis”	18
Financieel Overzicht	20
Korte Kroniek van Leiden e.o. van 1947	22
In Memoriam J. ter Haar, door PROF. DR. L. J. VAN HOLK.	37
In Memoriam J. M. Mazurel, door H. DE WILDE	39
In Memoriam Rosalie Driessen, door J. VAN DEN ABEELEN	41
In Memoriam H. W. Borgerhoff Mulder, door PROF. DR. E. A. D. E. CARP	43
De Leidse Hofjes, door IR. 'G.' L. DRIESSEN.	45
Een fossiel bos bij Zoeterwoude uit het begin van onze jaartelling, door AART BROUWER	80
Vóór negentienhonderd jaar, door W. GLASBERGEN	88
De eerste gedrukte plattegronden van Leiden en de oudste kaarten betreffende het beleg en ontzet der stad, door E. PELINCK.	94
Rondom Kloksteeg 2, 'door G. v. D. MARK	109
Kloksteeg Nr. 2 en zijn Bewoners, door ANNIE VERSPRILLE	115
Willebrord Snellius 'als Ciceroniaan, door' DR. . J. A. VOLLGRAEF.	121
Het St. Jacobsgasthuis en zijn beschermheilige, door E. PELINCK	122
De geschiedenis 'van het' Rijkskantorengedouw Breestraat 18 te Leiden, door A. VAN DER VORST	124
Hoe een Leidse weesjongen tot kunstschilder bestemd werd, door E. PELINCK	133
De Brandspuit van de Weesburgers in 1775. . . .	137

A Fortnight in Holland, door F. A. LE POOLE . . .	140
De Leidse monumenten, door A. BICKER CAARTEN en G. V. D. MARK	148
Gebeurtenissen in de Lakenhal 1940—1947, door' E. PELINCK	153
Lijst van werken; betrekking hebbende op Leiden e.o., enz.	156